116.472

NIKOLA STIJEPOVIĆ

HERCEGOVAČKO -BOKELJSKI USTANAK 1882

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ČETRDESET DEVETA

REDOVNA IZDANJA

KNJIGA DVADESET OSMA

UREĐIVAČKI ODBOR

PETAR BRAJOVIC, MILINKO ĐUROVIC, VELJKO KOVACEVIC, VIKTOR KUCAN, NIKOLA LJUBICIC, PETAR MATIC, BRANKO PEROVIC, MILOS ZEKIC, MILISAV PEROVIC — odgovorni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 116472

NIKOLA STIJEPOVIĆ

HERCEGOVAČKO -BOKELJSKI USTANAK 1882

BORBENA DEJSTVA I POUKE

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

BEOGRAD 1963

PREDGOVOR

Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882. godine izbio je pod vrlo teškim objektivnim uslovima. Austro-Ugarska je imala relativno stabilan međunarodni položaj, a njena vojska, nasuprot malobrojnim i slabo naoružanim ustanicima, bila je dobro opremljena i naoružana.

Uprkos mnogih teškoća, kada je Austro-Ugarska pokušala da regrutuje mladiće Boke Kotorske i Hercegovine za svoju vojsku, došlo je do snažnog otpora naroda i plamen ustanka zahvatio je široki pojas između linije Sarajevo—Goražde—Čajniče na severu, do Risna i Budve na jugu. Ustanici su se usprotivili austrougarskoj regrutaciji, a ideja oslobođenja ispod austrougarske okupacije bila je vodilja njihove borbe. Zato je sve do kraja očuvan visoki borbeni moral. Ni porušene i zapaljene kuće, ni vešanja i interniranja stanovništva nisu pokolebali ustanike da se uporno bore protiv stranih okupatorskih i pomoćnih domaćih jedinica.

Plamen ustanka najjače se razbuktao u risanskom, nevesinjskom, bilećkom i gatačkom kraju. Uporište hercegovačkih ustanika bilo je u Zagorju, a bokeljskih u Krivošijama gde je narod masovno ustao na oružje. Tamo su vođene najteže borbe, pa je usled toga najviše mesta dato borbenim radnjama sa tog područja. Međutim,

u interesu potpunije slike o borbenim dejstvima u toku ustanka nisu se mogli isključiti događaji u ostalim srezovima, a pogotovu pripreme i borbene radnje na prostoru između Romanije, Treskavice i Sandžaka.

Izneti realnu sliku i objektivnu analizu dinamičnih dejstava, kakva su bila u tom ustanku, predstavljalo je teškoću naročito usled toga što je veoma malo sačuvane ustaničke pismene dokumentacije. Kako su mahom bili nepismeni, ne samo borci već i starešine, ustanička korespondencija je bila slabo razvijena. Samo je poneka četa imala svog pisara koji je beležio rezultate borbe, mesto dislokacije, pravce pokreta, borbeni raspored, namere, rezultate itd., pa ipak od svega toga ništa nije sačuvano u originalu. Austrougarski Generalštab je objavio 1883. godine jedan deo ustaničkih dokumenata iz jednog zaplenjenog snopa ustaničkih pisama, ali kolika je njihova autentičnost ne može se sigurno ceniti. U Bečkom ratnom arhivu nalazi se nekoliko dokumenata na srpskohrvatskom jeziku, među kojima i prepis pisma Stojana Kovačevića kotarskoj oblasti u Metohiji, koje se kao i ostala ustanička dokumenta odnosi na nekoliko momenata iz ustanka. Kada se uporedi njihova sadržina sa istim događajima o kojima je pisao austrougarski Generalštab, godinu dana posle ustanka, u mnogo jasnijem svetlu mogu se videti veličina borbenosti i stvarni rezultati na bojnom polju, a s druge strane austrougarski Generalštab je prikrivao slabosti sopstvene vojske i subjektivno ih prikazivao što je sve bilo sračunato na to da podstrekne strasti vojnoagresivnih krugova u Beču i Budimpešti.

Veliki broj dokumenata koji se nalazi u Državnom arhivu Cetinje drugačije je prirode. Tamo se nalazi dragocen materijal posmatrača ustanka sa crnogorske granice. Graničarski komandiri redovno su slali izveštaje na Cetinje: o stanju među ustanicima, dejstvu austrougarske vojske, borbama sa ustanicima, o oslobo-

denoj zoni itd. Isto tako oni su primali direktive od vlade sa Cetinja kakav stav treba da zauzmu kao starešine graničnog kordona prema ustanicima i njihovim porodicama. Veliki broj izmenjanih telegrama — Cetinje, Grahovo i Nikšić — otkriva ne samo stav crnogorske vlade i naroda, već i suštinu razvoja ustanka, njegovog tempa, dinamike i obima. Slično se može reći za nekoliko pisama, koja su povremeno slale neke ustaničke starešine pojedinim ličnostima u Crnoj Gori.

S obzirom na nepotpunost dokumentarnog materijala postojale su velike teškoće prilikom pokušaja rekonstrukcije pojedinih borbi, a naročito u pogledu dinamike, tempa i vremena. Usled toga bilo je nužno da se iskoriste sećanja živih ustanika iz tog ustanka, pa da se na osnovu njihovih izlaganja dopune mnoge praznine i nejasne faze borbenih dejstava. Uprkos činjenice što je od tada prošlo prilično vremena pokazalo se da su neka sećanja učesnika tačna i objektivna. Mnogi od njih sećali su se rasporeda i položaja desetine ili čete, pravaca napada i odstupanja, dnevnih i noćnih marš-ruta, četnih sastanaka, načina snabdevanja itd. Koristim ovu priliku da im se zahvalim kao i svim onim meštanima i društvenim organizacijama koji su mi izašli u susret prilikom obilaska pojedinih rejona, pokušaja rekonstrukcije borbi i proučavanja zemljišta na kome su se vodile najvažnije borbe.

I pored toga što je za ovaj rad korišćena pismena dokumentacija i živa reč nekih učesnika, a zatim postojeća literatura na našem i nemačkom jeziku, pretežno u vezi sa razvojem borbenih dejstava, to opet ne znači da su time iscrpljeni izvori i materijal koji bi omogućili da se pruži opširnija i detaljnija slika samog ustanka i sagledaju u što svetlijoj boji stradanja i pregnuća hercegovačko-bokeljskih ustanika. To se svakako odnosi i na vojni aspekt ustanka, uprkos činjenice što je u ovom delu najviše mesta dato obradi taktike, borbe-

nim radnjama, organizaciji, formaciji i drugim čisto vojnim pitanjima.

Ustanici nisu proterali okupatora — ustanak je u krvi ugušen od Austro-Ugarske. Međutim, da li umanjuje veličinu heroizma i ratničku sposobnost ustanika to što su na kraju bili primorani da napuste teritoriju Hercegovine. Likovi boraca: Stojana Kovačevića, Pera Tunguza, Salka Forte i drugih, odnos veličine ustaničkih i austrougarskih jedinica i tehnike kao i spoljno-politički uslovi pod kojima su se oni borili — najbolji su odgovor na to pitanje.

AUTOR

I. STANJE OD OKUPACIJE BOSNE I HERCEGOVINE DO IZBIJANJA USTANKA 1882. GODINE

KRATAK OSVRT NA AUSTROUGARSKU OKUPACIJU BOSNE I HERCEGOVINE

U devetnaestom stoleću Hercegovina je bila (zajedno sa Bosnom pod nazivom »Bosanski vilajet«) jedna od najnemirnijih pokrajina pod turskom upravom. Kmetovi su tražili oslobodenje od feudalne eksploatacije, a mlada buržoazija slobodu trgovine, što se moglo postići samo rušenjem feudalnog poretka i turske uprave. Obe ove društvene snage našle su se rame uz rame u demokratskom nacionalnom pokretu, u borbi za nacionalnu, ekonomsku i političku slobodu.

Što su jedni pod njom (slobodom) razumevali u prvom redu slobodu na zemlji, slobodan rad i slobodu čoveka, a drugi slobodu trgovine, slobodu zaduživanja i slobodnog kupca, ne menja ništa na stvari[1].

Kulminaciju borbe za nacionalno oslobodenje i rušenje feudalnog poretka predstavljao je ustanak 1875—1878. godine, u kome su ustanici imali ogromnih vojničkih i političkih uspeha. Tu dugu borbu, vodenu pod teškim uslovima, pomogle su i Srbija i Crna Gora, stupajući u rat protiv Turske.

---

[1] Veselin Masleša, Mlada Bosna, Beograd 1945, 42.

Tada je i Rusija odlučila da stupi u rat protiv Turske. Usled opasnosti da Austro-Ugarska ne stane na stranu Turske i preko Rumunije bočno ugrozi rusku armiju, čija je direktrisa nastupanja predvidena pravcem Besarabija—Carigrad, došlo je do pregovora između Rusije i Austro-Ugarske koji su završeni tajnom konvencijom u Budimpešti, 15. januara 1877. Austro-Ugarska se obavezala na neutralnost u tom ratu, a kao nadoknadu Rusija joj je priznala pravo na okupaciju Bosne i Hercegovine.

Aprila 1877. Rusija je objavila rat Turskoj, a početkom 1878. godine, Turska je pretrpela poraz u Maloj Aziji i na Balkanskom poluostrvu (u ratu sa Rusijom i njenim saveznicima Srbijom, Crnom Gorom i Rumunijom). Rusija je pobeđenoj Turskoj diktirala uslove mirovnog ugovora, potpisanog 3. marta 1878. u San Stefanu, prema kome je, pored ostalog, bilo predviđeno stvaranje »Velike Bugarske« radi obezbeđenja ruske dominacije na Balkanskom poluostrvu.

Takav korak Rusije izazvao je oštro reagovanje Austro-Ugarske i Engleske. One su ocenile da su ugrožene njihove pretenzije na Balkanskom poluostrvu i Sredozemlju, pa su se, uz podršku Nemačke, saglasile da izvrše reviziju Sanstefanskog mira i pripreme »Kongres velikih sila«, koji je trebalo da se održi u Berlinu, juna 1878. godine.

Austro-Ugarska je ovakvu situaciju ocenila kao vrlo povoljnu za ostvarenje svoje stare težnje — osvajanje Bosne i Hercegovine. U tom pogledu naročito su bili aktivni viši vojni krugovi koji su zastupali davno poznatu koncepciju (formulisanu od generala Radeckog, polovinom devetnaestog stoleća) o strategijskoj važnosti Bosne i Hercegovine kao zaleđa uskog primorskog pojasa, Dalmacije i Boke Kotorske, koje su bile u posedu Austrije. Oživljavanje ove stare koncepcije postalo je aktuelno posle poraza Austrije u ratovima sa Sardinijom i Francuskom (1859. god.) i Pruskom (1866. god.), kada je Austrija potisnuta iz Lombardije i venecijske oblasti, pa je tražila da izgubljene teritorije nadoknadi na račun balkanskih država.

Još važniji razlog austrougarskih osvajačkih planova prema Bosni i Hercegovini ležao je u činjenici što se Austro-Ugarska plašila novih nacionalnih pokreta, posebno u Bosni gde je dolazila do izražaja ideja prisajedinjenja Srbiji i u Hercegovini gde je preovladivala ideja prisajedinjenja Crnoj Gori. Austro-Ugarska nije želela jačanje ni Srbije ni Crne Gore, jer su one bile ne samo značajne prepreke austrougarskom prodiranju na Balkanu, već i privlačan presedan za ostale jugoslovenske narode pod tuđom vlašću kod kojih se budila nacionalna svest.

Ideja o inkorporaciji Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj, koju su najvatrenije podržavali vojni i klerikalni krugovi prihvaćena je od Zajedničke vlade u Beču, a grofu Andrašiju, ministru spoljnih poslova, poveren je plan za pridobijanje ostalih delegata, učesnika na Berlinskom kongresu, kako im ne bi pravili teškoće za dobijanje mandata za okupaciju Bosne i Hercegovine.

Zaista, Berlinski kongres je od prvog dana pokazao da će se ispuniti želje Austro-Ugarske. Sve je bilo ugovoreno u kuloarima kongresne zgrade. Kakvi su bili rezultati tih nezvaničnih razgovora, jasno se vidi iz jednog šifrovanog telegrama što ga je Jovan Ristić poslao knezu Milanu u Beograd:

> Austrija ima izgleda dobiti Bosnu i Hercegovinu, ali zahteva još i tesnac novopazarski do Mitrovice[2].

Engleski delegat, lord Solsberi, podneo je po prethodnom dogovoru, formalan predlog da Austro-Ugarska posedne Bosnu i Hercegovinu i da njima upravlja.

Prilikom debate po ovom pitanju, 28. juna 1878, najpre je grof Andraši, da bi što ubedljivije »dokumentovao« potrebu okupacije, pročitao jedan memorandum u kojem je izneo da je Austro-Ugarska, kao susedna zemlja, najzainteresovanija za sređivanje unutrašnjih prilika u Bosni i Hercegovini. Kao primer, da su razne posledice takvog stanja najviše pogodile Austro-

[2] Arhiv Istorijskog instituta SAN, dok. XXII/1.

-Ugarsku, naveo je predislociranje i upotrebu velikog broja vojnih jedinica na granici prema Turskoj, radi sprečavanja prelaza izbeglica iz Bosne i Hercegovine u Austro-Ugarsku, kojih je navodno bilo 200 000, a na čije je izdržavanje utrošeno 10 miliona funti. Grof Andrašı nije propustio da ukaže na teške prilike u poljoprivredi ı nerešeno agrarno pitanje, koje je turska uprava zapostavila usled svoje nesposobnosti i nemogućnosti da preuredi ekonomsko i političko stanje i obezbedi red i mir u Bosni i Hercegovini. Takav složeni problem, prema rečima Andrašija jedino je mogla da reši jedna »jaka i miroljubiva sila«, misleći očigledno na Austro-Ugarsku, čime bi konačno i potpuno iščezli narodni ustanci koji »sprečavaju Austriju u njenom miroljubivom radu«.

Istog dana, delegati su prihvatili sledeću formulaciju 25. tačke ugovora, koja se odnosila na Bosnu i Hercegovinu:

Austro-Ugarska će posesti pokrajine Bosnu i Hercegovinu i upravljati njima. — Kako Austro-Ugarska vlada ne želi da primi na sebe upravu Novopazarskog Sandžaka koji se prostire između Srbije i Crne Gore, u pravcu na jugoistok, do iza Mitrovice, to će u njemu ostati i dalje turska uprava. Pa ipak, da bi se s jedne strane, osiguralo novo političko stanje, a s druge strane, lična bezbednost i sigurnost saobraćajnih puteva, Austro-Ugarska zadržava za sebe pravo da na celom ovom prostoru starog bosanskog vilajeta drži svoje garnizone i da ima u svojoj vlasti njegove vojničke i trgovačke puteve[3].

Turski delegat je zatražio da se na kraju doda »da Austro-Ugarska i Turska zadržavaju za sebe pravo da se sporazumeju u pojedinostima, da suverena prava sultanova neće pretrpeti nikakvu povredu činjenicama okupacije i da će ova biti smatrana kao privremena«,[4] — što je definitivno prihvaćeno, stim da se o pojedinostima sporazumeju turska i austrijska vlada.

Austro-Ugarska vlada je stavila u pokret čitav propagandni aparat da bi opravdala okupaciju Bosne i

---

[3] Dr Hansa Šneler. Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine, Beograd 1893, str. 15.

[4] Dr Vasa Čubrilović, Bosanski ustanak 1875—1878, Beograd 1930, 320.

Hercegovine. Ona je mislila da lepim izjavama i privlačnim obećanjima prikrije grubo naličje svoje osvajačke politike. Manifestacija takve propagande bila je i proklamacija austrijskih okupacionih trupa, u kojoj se između ostalog kaže:

Ne dolazimo kao neprijatelji koji bi želeli na silu osvojiti ovu zemlju, nego dolazimo kao prijatelji, koji su radi dokinuti nebrojena ona zla, koja već niz godina bi reć od pamtiveka, uznemiruju ne samo Bosnu i Hercegovinu, nego i susedne pokrajine Austro-Ugarske.

Poradi velikih i teških nezgoda nebijaše moguće Vašoj vladi uspostaviti trajno mir i slogu, na kojih jedino osniva se sreća i dobrobit naroda.

Austro-Ugarska ima da Vam povrati mir i dobrobit, bez kojih jadnici već odavno živite... Štedet će vam se svetinje i običaji Vaši.

Dohoci ove zemlje obratjat će (trošiće) se jedino na potrebače (potrebe), što ih zemlja bude imala.

Čete svetloga Cara i Kralja neće zemlje ni tlačiti ni mučiti[5].

Ovakva proklamacija koja je očigledno bila ironija gorke stvarnosti, nije mogla imati jačeg odjeka u Bosni i Hercegovini, što se ubrzo i obistinilo.

Austrougarska vojska je prešla granicu Bosne 29. jula, a Hercegovine 1. avgusta 1878. godine. Ali, već 2. avgusta ona nailazi na žestok otpor naroda koji je na brzu ruku formirao oružane jedinice i uspeo da više puta natera u bekstvo austrougarske trupe i da im nanese osetne gubitke. U toku tih borbi, koje su najžešće bile kod Maglaja, Tuzle i Sarajeva, izbačeno je iz stroja preko pet hiljada neprijateljskih vojnika i oko devetstotina oficira. Austrougarska vojska je završila okupaciju tek 10. oktobra 1878. godine.

Prvi znaci nove uprave bila su vešanja i streljanja. Preki ratni sudovi su masovno izricali smrtne kazne. »Gotovo svaki dan padala je po koja glava. Austrija je počela — svoju »kulturnu« misiju u Bosni i Hercegovini ratnim sudovima i streljanjima«[6].

---

[5] Državni arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, akv. 807.

[6] Čubrilović, n.d. 321.

Iako nije dobila potpuna suverena prava nad Bosnom i Hercegovinom, već da ih privremeno okupira, Austro-Ugarska je počela da zavodi čitav administrativni i političko-upravni aparat od najniže do najviše lestvice, da realizuje apsolutističko upravljanje i da ih sebi potpuno priključi.

Još u toku izvođenja operacija za okupiranje Bosne i Hercegovine, u Beču su preduzete pripreme za organizovanje građanske uprave u tim zemljama. Do februara 1879. tim poslovima rukovodila je Zajednička vlada u Beču, a kao savetodavni organ imala je takozvanu Komisiju za Bosnu i Hercegovinu u koju su ulazili po jedan predstavnik iz ministarstva rata, finansija i spoljnih poslova. Komisijom je predsedavao predstavnik Zajedničkog ministarstva za spoljne poslove.

Komandant II armije, pored operativnih zadataka u toku izvođenja okupacije, bio je dužan da proučava mesne prilike i da šalje izveštaje i predloge u vezi sa načinom i principom organizacije okupacione uprave u Bosni i Hercegovini. Svi predlozi Zajedničkoj vladi išli su preko Komisije za Bosnu i Hercegovinu, i pred Zajedničku vladu iznošeni samo onda kada u samoj Komisiji nije moglo doći do sporazuma po pojedinim pitanjima. Za obavljanje tekućih poslova Komisija je imala odbor, koji je Zajedničkoj vladi podnosio predloge na rešavanje. Kasnije je nadležnost za vođenje poslova Bosne i Hercegovine preneta na Zajedničko ministarstvo finansija, koje je tu funkciju obavljalo preko takozvanog Bosanskog biroa.

Poslovi upravljanja Bosnom i Hercegovinom od prvog dana neposredno su vezani za Zajedničku vladu, sa posebnim uticajem pojedinih ministarstava i zasebnih vlada Austrije i Ugarske. Osnovna tendencija je bila da se međunarodni položaj Bosne i Hercegovine što pre obesnaži i zameni državnopravnim odnosima. To je praktično značilo ukidanje svake kompetencije međunarodnog karaktera (uprkos međunarodne obaveze primljene na Berlinskom kongresu) i upravljanje Bosnom i Hercegovinom kao sastavnim delovima austrougarske države.

Iako bez državnopravne osnove, Zajednička vlada, odnosno austrijski car Franjo Josif proklamovao je još pre završetka okupacije »Privremeni delokrug rada poglavara Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu« na osnovu kojeg je sprovodena organizacija uprave u tim zemljama. Na čelu građanske uprave nalazio se poglavar Zemaljske vlade u Sarajevu, koji je bio podređen Zajedničkoj vladi u Beču. On je ustanovljavao unutrašnje organe i rukovodio vrhovnom redarstvenom službom, obezbeđivao red i sigurnost, kontrolu nad štampom, obrtnim preduzećima, javnim mnjenjem, postavljao činovnike na upražnjena mesta sa platom do 1200 forinti godišnje i davao predloge za postavljanje viših činovnika.

Poglavar Zemaljske vlade bio je istovremeno i komandant okupacionih jedinica, a od 1. januara 1879. obavljao je funkciju komandanta Glavne komande, koja je formirana u Sarajevu po ukidanju Komande II armije. Prema tome, u jednoj ličnosti objedinjene su i vojnokomandna i građanskopravna funkcija u Bosni i Hercegovini. U pogledu vojnih pitanja poglavar Zemaljske vlade je potčinjen Zajedničkom ministarstvu rata, koje je imalo snažan uticaj i na druge poslove, pošto i pored obećanja nije došlo do odvajanja vojne i civilne uprave u Bosni i Hercegovini.

Zemaljska vlada je imala tri odeljenja: za unutrašnje poslove, za pravosuđe i za finansijske poslove.

Odeljenje za unutrašnje poslove rukovodilo je službom sigurnosti, zdravstvenom službom, bolnicama, trgovinom, građevinarstvom i komunikacijama, školstvom i statističkom službom.

S obzirom na naglašenu ulogu vojnih jedinica, kao prvi zadatak pred odeljenje za unutrašnje poslove postavljalo se obezbeđenje smeštaja i snabdevanja vojnih jedinica.

Upravni organi popunjavani su višim činovnicima dovedenim sa strane i delom domaćim nižim činovnicima koji su ocenjeni kao »privrženi i sposobni činovnici«. Preko viših činovnika koje je postavljala Zajednička vlada u Beču, sprovodio se uticaj i primena zakonskih

propisa i uredbi, što je dalo pečat čitavoj administraciji poznatoj po strogosti i birokratskom odnosu prema domaćem stanovništvu. Prema propisima, rashode uprave trebalo je obezbediti iz domaćih sredstava.

Odeljenje za pravosuđe upravljalo je sudovima i čitavom administracijom pravosuđa, sastavljalo i izdavalo zakonske propise u okviru svoje nadležnosti. U početku nisu ukinute stare ustanove i zakoni. I dalje su ostali okružni i sreski sudovi koji su svoje odluke imali da temelje na već postojećim zakonima i propisima. Međutim, kontrola nad njima obezbeđena je u potpunosti. Za članove okružnih sudova i nadziravanje rada sreskih sudova, već je 30. decembra 1878. u naredbi poglavara Zemaljske vlade rečeno da će biti »Određene c.kr. sudske osobe, a prema potrebi biće ovima još i drugi c.kr. urednici dodeljeni«[1].

Odeljenje za finansijske poslove sastavljalo je proračune za redovne i vanredne prihode i rashode za sve službe u zemlji, ali je odluke o tome donosila Zajednička vlada u Beču. Zajednička vlada je donosila i odluke o načinu raspolaganja državnim imetkom i dohotkom, o vrsti, visini i načinu prikupljanja poreza i carine, dodeljivanju koncesija za železnička, parobrodska i vozarska preduzeća, akcionarska društva za poslove u okviru rudarstva, monopola, regulisanje odnosa posednika i zakupnika. Pošto su za navedene finansijsko-ekonomske delatnosti podjednako zainteresovani austrijski i mađarski kapitalisti to je predviđeno da se prethodno postigne saglasnost njihovih posebnih vlada, pa tek onda da se o tome donese odluka Zajedničke vlade u Beču. Da bi obezbedili što veći profit i ekonomski efekat u planiranju industrijske robe i nabavci sirovina po što povoljnijim uslovima ukinuto je posebno carinsko područje Bosne i Hercegovine, a finansijski organi popunjavani su isključivo stranim činovnicima.

Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine nije imala izbornih organa, a upravni organi potčinjeni su vojnim

[1] Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gezetze, Verordnungen und Normalweisungen, Beč, 1878, 17 (cit. Sammlung, 17).

starešinama ne samo kod viših, već i kod nižih instancija vlasti, kao u okruzima i srezovima gde su takođe vojna i civilna vlast bile u rukama najstarijeg vojnog starešine dotičnog područja.

Političko-teritorijalna podela Bosne i Hercegovine izvršena je novembra 1878. godine. U administrativnom pogledu Bosna je podeljena na okruge: Sarajevo, Banja Luka, Bihać, Zvornik i Travnik. Ovih pet okruga podeljeni su na 37 srezova. Hercegovina je obuhvacena mostarskim okrugom koji se delio na srezove: Mostar, Trebinje, Ljubuški, Počitelj, Konjic, Stolac, Ljubinje, Gacko, Nevesinje i Foču. Neki srezovi imali su političke ispostave, a radi uštede nisu postojali sreski organi u sedištima okružne vlasti.

Pored navedenih organa pri Zemaljskoj vladi, okružnim oblastima, srezovima i ispostavama ustanovljeni su upravni organi.

Upravni savjet se sastojao kod Zemaljske vlade od 12 članova, okružne i kotarske oblasti od 6 i kod političke ispostave od 4 člana. Šefovi ureda imenovali su članove savjeta pazeći pri tom da to budu pouzdani ljudi koji imaju uticaja na stanovništvo i koji poznaju prilike i potrebe zemlje. U savjete su uzimani i istaknuti ljudi raznih konfesija[8].

Članovi saveta imali su savetodavno pravo po nekim internim pitanjima iz oblasti trgovine, saobraćaja, finansija i slično, ali praktično su korišćeni od austrougarskih vlasti da preko njih ostvare uvid nad kretanjem i usmeravanjem javnog mnjenja radi poboljšanja uslova propagande i prihvatanja novog režima koji je za narod bio teško podnošljiv.

Zajednička vlada u Beču konstantno je držala pravo odlučivanja o načinu regulisanja odnosa između aga, begova i kmetova. Ona je od prvog dana zastupala interese aga i begova i nije promenila takav stav ni posle otpora muslimana za vreme prodiranja austrougarskih okupacionih trupa i negativnih izveštaja njihovog komandanta generala Filipovića, koje je ovaj dostavljao

[8] Dr Hamdija Kapidžić. Hercegovački ustanak 1882. godine, Sarajevo 1958, 28 (cit. Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 28).

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR 116.472

Beču. General Filipović je naglašavao u tim izveštajima da muslimanski posednici nisu najautoritativniji i najprosvećeniji deo stanovništva kako se ranije smatralo, već da su primitivci koje silom oružja treba urazumiti.

Uprkos svrstavanja muslimanskih posednika u red najvećih neprijatelja Austro-Ugarske, general Filipović je u duhu instrukcija iz Beča izdao niz naredbi kojima su regulisani agrarni odnosi u korist posednika. Tako je komanda II armije izdala 30. novembra 1878. naredbu br. 1524 o regulisanju plaćanja trećine:

Naredbom ove komande od 28. avgusta br. 45, već je naređeno da dok se kasnije principijelno ne reguliše agrarno pitanje, hrišćansko stanovništvo, ima da daje, kao dosad tako i ubuduće, muslimanskim zemljoposednicima trećinu i ostale ugovorene dažbine, izbegavajući pri tom prisilne mere[9].

Ovakve i slične mere nedvosmisleno su ukazivale na nameru okupatorske vlasti da osnaži i sprovede stare turske agrarne odnose i spreči pokušaj kmetova da se oslobode pravnopolitičke zavisnosti od feudalaca. Već u početku 1879. godine pisalo je u »Zastavi«:

Jedva čovek veruje svojim očima kad čita da se u potpunoj pravnoj sili održava turska naredba što je još pre trideset godina obnarodovana radi uređenja agrarnih odnosa. Kako je bilo to uređenje, dokazali su ustanci, što su se periodično pojavljivali. Setimo se poslednje trogodišnje krvave borbe (1875—1878) ranije protiv begova, setimo se grdnih nevolja što je podnosila kroz tri godine dana: hiljadama žena i dece što je umaklo ispred mača begova, propalo je bolešću, zimom, glađu itd. — pa sad posle tri godine dana vraćaju se jadnici oni što su sve te nevolje prekušili u svoje opustele domove, te moraju opet da sagnu vrat pod jaram begovske vlasti[10].
1879).

Oživljavanje saferske naredbe (14. safer 1276)[11] koju je Porta 1859. godine izdala radi regulisanja odnosa na selu bio je najneprihvatljivije rešenje za kme-

---

[9] Sammlung, 29.

[10] »Zastava« od 4. I 1879. Novi Sad (cit. »Zastava« 4. I 1879).

[11] Saferska naredba objavljena u »Sammlungu« glasi: »U Hercegovačkom Sandžaku gde u pojedinim mestima postoji sistem trećine, a u pojedinim mestima sistem polovine, četvr-

tove, koji se posle tri godine borbe ponovo vraćaju na stare obaveze. Posle povlačenja turskih jedinica malo je ostalo sredstava za proizvodnju. Seljaci su se vraćali u porušena i opustošena naselja. Poljoprivredni inventar je bio delom kod aga i begova, a delom uništen. Trebalo je ponovo započinjati sa nabavkom, počevši od najmanjeg predmeta potrebnog za kućanstvo. Masovno se umiralo od gladi[12].

Najteže stanje bilo je među izbeglicama koje su se vraćale iz susednih zemalja. Preko 150 hiljada ljudi, žena i dece izbeglo je u toku 1875—1878. godine, iz Bosne i Hercegovine. Za njih je bila predviđena pomoć iz državne kase s tim da kasnije Zemaljska vlada u Sarajevu naplati čitav iznos iz domaćih prihoda. Pomoć izbeglicama uslovljena je obavezom rada na železničkim i kolskim putevima, na podizanju raznih vojnih objekata, žandarmerijskih kasarni i slično. Onaj koji

---

tine i petine, ostaju uglavnom na snazi agrarni odnosi koji su postojali između zemljoposednika i zakupaca. Samo u mestima sa sistemom trećine, gde je po dosadašnjem običaju od voća i povrća pripadala polovina zemljoposedniku, a polovina zakupcu, ima ubuduće, već prema tome, da li srez proizvodi više voća i povrća da zemljoposedniku pripada jedna trećina a ostale dve trećine ostaju zakupcu.

Stoga, ako se u jednom srezu primeni ova odredba za jedan produkat, u pogledu drugog važi dosadašnja praksa.

Na posedima sa jednotrećinskim sistemom zemljoposednici ne smeju da upotrebe zakupce ni za kakav veći ili manji besplatan rad. Iako kod sistema napolice u pogledu davanja plodova neće da nastupe nikakve promene to je ipak zemljoposednicima najstrožije zabranjeno da upotrebe zakupce za bespatne usluge.

Kod utanačenja sistema četvrtine i sistema petine ne sme da se vrši nikakvo preinačenje. Kod ugovora u kojemu kod četvrtinskog sistema postoje utanačenja u raznim uslugama obaveznim zemljoposednicima — ostaje na snazi samo ona odredba po kojoj su zakupci obavezni da svoj deo odnesu zemljoposedniku ili na pijac i da vrše poljske radove na njivama, u baštama i vinogradima.

Odredbe kod jednotrećinskog sistema koje se odnose na zgrade važe i ovde«.

[12] Za 80 dana narod se mučio i hranio žirom cerovijem i ljeskovom resom. (Pismo nevesinjskih glavara knezu Nikoli od 5. VIII 1879. br. 143, Državni muzej Cetinje, arhiv Nikole I — cit. DMC ANI).

nije učestvovao u spomenutim radovima isključen je iz spiskova za pomoć.

Pored pomoći u hrani i novcu koju je trebalo odraditi ili kasnije vratiti u novcu, austrougarske vlasti su se služile metodom pridobijanja pojedinih istaknutijih ljudi, dodeljujući im razne funkcije u svojstvu pandurskih i seoskih starešina. Posebna pažnja je posvećena hercegovačkim izbeglicama u Crnoj Gori. Njih je bilo oko 30 hiljada, a dobar deo — 10 bataljona — uključen je u operativni deo crnogorske vojske, koja se borila protiv Turske. Austro-Ugarska se plašila saradnje ovih iskusnih ratnika sa ostalim protivnicima okupatorskog režima, pa je — kako je naveo dr Kapidžić — dovodila u vezu uspeh izvođenja same okupacije sa uspešnim rešenjem tog pitanja.

Da su se mogli pokvariti računi Austro-Ugarske u toku okupacije i da je moglo doći do zajedničke saradnje između hercegovačkih ustanika koji su bili u Crnoj Gori i hercegovačkih muslimana vidi se po inicijativi koju su preduzeli hercegovački prvaci iz Dabra i Stoca, dakle, s »onu stranu druma« — kako se tada među ustanicima govorilo, to jest na desnoj strani puta Gacko—Bileća, kuda je imala ići granična linija između Crne Gore i Austro-Ugarske[13].

Neutralisanje svake aktivnosti hercegovačkih ustanika iz ustanka 1875. godine Austro-Ugarska je vešto izvodila preko Kneza Nikole i crnogorske vlade. Da ne bi izazvao Austro-Ugarsku protiv sebe, knez Nikola je zadržao hercegovačke ustanike u granicama Crne Gore sve dok austrougarske jedinice nisu zaposele najvažnije tačke u Hercegovini, a kasnije preko svojih delegata uticao je da predaju oružje generalu Jovanoviću. Pripreme i predaja oružja, kao i posrednička uloga kneza Nikole vide se iz pisma koje su mu kasnije uputili nevesinjski glavari.

Mi onda mišljasmo da smo dobili slobodu koju smo zaslužili, gospodaru, i nama nešće niko kazat da ćemo ostati austrijski dogod Austrija krene (misli se na ulazak trupa u Hercegovinu — N. S.).

---

[13] Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 31.

Kad Austrija krenu onda naše glavare okupiše na Grahovo 1 tu biše dok Austrija završi okupaciju onda vaša naredba dođe glavarima da vojsku okupe na Bileći. Nama nešćeste gospodaru kazati zašto, nego mi okupismo vojsku u Bileći po vašoj naredbi; onda vi narediste da vojska siđe u Trebinje, mi, gospodaru, vašu zapovijed primismo i s vojskom u Trebinje dođosmo vojvodi Jovanoviću. Pošto dođosmo onda vidjesmo da nije ono što vam se obećavalo. Prvo vojvoda Jovanović tada zaiska oružje, mi ga, gospodaru, nešćesmo dati, no se šćesmo i poklati da vaše tu kuće nije bilo"[14].

Kada su hercegovački ustanici došli na Goričko polje kod Trebinja, tek onda su shvatili njihov stvarni položaj. Sve prilaze je zaposela austrougarska vojska, a pred ustanike je izašao general Jovanović, koji ih je pozdravio u ime cara Franje Josifa. Posle toga im je naređeno da svaka jedinica složi oružje na gomilu i da se udalji. Ustanici su tada preživljavali teške momente, jer su morali da se rastavljaju od oružja koje im je bezbroj puta donosilo pobedu nad turskim jedinicama. Neki su pokušali da ga sakriju ispod odela, ali su ih na prilazima čekale austrougarske zasede. Ko god je pokušao da izbegne pretres bio je ubijen. Tako su na Zaseku ubili Rada Koprivicu, koji se prilično slobodno kretao sa puškom, misleći da je već izbegao zonu zaseda.

Toga dana objavljen je plan primanja u službu pandura i pandurskih starešina. Većina pandura bila je iz redova repatriranih ustanika, jer je Austro-Ugarska smatrala da će platama uspeti da ih pridobije za svoj režim.

Austro-ugarska delegacija je priredila posebni prijem Stojanu Kovačeviću i Peru Tunguzu. Očigledno, to je bio prvi potez za pridobijanje proslavljenih hercegovačkih harambaša iz nekoliko ustanaka protiv Turaka. Vojvoda Petar Vukotić, kojeg je knez Nikola poslao da prisustvuje predaji, predstavio ih je tom prilikom:

---

[14] DMC ANI, pismo nevesinjskih glavara knezu Nikoli od 5. VIII 1879, br. 143.

Gospodine Barone, ovo su dva najbolja hercegovačka junaka. Ovo su dvije harambaše, koji godinama četuju koljući se sa Turcima. Ovaj je prvi Stojan Kovačević, a drugi Pero Tunguz[15].

EKONOMSKE PRILIKE U HERCEGOVINI ZA VREME OKUPACIJE

Iz Trebinja su ustanici otišli svojim kućama, koje je neprijatelj pretvorio u zgarišta, pa su prionuli da ih opravljaju. Ali i tamo su se našli u teškom položaju. Age i begovi, protiv kojih su se godinama borili, tražili su nametanje starih obaveza. Nekadašnji ustanici to nisu hteli da prihvate.

Čim sibijan dođe na svoje mesto vlada stade nagoniti da se s agama gradimo i da svaku daciju davamo dva puta više nego smo davali prije.

Ako niko ne može dati nama prava, koja smo zaslužili — pisali su nevesinjski glavari — mi ćemo se klati dok jednog traje[16].

Austrougarski vojni komandanti bili su zabrinuti nastalom situacijom. Radi smirenja izbeglica, komandant u Gackom utiče na age sa njegovog područja da bar za prvo vreme obećaju izbeglicama sklapanje ugovora prema kojima bi kmetovi imali da plaćaju sedminu ili osminu. Posle izvesnog kolebanja 195 gatačkih aga prihvata predloženu soluciju a dotični austrougarski komandant je pohvaljen zbog masovnog repatriranja:

Mora se priznati da je ovim zvaničnim postupkom dotičnog komandanta ubrzano repatriranje i najnepokornijih izbeglica[17].

Ali, istom komandantu poglavar Zemaljske vlade je oštro zamerio na stvaranju ugovora između gatačkih aga i izbeglica, koji »može da ima ozbiljnih posledica«, jer »ostale age ostaju pri starom pravu na jednu

---

[15] Danilo Tunguz-Perović, Ustanak hercegovačko-bokeljski 1882, Sarajevo 1924, str. 17 (cit. Tunguz-Perović, 17).

[16] DMC ANI, pismo nevesinjskih glavara knezu Nikoli od 5. VIII 1879, br. 143.

[17] Sammlung, br. 1525.

trećinu«. Poglavar Zemaljske vlade žali zbog greške svog oficira, pošto smatra da će to ne samo smanjiti prihode aga nego i udaljiti ih od saradnje sa austrougarskim vlastima, pa se zbog toga zalaže za vraćanje »uobičajenim pravima« koja su bila do okupacije.

Sledeće godine, radi zadovoljenja zahteva posednika u srezu gackom, Zemaljska vlada je izdala naredbu:

Kmetovi imaju od čitluka agama četvrtinu davati od svakovrsnog žita, trećinu sena dobivenog na ćamra (livade) u ravnici, a četvrtinu sena od brdskog ćamra. Od kupusa i krompira četvrtinu.

Kmet je dužan agi žito na vlastiti trošak do kuće dopremiti, ako potonji u kotaru stalno prebiva[18].

Isto tako Zemaljska vlada daje uputstva činovništvu nižih ustanova, da pojačaju propagandu radi sprečavanja eventualnog »oštećenja« aga i begova. U vezi sa tim Zemaljska vlada izdaje posebnu naredbu 12. avgusta 1880:

Imajući pred očima načelo da valja zakonita prava zemljoposednika u ovim zemljama što čvršće zaštititi dužne su potčinjene političke oblasti težiti za time da se stojeće naredbe oblasti u celosti poštuju i izvrše.

Politički činovnici dužni su osim toga, narod, a osobito kmetove kod svake zgode poučiti da tim što je okupacija ovih zemalja provedena, oni od ustaljenih od stoleća, postojećih obaveza odriješeni nisu, već da je vlada odmah nakon zavedene okupacije naredbu od 14. safera 1276, proglasila i uvela[19].

Zemaljska vlada nagoveštava da će neprekidno i budno bditi nad ispunjavanjem obaveza od strane kmetova i da će u protivnom biti spremna da najoštrije interveniše.

Prikupljanje trećine i raznih poreza koji nisu bili manji nego u doba turske uprave, austrougarske vlasti su metodski usavršile:

Aga ne mora više da se muči oko lične procene stvarne količine žetve kog svoga arendatora — seljaka. Za sumu od ciglih 40 krajcera on dobija iz poreskog odeljka izvod razreza

---

[18] Sammlung, naredba Zemaljske vlade br. 16254 od 17. VII 1881.

[19] Isto.

za svoga seljaka, i prema ovim službenim ciframa razrezane poreze on traži od njega za sebe trećinu. Što je veći desetak, to je veća trećina[20].

U poreskim uredima su uvedeni »desetinski tefteri« u kojima je precizirano koliko je imao svaki pojedinac da plati poreza za državu — desetinu.

Pre okupacije Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je tobož zamerala Turskoj što još uvek u ovim pokrajinama naplaćuje desetinu kao srednjovekovni zaostatak. Ova propaganda je bila usklađena sa diplomatskim merama Austro-Ugarske. Ministar spoljnih poslova grof Andraši je još 30. decembra 1875. u cirkularnoj noti velikim silama tražio da se u Bosni i Hercegovini ukine desetina. Međutim, posle okupacije, austro-ugarska uprava radi suprotno od ranijih kategoričkih zahteva i obećanja, ističući preko službenih organa da su obaveze seljaka i kmetova prirodna i već ustaljena pojava, koja u sebi sadrži opravdanje daljeg zadržavanja. Tako je i dalje ostalo da država uzima deseti deo svih agrarnih proizvoda. Ali, nije ostalo samo na kodifikaciji obaveze plaćanja desetine kakva je bila u vreme turske uprave. Infiltriralo se i nešto novo. Avgusta 1879. ukinuto je plaćanje u naturi, a zavedeno je plaćanje u novcu.

Desetina se naplaćivala svake godine, u vremenu od septembra do decembra. Ukoliko se ne bi u tom periodu platila, ona se od svakog pojedinca nadoknađivala egzekucijom. U tom poslu je dolazila do izražaja surovost okupacionog zakona. Seljakove ili kmetove stvari su bezobzirno prodavane i to u bescenje.

Mogao bih vam navesti mnogo dokaza — govorio je Masarik u austro-ugarskom parlamentu — o tome koliko je egzekutivnim putem za nekoliko godina prodano stoke i drugog čega od pojedinih seljaka. Ne raspisuju se porezne egzekucije. Stvari se jednostavno zaplene i prodaju. Saopšteno mi je da za vreme turske vladavine nikad nisu za porez prodavane ženske košulje, pregače i sadžak[21].

---

[20] Andre Bar, Bosna i Hercegovina od 1878. do 1903. godine, Beograd 1906, 127.

[21] Tomaš Masarik, govor u austrijskoj delegaciji o Kalajevom režimu u Bosni, Osijek, str. 105.

Od ostalih poreza treba spomenuti: porez na stoku (za ovce 20 helera po komadu, za svinje 60 helera po komadu a za koze 40 helera do 10 komada), porez na prihod 4%, od kirija 3%, od vrednosti zgrade 4% i četiri promila od ukupne vrednosti zemlje (zemljarina), krčmarina, takse i sudske presude".

Odmah posle okupacije uveden je i kuluk. Svaki muškarac od 16 do 60 godina morao je besplatno raditi nekoliko dana u godini na državnim gradevinama i putevima i to svojim alatom i vučnom stokom. Tačno su bile odredene norme koliko je imao da uradi čovek, a koliko vučna stoka.

Dok su razne vrste poreza sukcesivno povećavane, tehnički nivo poljoprivredne proizvodnje je stagnirao. Poljoprivredni proizvodači, uglavnom kmetovi, toliko su bili opterećeni obavezama prema agama, begovima i državi da za njih nije preostajao ni minimum novčanih sredstava da bi nabavili kakvo savršenije orude za obradu zemlje. Nije bio u boljem položaju ni slobodni seljak, jer su dve trećine posedovali ispod 3 hektara zemlje. Kad se ovim objektivnim teškoćama doda da kmet nije bio zainteresovan za povećanje produktivnosti rada, jer je u svakom slučaju veći prinos agrarnih proizvoda povećavao udeo za age i begove, onda se može shvatiti primitivan stepen obradivanja i uopšte seoske privrede. Odnosi na selu, koji su ostali isti, kao i primitivna sredstva za proizvodnju, značili su raskorak sa gradom koji se počeo brzo razvijati u »modernom« smislu«. Tako se već od prvog dana okupacije Bosne i Hercegovine počeo razvijati sve više jaz izmedu sela i grada. Dok je naturalna privreda na selu sporo ustupala mesto robnoj proizvodnji u gradskoj privredi je bilo drugačije. Počela je naglo da prodire industrijska roba, a time i promet širih razmera. Trgovci su imali obezbedenu prodaju svoje robe. Doduše, potrošači su bili u manjem broju sa sela, jer je kmetove stezao okvir zaostalih feudalnih odnosa. Većinom su potrošači bili pripadnici vojnog i civilnog okupatorskog aparata

[11] Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 50.

i gradsko stanovništvo. Veliki civilni i vojni aparat predstavljao je najsposobnije potrošače, a i gradsko stanovništvo takođe je počelo da kupuje jevtiniju industrijsku robu.

Austro-ugarskom okupacijom, Bosna i Hercegovina postaju područja eksploatacije novog gospodara. Nepregledne šume, rudarski bazeni, kvalitetni duvan i jeftina radna snaga predstavljali su veoma pogodno tle za sticanje profita.

U kapitalističkoj eksploataciji bosanskih prirodnih bogatstava, državni i privatni kapitali su podelili sfere. Dok je privatni kapital poklopio šume, država je morala da pristupi eksploataciji većine rudnika jer »investirati kapitale u rudnike uglja u primitivnoj zemlji, bez industrije, s ogromnim šumama, i to u rudnike koji ne daju prvoklasni ugalj, nego lignit i mrki ugalj, to je mogla u tadašnjoj Bosni samo država.« Drvo je bilo izvozni artikal i njemu nije bila potrebna domaća industrijska baza. Industrija uglja, međutim, nije mogla da računa s izvozom. Da bi zainteresovala privatni kapital i stvorila podlogu za njegov razvoj, država je morala sama da investira, i investirajući postala je tako najveći kapitalist u Bosni«[23].

Ali, iako je dolaskom Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu počeo da prodire kapitalizam, a time i nova eksploatacija, period do ustanka 1882. godine, bio je isuviše kratak da bi se razvila nova društvena snaga — proletarijat. Usled toga, otpor koji je davalo okupirano stanovništvo u stvari je borba kmetova, sa kojima je delimično sarađivala i sitna buržoazija i srednji posednici. Otpor su davali delimično bogatiji muslimani i Srbi, koji su bili pogođeni austrougarskim favorizovanjem katoličanstva.

U odnosu na stanje za vreme turske uprave porasla je pravna sigurnost, pa je seljak i građanin mogao slobodnije (sigurnije) da se kreće. Međutim, suštinu te sigurnosti kao i narodnu jednakost pred zakonima ocenio je Vaso Pelagić:

U Bosni i Hercegovini nije dosad bilo monopola na so i duvan. Austrija će uvesti ovaj nov teret i to podjednako na sve.

Dosad nije bilo štemplarine (žigosanje — N. S.), a Austrija će uvesti podjednako za sve.

---

[23] Veselin Masleša, Mlada Bosna, str. 52.

Dosad u Bosni i Hercegovini za lov i ribolov nisu plaćane nikakve dacije; sve rijeke i šume bile su pristupne svima i svaki je mogao lov loviti po gori i vodi. Austrija će na lov i ribolov udariti dacije, podjednako na sve.

U Bonsi i Hercegovini dosad nije bilo egzekucija za nasilno utjerivanje danka. Austrija će to uvesti — i to molim podjednako za sve. Živila jednakost![24]

Austrougarska vlast je primenjivala rigorozne mere prilikom sprovođenja svojih naredaba i zakona. Nemilosrdno su primenjivane materijalne i fizičke kazne, najčešće hapšenja. Ali isto tako, oni su znali da se pokažu i u belim rukavicama. Pozivali su uticajne seljake na savetovanja i davali im uputstva kako da utiču na suzbijanje narodnog revolta i prihvatanje »novog stanja«. Seljaci nisu hteli da obrađuju zemlju, i pored toga što im je pretila glad i što su »izgledale godine rodne«. Austrougarske vlasti su ih ubeđivale da je takav agrarni odnos privremen i da će se ubrzo rešiti. Nevesinjski prvaci su (pri kraju 1878) odgovorili:

Ne možemo da se usudimo pogađati sa agama; ne smijemo od naroda, jer bi nas ovaj kamenjem zatrpao[25].

Protiv davanja trećine i drugih starih obaveza bilo je i hrvatsko seosko stanovništvo koje se dobrim delom nalazilo u kmetskim odnosima. Austrougarska propaganda uspela je da mnoge obmane i da otupi oštricu borbe protiv agrarnih odnosa. Uprkos svemu, glas protesta nije izostao.

Hrvati su slali proteste austro-ugarskom caru i od njega zahtevali da utiče na uređenje odnošaja među agama i čifčijama te da sama vlada oduzme ili bolje reći otkupi zemlje od begova, a u korist naroda koji bi imao svoje da isplati vladi što bi vlada u ovu svrhu potrošila[26].

Na austrougarske represalije pojedinci su reagovali bekstvom u hajduke. Formirane su hajdučke grupice koje su se u početku ređe, a kasnije sve češće pojavlji-

---

[24] Vaso Pelagić, Izabrani spisi, Sarajevo 1952, str. 48.
[25] »Zastava« 12. I 1879.
[26] Isto, 7. IV 1879.

vale. Hajduci su imali jak oslonac u narodu, pa austrougarske vlasti, i pored energičnih mera, nisu mogle postići značajnije uspehe. Otpor je toliko brzo narastao da je Austro-Ugarska smatrala da sa narodom sarađuje neko sa strane. Štampa je počela da komentariše nemire i da ih dovodi u vezu sa radom neke strane sile. Anonimni dopisnik iz Mostara 1. januara 1879. piše »Zastavi«:

Vlada jednako uviđa da su se tu umešale nečije intrige, ali koliko se vidi, zaista nisu no ljuta nevolja nateruje narod da se buni[32].

Hajduci su nailazili na razumevanje i podršku ne samo kod naroda već i kod jednog dela serdara i pandura, koji su i sami bili nezadovoljni stanjem pod austrougarskom okupacijom.

Da hercegovački serdari sa pandurima hoće savjesno nastojati, meni se čini da nije moguće da ne biše hajduke pofatali, a osobito što sada nije moguće da se hajduci ni na koji način mogu držati po planini zbog snijega[33].

Osmog oktobra 1879. hajduci su izvršili jedan napad blizu Graba, a »usled straha austrijski vojnici se nisu ni micali nikud za hajducima. Jedna hajdučka hercegovačka četa 18. X 1879. u dvije ure noći dočekala je jedan karavan u Sutjesci, konje uzela, kiridžije pobila. Soldati i panduri su pretraživali niza Sutjesku dolinu Grab, pa se opet vratili istim putem uza Sutjesku i svratili u Izgore i poveli nekoliko Izgoraca u Metohiju (Gacko) što se najbliže njihovih kuća dogodilo«[34].

Hajduka nije bilo mnogo, ali su zadavali velike brige austrougarskim vlastima, koje su se plašile međunarodnog zapleta. Njihova upornost i odvažnost je zainteresovala evropsku javnost. Novinari uspostavljaju kontakt sa hajducima. Dopisnik »Mančester gardijana« je pisao novembra 1879. godine svom listu:

---

[32] Isto, 17. I 1879.

[33] Državni arhiv Cetinje, Ministarstvo unutrašnjih dela (cit. DAC MUD), telegram kapetana Stevana Zimonjića Mašu Vrbici, br. 73 od 18. I 1880.

[34] DAC MUD, telegram iz Goranskog M. Vrbici, od 11. 1 1879, fasc. 1879.

Ja samo mogu to reći, da su to oni nekadašnji hajduci, koji sad protestuju protiv austrijske uzurpacije, kao što su nekad, protestovali, protiv Turske. Austrijski izveštaji ih nazivaju razbojnicima da ih omalovaže. Međutim, hercegovački je hajduk stalan protest protiv tuđinske administracije i protiv prava diplomata evropskih, koji daju narode preko njihove volje tuđinima. Hercegovci su tako čvrsti u svojim pojmovima o političkom moralu, da nikako neće da priznaju da je odmetanje u hajduke prestup prema narodu.

Ja sam jednog hajduka uveravao, kako nije mudro i kako je uzaludno tako voditi i sićane ustanke. Istina — odgovorio mi je on — za sada nije nas mnogo. U zgodan čas biće nas toliko hiljada koliko sada desetina. Kada bude vreme ustaće Hercegovina listom[30].

Hajduci su se postavljali na komunikacijama i usamljenim tačkama i izvodili pojedine diverzantske akcije, najčešće rušeći puteve i telegrafske veze. O tome je poglavar Zemaljske vlade izdao cirkularnu naredbu decembra 1879. u kojoj zahteva strogu kaznu »toga zlobnoga čina«, jer prema njegovom mišljenju, smrtne kazne su najjevtinije sredstvo da se ne »pomnožavaju oštete i rušenja brzojavnih žica i puteva«.

Isto tako se strogo postupalo sa onima koji su pomagali hajduke. Kažnjavan je smrću svako ko im »dade stan, hranu, odelo, ko dozna, a ne kaže, ko izlazi na susret i na ruku, ko sklanja, ko zavede carske vojnike«[31]. A onome ko bi dostavio vlastima ime učesnika u sabotaži, predvidena je nagrada od 50 forinti.

Stojan Kovačević[32] je ucenjen sa 100 zlatnih dukata, hajduci njegove čete sa po 20, a jataci po 10 zlatnih dukata. Nagradu je dobijao onaj koji bi doveo ili po-

---

[30] »Zastava« 27. XI 1879.

[31] Cirkularna naredba br. 26094/I od 1. XII 1879. (Zammlung).

[32] Stojan Kovačević je oktobra 1878. otišao iz Trebinja u svoje rodno mesto Srđevići kod Gackog. Nije hteo da prihvati kmetske odnose i da radi za bega. U podnožju planine Babe sazidao je kuću. Rečica Mušnica mu je služila kao prirodna zaštita prilazima planine, a u obližnjim šumama mogao se svakog časa sakriti. Kako nije imao nikakvih sredstava za život, pomagali su mu prijatelji, koje je imao širom Hercegovine. Prijatelji su mu slali čak iz Kalinovika i Grandića, prema mogućnostima, po koje grlo stoke ili nešto žita. Tako je Stojan

kazao gde se nalazi hajduk. Međutim, austrougarskim vlastima se retko pružila prilika da dodele novac za takve usluge, jer je hercegovački narod bio čvrsto vezan za odbegle borce, koji nisu mogli podnositi težak pritisak okupatora.

Hajdučke akcije oživljavaju naročito 1881. godine, kada je među njih došao stari ustanik Stojan Kovačević. Odmah se osetilo prisustvo prekaljenog i iskusnog borca. Stojan je bio pun volje i odlučnosti. On se ponovo latio puške, jer je znao da se jedino oružjem može ostvariti sloboda. Otuda njegova stalna deviza i savet svakome ko je u njegovu četu dolazio:

Sinovče moj, čuvaj pušku kao oči u glavi jer ti je ona protiv onih opakih krvnika jedina uzdanica da dobiješ slobodu i zemlju[33].

Stojan Kovačević je 31. jula 1881. sa 11 hajduka, napao austrougarski vojni transport, koji je upućen iz Bileće za Gacko. Karavan natovarenih mazgi pratila je kombinovana desetina lovaca (strelaca) i pionira, pod komandom jednog podoficira. Hajduci su poseli prevoj na Kobiljoj glavi, a od puta koji vodi za Gacko delilo ih je rastojanje od svega 2—3 metra. Iz prvog plotuna pobiju pratnju, a podoficira zarobe i zaplene čitav transport.

Stojanovi borci sklone jedan deo šećera i brašna za svoje potrebe, a drugi deo podele narodu. Među zaplenjenim stvarima nalazio se i papirnati novac, koji se tek tada počeo pojavljivati. Ne znajući šta je, hajduci su ga upotrebljavali za loženje vatre.

Ovaj uspeh hajduka bio je veliki šamar za Austro-Ugarsku. Skoro čitava evropska štampa je prokomentarisala taj događaj kao znak loše austrougarske uprave.

---

za nekoliko dana stekao 15 grla sitne stoke, vola i kravu. Kuća mu je bila kao koliba, bez patosa, pokrivena slamom. To je u stvari njegova stražara u kojoj je bio stalno na oprezi, da ga ne uhapse. Juna 1881. zajedno sa Tomom Popovcem uzeo je ponovo pušku u ruke i počeo da sakuplja hajdučku četu.

[33] Iz usmenog razgovora, 1952. godine sa Hamzom Čauševićem, učesnikom u ustanku 1882. godine.

Austrougarska uprava, plašeći se oružanih akcija i znajući raspoloženje naroda, zavela je u julu 1881. opsadno stanje u srezovima: Gacko, Bileća, Nevesinje, Stolac i Trebinje. Formirani su i preki vojni sudovi. Ali, ni ove mere nisu dale očekivane rezultate. Uzbuđenje naroda još više se širilo. Zato se u septembru opsadno stanje proširuje na Mostar, a u novembru i na Krivošije u Boki Kotorskoj.

Petog novembra, prilikom prolaska za Bjelašnicu, blizu Srđevića, Stojanovi hajduci naiđu pod Obadinom na vojnike i žandarme. Tamo se nalazila isturena austrougarska straža, koja nije ni slutila da nailaze hajduci, jer su se pre toga susreli sa austrougarskom jedinicom u klancu Vranjski do, južno od Borča. Na stražarevo »halt« hajduci su odgovorili vatrom iz pušaka i ubili ga. Razvila se dvočasovna noćna borba. Hajduci su ubili 7 austrougarskih vojnika i žandarma, a dva teško ranili. Od hajduka je smrtno ranjen Ramo Dabović, a teško ranjen Zulfa Čengić. Austrougarski žandarmi dali su im osvežavajući napitak, misleći da će im povratiti svest i tako iznuditi podatke o hajducima. Ali, usta i jednog i drugog su ćutala. Ramo Dabović je ubrzo umro, a Zulfa Čengića su lečili da bi ga još više mučili. Pored raznih mučenja najčešće su mu vezivali težak kamen na ranjenu nogu i u visećem položaju ga držali do iznemoglosti.

U Mostaru je još decembra 1878. osnovan odbor za prikupljanje priloga za gladne i beskućnike. Predsednik odbora je bio mitropolit Ignjatija, a članovi: Leontije Radulović, Jovo Šola, Rista Knežević, Đorđe Zec i Rista Ivanišević. Sekretari odbora su bili učitelji Jovo Ljepava i Jovo Perović. Oni su bili nosioci borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja. Neki su morali da emigriraju usled progona austrougarskih vlasti. Ali, i tamo je Austro-Ugarska pratila njihov rad. U promemoriji austrougarske diplomatske misije Mašu Vrbici na Cetinju, 7. septembra 1881, kaže se da Ignjat Gatalo »namjeru imade dogovoriti se sa učiteljem Jovom Ljepavom i drugim drugovima istog mnjenja, radi ustro-

jenja jedne političke agitacije u Hercegovini«[34]. Oni se, sa potpisom »preponizni sinovi Bosne i Hercegovine«, obraćaju pojedinim evropskim državnicima iznoseći nepodnošljivo stanje pod Austro-Ugarskom i traže da se to pitanje postavi na dnevni red evropske diplomatije. Kasnije su i samom caru poslali u Beč, preko svog delegata Todora Milića, žalbu u kojoj su izneli teror i nepravdu okupacionih vlasti.

Pored toga, »Sinovi Bosne i Hercegovine« šalju juna 1880. adresu engleskom premijeru Gledstonu, u kojoj pozdravljaju njegovu pobedu[35], a zatim redaju zločine austrougarskih bajoneta i masovno umiranje od gladi i pozivaju Gledstona da im bude branilac.

Godine 1881. Vaso Pelagić šalje »javno pismo« Gledstonu u kome je još plastičnije prikazao okupatorsku politiku i precizirao karakteristike naličja sprovođenja »okorelog zakona« od strane »prosvijećene soldačije i gospoštine austriske«. Pelagić završava svoje pismo sledećim rečima:

> Austrija sa takvom upravom i zakonima koje propisuje za narod, a bez naroda i njegove skupštine, stvara vulkansku struju koja će ranije ili docnije učiniti darmar u vidu nove bune, koja jamačno ni ostaloj Evropi mila neće biti. To će biti, to mora biti, jer te austriske uredbe stvaraju opšte nezadovoljstvo kod sviju vjerozakona ovih pokrajina. Ali nezadovoljstvo je narodna bolest koju on mora liječiti. Lijek mu je za tu bolest revolucija[36].

Iste godine je Stojan Kovačević, sa još osam drugova, poslao i treću »adresu« Gledstonu, u kojoj se otvo-

---

[34] DAC MUD, Austrougarsko diplomatsko predstavništvo na Cetinju M. Vrbici br. 1033, 7. IX 1881.

[35] Gledston, vođ liberalne stranke, u borbi sa konzervativnom strankom izašao je kao pobedilac na izborima, aprila 1880. U okviru njegovog programa iznesen je i stav prema Turskoj i balkanskim narodima. Njegovo gledište, da Balkan treba da pripadne balkanskim narodima, davalo je izvesne nade na mogućnost intervencije kod Austro-Ugarske i ostalih evropskih zemalja u korist naroda Bosne i Hercegovine.

[36] Hamdija Kapidžić, Jedan dokumenat iz 1880. godine, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina II, Sarajevo 1950, 264 (cit. Kapidžić, Godišnjak ID BiH, II, 1950, 264).

reno kaže da su odlučili »ne samo da protestuju«, već i da se oružjem bore protiv Austro-Ugarske »dok naposletku i njenoj sili u Bosni i Hercegovini jednom ne bude kraja ili svi do jednog izginu«[37].

Pored hajdučkih akcija i protestnih pisama, u forme otpora protiv okupatora treba ubrojati i emigraciju. Već od 1878. godine počela je masovna emigracija siromašnih seljaka, sitnih trgovaca kao i nekih aga i begova. Zemaljska vlada je »za javnost navodila druge uzroke emigracije, svodeći ih na čisto psihološke motive, a u poverljivim aktima se ti uzroci prikazuju drukčije: jedan od najčešćih i najvažnijih uzroka iseljavanja je osiromašenje seljaka, a drugi, prelaz sa naturalne na novčanu privredu. U tim aktima se pominje i snažna konkurencija i poboljšanje saobraćajnih prilika što oduzima mogućnost za zaradu mnogobrojnim domaćim sitnim privrednicima, koji su se bavili živom razmenom dobara, a to su bili najvećim delom muslimani«.[38] Naročito je povećan broj molbi za iseljavanje posle objavljivanja Vojnog zakona. Samo u mostarskom okrugu bilo ih je 500. Austrijske vlasti, ozbiljno zabrinute, preduzele su hitne mere, da se pojedinačno razgovara sa onima koji su predali molbe za emigriranje i da se utiče na promenu njihovih zahteva, jer se time kompromitovalo slabo upravljanje austrougarskih vlasti.

Posledice austrougarske okupacije ubrzo su se osetile ne samo na ekonomskom i političkom već i na kulturno-prosvetnom planu. Ne samo da se išlo na sistematsko suzbijanje podizanja novih škola, već se nastojalo da se postojeće ukinu i da se prosvećivanje svede na što manju meru. Ukidanje ćirilice i smenjivanje nekoliko srpskih profesora izazvalo je reagovanje srpskog građanstva, jer je time povređena autonomija srpskih škola, koja je izvojevana još za vreme turske uprave. Najjači otpor je davala crkvena i školska opština u Mostaru gde je nacionalni pokret bio najraz-

---

[37] »Zastava«. 15. XI 1881.

[38] Vojislav Bogićević, Seljački pokret u Bosan. Krajini i Posavini 1910. godine, Godišnjak ID BiH, II, 1950. 225.

vijeniji. Među njima su se naročito isticali Jovo Ljepava, učitelj, Jova Mrav, apotekar i trgovci Đorđe Ćirić, Ignjat Gatalo, Đorđe Ivanišević i dr. Pod njihovim rukovodstvom upućen je juna 1880. austrijskom caru u Beč memorandum u kome su protestovali protiv neučešća naroda u upravi zemljom, protiv poreske politike, kulučenja i prakse austrougarske uprave da u državnim školama umesto profesora odreduje austrougarske podoficire kao predavače.

Verska politika koju je vodila Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovini takođe je doprinela povećanju nezadovoljstva, naročito kod Srba i muslimana koji su forsiranje katoličanstva i prenošenje prava na austrougarskog cara da postavlja vrhovne verske velikodostojnike tumačili kao ugrožavanje verske autonomije i podvrgavanje pod kontrolu austrougarske vlade, što je sve bilo povezano sa perspektivom daljeg uključivanja Bosne i Hercegovine pod Austro-Ugarsku.

OBJAVLJIVANJE ZAKONA O VOJNOJ OBAVEZI

Početkom 1881. u Beču je formirana posebna komisija sa zadatkom da, pošto prouči prilike u Bosni i Hercegovini, napravi projekt Zakona o vojnoj obavezi. Komisija je završila rad već marta iste godine, a Zakon o vojnoj obavezi u Bosni i Hercegovini objavljen je 4. novembra 1881. godine. Da bi što pre prodro u narod, objavljen je ćirilicom i latinicom. Povodom vojnog zakona izdana je proklamacija i carska uredba. U proklamaciji Zemaljske vlade u Sarajevu ističe se:

Njegovo Veličanstvo zapoveda i očekuje ujedno, da se oni koji budu pozvani na dužnost po vojnoj obavezi voljno pokoravaju nalazima ovog zakona i da sve vlasti, i opštine ravnom marljivošću vrše svoju dužnost pri izvršavanju zakona[39].

Zakonom su oslobođeni od vojne obaveze:

I Svi rukovopoloženi popovi sviju zakonom priznatih veroispovedeni, a kod muhamedanaca hodže, služeći šerijatski sudci, mudiri, koji drže redovna predavanja, dejstvitelni imami

---

[39] Službeni vojni list, Beograd, 1881. str. 1169.

i hatibi, ako lično vrše sveštenićke obrede, zatim lajici kaluđeri koji nisu rukopoloženi za sveštenike i derviši oslobađaju se tek onda ako su se pre obznane ovog zakona zakaluđerili. 2 Diplomirani lekari, marveni lekari i apotekari koji po odobrenju zemaljske uprave otpravljaju poslove svoga poziva. 3 Učitelji, kod muhamedanaca hodže, koji su kao takovi, a prema školskom zakonu nameštеni pri narodnim školama"[40].

Regrutaciju je prema tom zakonu trebalo obavljati redovno svake godine u vremenu od 1. marta do 30. aprila. Sreski predstojnik je popisivao regrute na osnovu popisa ljudstva koje je dobijao iz svake opštine. Opština je morala pripraviti svake godine, od 1. do 15. januara, »popisne spiskove« sa imenima i prezimenima vojnih obveznika. U isto vreme su knezovi i muktari morali obavestiti pojedinačno obveznike da se pripreme za regrutovanje. Knezovi i muktari su bili odgovorni za identitet lica koja dolaze pred regrutnu komisiju.

Zakon o vojnoj obavezi je predviđao da se svi vojni obveznici stavljaju pod komandu vrhovnog komandanta, austro-ugarskog cara i kralja, čime su potpuno prenebregnuta suverena prava sultana koja su »zagarantovana« austrijsko-turskom konvencijom od aprila 1879. godine. U zakonu se kaže:

Svi za vojnu službu sposobni stanovnici Bosne i Hercegovine dužni su da lično učestvuju kako u odbrani svoje zemlje tako i monarhije, koja ovu zaštićava i osigurava. Upotreba vojske, koja je sastavljena iz stanovnika tih zemalja, zavisiće od naloga Njegovog Veličanstva kako u mirno tako i u ratno doba. Oficire sviju činova postavljaće Njegovo Veličanstvo Car.

Na koji će se način ta obaveza vršiti i koji se od nje oslobađaju propisuje se u sledećim člancima:

Vojna obaveza počinje od 1. januara po novom kalendaru u onoj godini, u kojoj dotični navršuje 20 godinu starosti.

Vojna obaveza je uslovljena nužnom umnom i telesnom sposobnosti uz uzrast najmanje 155,4 sm.

Za uvršćene traje vojna obaveza: a) tri godine u liniji b) devet godina u rezervi. Služba se počinje računati od dana regrutovanja.

One osobe koje podležu vojnoj obavezi, a međutim se ne mogu upotrebiti isključivo kao vojnici, ali su sposobni za lakše vojne dužnosti, mogu se na slučaj rata sve dok ne završe 32 godine na ove upotrebljavati"[41].

---

[40] Isto, str. 1072 s.
[41] Isto, str. 1071/3.

Objavljivanje Zakona o vojnoj obavezi još više je podstaklo narod Hercegovine da se aktivira za organizovanje otpora protiv regrutacije. U tome su bili jedinstveni i Srbi i muslimani. Skupljali su se na zajedničke noćne sastanke i donosili zajedničke odluke, kao da je potpuno nestalo onog verskog trvenja kojega su age i begovi stolećima nametali. Oživela je ona ljubav muslimanske sirotinje prema ostalim Hercegovcima koja je ugušivana od turske vlasti, a isto tako je obuhvatala i srednji sloj muslimana. O tome slikovito govori izveštaj Stevana Zimonjića, kojega šalje Mašu Vrbici na Cetinje:

Vlast austriska ište soldate i to na prešu. Narod, kako Srbi tako i Turci (muslimani), soldate ne dadu. Vlasti upotrebljavaju svakojaka sredstva, da bi se pridobio narod i glavari, no sve je uzaludno. Sad su već počeli prijetiti sa vojenom silom. Hoće li i kad će ovo upotrijebiti to ne znam. No i kad dovedu vojsku meni se čini, da soldate neće moći prikupiti. Cijeli je narod prema ovome ogorčen. Kako je u Hercegovini, tako so isto čuje da je i u Bosni. Načuo sam da u Bosni ima i društvo, koje je u vezi sa Srbijom i radi da se soldati ne dadu, no o ovome ne mogu vam za sad ništa pouzdano javiti. Turci (muslimani) su iskali u vlasti austriske da im otvore put da se izsele, vlasti im daju pasoše, no Turci su poslije pozategli da ne dižu i ulaze u svezu i sporazumljenje sa Srbima i čine među sobom tvrđe, da soldate ne daju. Koliko sam mogao opaziti uzrujanost i nezadovoljstvo je veliko proizveo zakon o kupljenju soldata[42].

Posle objavljivanja vojnog zakona, austrijske vlasti su vršile pritisak naročito na seoske knezove, smatrajući da će im oni pružiti punu podršku. Ali takvih knezova koji su radili za račun austrougarskih vlasti bilo je sve manje. Oni su jednodušno osuđivani od naroda i hajduka. Stojan Kovačević i njegova četa bili su stalna pretnja izdajnicima. Iz anonimnog pisma od decembra 1881, upućenog iz bilećkog sreza Ćetku Pejoviću, graničnom crnogorskom kapetanu, vidi se da je narod tragično shvatio svaku saradnju pojedinih kmetova sa okupatorom.

---

[42] DAC MUD, Stevan Zimonjić M. Vrbici 1. XII 1881. br. 42.

Blagorodnom gospodinu kapetanu Četku Pejoviću od nas sve obštine kotara Bileće vas pozdravljamo i dolazi nam, da javimo vama za našu veliku nesreću, što se dogodi u nesrećnoga kneza Jefta Anđelića: popisa Srbe u soldate; upisao je tri Nikolića i dva Anđelića. Bog ga kleo. Što je Bosne i Hercegovine još nije niko kabulio, a on jes[43].

Tih dana je Stojan Kovačević bio u Boki Kotorskoj. U nastavku pisma traži se da on tamo interveniše:

Dobro bi bilo da Stojan s njegovim društvom ide tamo stoga, što su se mnogi izdajnici oslobodili, đe je Stojan došao u Krivošije, kako knez Anđelić i njegov drug, koji nijesu smjeli to činjeti dok su Stojana bliže sebi imali, bojeći se da ih ne pobije.

Austrougarske vlasti su budno pratile razvoj događaja posle objavljivanja vojnog zakona. One su u početku uzele prilično pomirljiv stav, jer su se plašile da će oštrije mere još više ogorčiti narod. Naročito su se plašile jedinstva muslimana i Srba. Zato su često pozivale knezove i muktare na savetovanja radi ubedivanja da rade na smirenju naroda. Prema muslimanima su istupale posebnim stavom. Uočivši njihovo opoziciono raspoloženje nastojale su da koriste povlastice u verskim obredima za muslimane, koje su predviđene zakonom. Muslimane su ubeđivale da za njih vojni zakon ne znači što i za ostale i da je car predvideo za njih da mogu slobodno da vrše dnevne molitve, praznuju petak i da kuvaju u posebnom kazanu.

Austrougarske vlasti su tumačile da se vojna obaveza odnosi na mali broj mladića a cifra od 20 000 regruta koja je objavljena u projektu vojnog zakona marta 1881. je svedena na jedan prihvatljiv minimum. Tako je, na primer, kotarski predstojnik u Nevesinju Benko ubedivao mesne predstavnike naroda da će iz Nevesinja pozvati samo dvanaest mladića. Knezovi, prozrevši stvarne namere austrougarskih vlasti, odgovorili su mu u lice: »Danas dvanaest, sutra dvanaest, a uskoro sto«[44].

---

[43] DAC MUD, pismo bilećkih glavara Četku Pejoviću, br. 43 od 18. XII 1881.

[44] Kapidžić, Prilog istoriji Hercegovačkog ustanka 1882. Godišnjak ID BiH, II, 1950. str. 213.

Ovakav stav nevesinjskih prvaka karakterističan je za narod Hercegovine uopšte, koji je odsluženje vojnog roka u tuđoj vojsci shvatio kao nacionalnu sramotu i ugrožavanje materijalnih interesa. Narod ionako nije mogao obezbediti sebi ishranu za godinu dana, o čemu je svedočio veliki broj umrlih od gladi, a regrutovanjem mladića uzimana je dragocena radna snaga. Time se još više pogoršalo nerešeno agrarno pitanje. Usled toga je objavljivanje Zakona o vojnoj obavezi izazvalo buru negodovanja, koja se taložila još od prvog dana okupacije zbog nerešenih agrarnih odnosa, velikih poreza i haka, veštačkog odnarođavanja i gubitaka političke i nacionalne slobode.

Polovinom decembra 1881. održan je sastanak u Fatnici, kome su prisustvovali narodni prvaci: Mrdak Luburić, Nikola Vujović, Nikola Milošević, pop Luka Krnjević, Kojo Popara, Salko Bajramović, Simo i Ilija Radovanović, Todor Radović, Panto Vujović i Filip Banićević. Na sastanku su odlučili da njihova opština odbije slanje obveznika na regrutne komisije i da otpočnu sa oružanim otporom. Prvi deo svoje odluke formulisali su u vidu pisma, koje su potpisali i uputili kotarskom predstojniku Petrašiu u Bileću. U pismu su otvoreno rekli da će se suprotstaviti svakom pokušaju austrougarskih vlasti da uzmu regrute. Posle toga je vojna komanda iz Bileće poslala jednu jaču jedinicu u Fatnicu, radi hvatania potpisnika pisma i obveznika koji su određeni za vojsku. Austrougarske jedinice su stigle u Fatnicu 18. decembra i »uhvatiše popa Krnja kad je služio luturdiju u Fatnici, Koju Poparu, Iliju Radovanovića i Salka Bajramovića«[45]. Ispred austrougarske vojske umakli su Nikola Milošević i Filip Banićević, koji su obavestili ostale potpisnike o dolasku austrougarske vojske.

Intervencija austrougarske vojske izazvala je veliko ogorčenje među Fatničanima. U šume su se odmetali i oni koji nisu imali oružja. Severozapadno od Fatnice,

---

[45] DAC MUD, telegram Boška Marinkovića Mašu Vrbici od 24. XII 1881. str. 46.

u Davidovićima, skupilo se istog dana oko 200 ljudi čije porodice nisu bile sklonjene. Oni u pismu crnogorskom graničnom komandiru Bošku Martinoviću zapomažu:

Javi kome znaš za nas i našu veliku nevolju, imali nam ikud utočišta naše roblje, koje je u teškoj muci. Znaš dobro ruka smo niza sebe, bez oružja i džebane, ako se misli za održanje sad se pita. Više čekat ne možemo. Ostajemo u Biteljici; čekamo brzi odgovor. Na ovo se svi potpisujemo i Srbi i Turci: Mrdak Luburić, Nikola Milošević, Tedor Radović, Kiko Stevanović, Filip Banićević, Nikola Vujović, Zulfa Bajramović".

Sadržinu pisma Boško Martinović je poslao telegrafski, 25. decembra 1881, na Cetinje, Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih poslova Crne Gore. Vrbica je istog dana telegrafski odgovorio:

Usljed pobune hercegovačkih glavara u isti čas piši i pošlji čovjeka Ćetku Pejoviću, da ćuva da ne prestupi hercegovački vojnik ili hercegovačko roblje na crnogorsko zemljište. Neka dobro čuva jer će na njega panuti velika odgovornost".

Sutradan je Boško Martinović preneo naredenje graničnim komandirima »da čuvaju dobro granicu od hajduka i drugih buntovnika, tj. ako bi ikoga pustili da uljeze u granicu, da će oni za sve to odgovarati i pod strogu kaznu potpanuti«, a poručio je Mrdaku Luburiću, Nikoli Vujoviću i njihovim drugovima da se udalje od crnogorske granice i »da ne udare na soldate gdje blizu granice knjaževe, da ih slučajno ne ućeraju u granicu«[48] i savetuje im da se podele u male čete od 10 do 15 boraca, koje bi u unutrašnjosti Hercegovine mogle lakše napadati austrougarske jedinice i »na rđava vremena naći utočište u kući ili pećini«. Time je hteo da srpovede u život naredenje i uputstva kneza Nikole, da ustanike udalje od granice Crne Gore i da se obezbedi stroga neutralnost zvanične Crne Gore. Medutim, usme-

---

[46] DAC MUD, telegram B. Martinovića M. Vrbici, br. 51 od 25. XII 1881.

[47] Isto.

[48] DAC MUD naredenje M. Vrbice, graničnim komandirima, br. 73 od 26. XII 1881.

no im je rekao da će njihove porodice biti prihvaćene i obezbeđene u Crnoj Gori.

Austro-Ugarska je u to vreme preduzela hitne preventivne mere za sprečavanje ustanka, koji se prema mnogim znacima nagoveštavao. Organi vlasti, uz pomoć žandarmerije i vojske, sprovode mnogobrojna hapšenja. Pojedine austrougarske čete upadale su iznenada u sela i odvodile sve muškarce koje bi zatekle kod kuće.

Tako su se Fatničani sklonili ispred austrougarske vojske 18. decembra 1881, a to isto rade i Gačani.

Bećir Mulagić izišao je (početkom januara 1882. godine) na granicu (crnogorsku) sa 7 druga, koje traži Austrija za soldate; kaže da će u ova dva dana doći više od 50 Turaka Gačana i doista jutros ih je osvanulo 50 na granicu, i kažu da ih ima po granicama i planinama još 150 iz Gacka i drugih kotara[49].

Istovremeno u planine beže i seljaci iz sreza nevesinjskog i bilećkog.

Ali nisu u planine bežali samo seljaci. Njima se priključuje i jedan deo pandura. Početkom januara 1882. pobeglo je iz bilećkog sreza 100 pandura sa oružjem i nešto municije.

Tih dana među ustanicima pojavili su se i Mostarci. Najpre je izašla iz grada jedna grupa od 30 ljudi. Taj se broj kasnije povećao.

Dođe mi pismo da su 500 Mostaraca Srba i Turaka utekli iz Mostara, a iz Gacka uteklo 100 Srba i Turaka[50].

U Mostaru je bio razvijeniji otpor protiv okupatora nego u drugim gradovima Hercegovine. To se ispoljavalo od samog početka okupacije pa sve do ustanka. Tamošnju situaciju izneo je Jovo Mrav, jedan od najaktivnijih političkih radnika iz Mostara.

Austrijanci uzimaju u soldate ljude od 35 godina, vlasti se ne drže proklamacije, koja govori: da neće jedince uzimati, a oni i jedince pišu, a negdje će ima i po četiri, ne pišu ni jednog i stoga je među nama bila velika mutnja; vlasti narod ne poznaju i neće da ga poznaju, sve čine po svojemu ćefu

[49] DAC MUD, Boško Martinović Mašu Vrbici br. 1 od 13. I 1882.

[50] Isto.

naprasno i kako je njima drago, obzira nemaju ni našto, narodu dižu i oduzimaju sva njegova prava, špijunima se najviše vjeruje, od špijuna svak strepi, niko se ne drži siguran, sigurni su samo špijuni, koji za laži blago vuku i narod podkopavaju.

Što se tiče Srba i Turaka i naše snage, mi smo složni jedno i zajedno, zavjerili smo se da mremo i zajedno ćemo mrijeti. Soldate nećemo dat, pa da ćemo svi u vodu[51].

U istom dokumentu ističe se veliki značaj čvrste saradnje Srba i muslimana, koji jedinstveno istupaju u borbi protiv austrougarskog okupatora:

Zavjera je naša tvrda, što zna Turčin, to zna Srb, nama je sve zajedno skopčano i Turci su još žešći neprijatelji Nemcima.

Vrenje u narodu, u mestima izmedu Neretve i crnogorske granice, prenelo se i na fočanski srez. 27. decembra 1881. austrougarske vlasti u Foči su pozvale knezove i muktare na sastanak radi objašnjavanja zakona o vojnoj obavezi. Medutim, propagandno-političko objašnjavanje »careve naredbe« pretvorilo se u revolt prisutnih knezova i muktara. Otvoreno i odlučno ustali su protiv regrutacije, znajući da uz sebe imaju narod i da dele njegovo mišljenje. Muktar Alil Ožegović je tom prilikom rekao:

Ne damo ništa, ni ćemo vi put graditi, ni ikakav izmet činiti, za to što ste nas sve prevarili, kazali ste da ćete nam kuće načiniti, ovce kupiti, volove i sjeme dati, to ništa ne bi istina, no laž, pa sad oćete da nam djecu robite i latinite, božja ti vjera, nećete! Pretsjednik vikne: — Hoćete i na sramotu! Tada. Alil zamahne šakom i udari pretsjednika u nos. Pretsjednik vikne trubača i trubom pozvaše posadu koja je bila u varoši i vojska dode naoružana i pogna u aps kneževe i muktare. U pazar je bilo Srba i Turaka; čim čuše da su poapšeni kneževi i muktari potrčaše u sudnicu i nadu drvljanik veliki svako uze po jedno drvo, opkole vojnike i zaprijete pretsjedniku. Pretsjednik izide i reče: — Nećemo ni vaše vojske, ni vaše radnje ni izmeta i pušti im kneževe i muktare[52].

Krajem decembra 1881. i početkom januara 1882. učestao je dolazak pojedinih grupa iz Hercegovine na

---

[51] DAC MUD, telegram M. Nikčevića M. Vrbici br. 14 od 2. I 1882.

[52] DAC MUD, dopis M. Nikčevića vojvodi Vrbici, br. 9 od 12. I 1882.

crnogorsku granicu. Oni su svi dobijali isti odgovor od graničnih komandira: da se vraćaju u unutrašnjost Hercegovine, i da napadaju austrougarsku vojsku što dalje od crnogorske granice. Ali, priliv pobunjenog naroda je bio toliko veliki »da je — kako je pisao Bošku Martinović — granicu teško čuvati, jer bjegunci naviru gomilama«[53]. Jedan deo je prešao u Crnu Goru, a mnogi su se vratili da stupe u oružane ustaničke jedinice.

RASPORED I JAČINA AUSTROUGARSKIH JEDINICA UOČI USTANKA

Uoči ustanka u Hercegovini austrougarske jedinice nisu bile popunjene ni do mirnodopske formacije, a one koje su bile dislocirane u Polimlju brojale su na četu po 132 vojnika. Ukupno, na okupiranoj teritoriji nalazilo se 17 400 vojnika operativne vojske sa 48 artiljerijskih oruđa.

Austrougarske jedinice raspoređene u bosanskohercegovačkim garnizonima bile su potčinjene Glavnoj komandi u Sarajevu, koja je imala sledeći sastav: komandant, feldmaršal-lajtnant baron Dalen; načelnik štaba, pukovnik Ludvig Švicer; načelnik artiljerije, pukovnik Avgust Vajgel; komandant pozadine, general-intendant Nikola Hofman.

Operativni deo vojske, 1. novembra 1881. ovako je raspoređen:

I pešadijska divizija. Komanda divizije u Sarajevu. Komandant, general-lajtnant Josif Nemeti; načelnik štaba, major Viljem Švajdler, komandant pozadine podintendant I klase Oto Šmit.

1. pešadijska brigada: komanda brigade u Pljevljima. Komandant, general-major Petar Kukolj; 25. pešadijski puk dislociran većim delom u Pljevljima a manjim u s. Jabuci i s. Boljanićima; 77. pešadijski puk u Foči, Čajniču, Goraždu i s. Borju; 18. bataljon poljskih lovaca u Prijepolju; brdske baterije 5/XI i 2/XII u

[53] DAC MUD, telegram Boška Martinovića Maši Vrbici br. 5 od 13. I 1882.

Pljevljima; 4. inžinjerijska četa u Boljaniću; 9. inžinjerijska četa u Praći; 2. inžinjerijska četa u Boljaniću; jedan vod 5. husarskog eskadrona; 18. eskadron brdskog trena; sanitetsko poluodeljenje.

2. pešadijska brigada: komanda brigade u Sarajevu. Komandant, general-major Adolf Ledin; 1. pešadijski puk u Sarajevu; 75. pešadijski puk u Sarajevu (Mokro); 80. pešadijski puk u Višegradu; brdska baterija 6/II u Uvcu; četvrtina 5. husarskog eskadrona u Višegradu; 17. eskadron brdskog trena u Rogatici; sanitetsko poluodeljenje u Višegradu, Rogatici i Uvcu.

Prištapske jedinice pri komandi divizije: brdska baterija 6/XII u Sarajevu; 5. polueskadron husarske konjice u Sarajevu; 3. polueskadron husarske konjice u Sarajevu; 20. eskadron brdskog trena u Sarajevu; 48. eskadron poljskog trena u Sarajevu.

12. pešadijska divizija. Komanda divizije u Banjoj Luci. Komandant, general-lajtnant Josif Krzić; načelnik štaba, major Ljudevit Viner; komandant pozadine, podintendant I klase Adolf Miter.

25. pešadijska brigada: komanda brigade u Travniku. Komandant general-major Todor Riš; 9. pešadijski puk u Zenici, Doboju, Derventi i Bosanskom Brodu; 66. pešadijski puk u Travniku, Kiseljaku i Jajcu; 15. bataljon poljskih lovaca u Livnu.

26. pešadijska brigada: komanda brigade u Bihaću. Komandant, general-major Devo Ljudevit;; 12. pešadijski puk u Bihaću, Krupi, Prijedoru i Kostajnici; 78. pešadijski puk u Banjoj Luci, Ključu, Sitnici i Maglaju; 22. bataljon poljskih lovaca u Banjoj Luci.

Prištapske jedinice pri komandi divizije: 3. eskadron husarske konjice u Banjoj Luci; četvrtina 2. eskadrona husarske konjice u Zenici; četvrtina 3. eskadrona husarske konjice u Travniku; 13. eskadron poljskog trena u Banjoj Luci; železničari: 1. odeljenje u Omarskoj, 2. odeljenje u Banjoj Luci, 3. odeljenje u Prijedoru, 4. odeljenje u Banjoj Luci, 5. odeljenje u Novom.

18. pešadijska divizija. Komanda divizije u Mostaru. Komandant, general-lajtnant Lav Sauer; načelnik

štaba, major Josif Netušil; komandant pozadine, podintendant I klase Karlo Eder.

I brdska brigada: komanda brigade u Mostaru. Komandant, general-major Aleksandar Cvejić; 71. pešadijski puk u Mostaru, Jablanici, Blagaju i Konjicu; 18. bataljon poljskih lovaca u Nevesinju; 26. bataljon poljskih lovaca u Mostaru; 5. inžinjerijska četa u Jablanici; 6. pionirska četa u Blagaju; 9. inžinjerijska četa u D. Papraću; 12. inžinjerijska četa u Blagaju; četvrtina 3. eskadrona husarske konjice u Mostaru.

2. brdska brigada: komanda brigade u Trebinju. Komandant, pukovnik Đorđe Babić; 16. pešadijski puk u Trebinju, Poljicama, Arslanagin Mostu, Gorici i Zasadu; 20. bataljon poljskih lovaca u Bileći.

3. brdska brigada: komanda brigade u Stocu. Komandant, general-major Josif Rajher; 11. pešadijski puk u Stocu, Ljubinju, Buni, Pašića Hanu i Domanovićima; 6. bataljon poljskih lovaca u Gackom.

Prištapske jedinice pri komandi divizije: brdske baterije: 1/XI i 4/XI u Mostaru, 2/XI u Trebinju, 1/XII u Stocu; 16. eskadron brdskog i 18. eskadron poljskog trena u Mostaru; 18. eskadron brdskog trena u Trebinju.

39. pešadijska brigada: komanda brigade u Tuzli. Komandant, general-major Todor Braumiler; 64. pešadijski puk u Bijeljini, Zvorniku i Brčkom; 65. pešadijski puk u Tuzli, Gračanici, Srebrnici, Kladnju i Vlasenici; tri četvrtine 2. eskadrona husarske konjice.

Pod neposrednom komandom načelnika artiljerije Glavne komande nalazile su se baterije gradske artiljerije: 2/II u Mostaru, 3/V u Banjoj Luci, 1/XII u Višegradu, 2/XII u Sarajevu i 3/XII u Travniku; a baterije brdske artiljerije: 3/XI u Bihaću, 3/XII u Travniku, 4/XII u Tuzli, i 5/XII u Banjoj Luci[54].

Pored operativnog dela austrougarske vojske znatnu snagu su predstavljali žandarmi i panduri koji su broj-

---

[54] Der Aufstand in der Hercegovina, Süd Bosnien und Süd Dalmatien, Wien, 1883, Prilog (cit. Der Aufstand in der Hercegovina).

no bili prilično jaki, a nalazeći se tamo od prvih dana okupacije, dobro su poznavali teren i mesne prilike.

Operativne jedinice su računale na efikasnu saradnju žandarmerije, koja je mogla da posluži ne samo za prikupljanje informacija i kontrolnu službu već i kao borbena snaga, jer je sa svojim posadama držala važne tačke van gradova, na komunikacijama i u prigraničnom prostoru. Žandarmerija je formirana u žandarmerijski korpus od oko 2000 žandarma. Korpus je popunjen većinom ljudstvom austrijskog i madarskog porekla, a manjim delom domaćim stanovništvom. U toku tri godine okupacije efektivi žandarmerijskog korpusa eksponirali su se kao nosioci okrutnosti i nasilja.

Pandurski korpus je predstavljao efektiv specifičnog karaktera, a popunjen je isključivo domaćim stanovništvom i to upravo onim koje se najviše isticalo u ustanku protiv Turske, 1875—1878. godine. Učesnici iz tog ustanka uživali su veliki ugled u narodu i zbog toga su austrougarske vlasti nastojale da pronadu način kako da privole njihovo jezgro, kako bi se taj najborbeniji deo hercegovačkog naroda ne samo neutralisao, nego i iskoristio za povoljan oslonac približavanja okupatorske uprave narodu Hercegovine.

Pandurski korpus je formiran odmah posle okupacije Hercegovine. U njegovom sastavu bilo je najpre deset odreda od po 40 pandura. Na čelu odreda nalazio se starešina zvani serdar. Ostale niže starešine imale su zvanje podserdar i harambaša.

Pandurski korpus neposredno je bio potčinjen komandantu žandarmerije, a obavljao je pomoćne službe i obezbeđenje komunikacija.

Dobar deo pandura prozreo je suštinu austrougarske politike i zbog toga već 1879. godine dolazi do tzv. pandurskog puča. U tome puču najviše su uzeli učešća panduri iz nevesinjskog i bilećkog sreza, koji su ili prešli crnogorsku granicu ili su se sa oružjem borili protiv nastojanja austrougarske vlasti da ih ponovo uključi u pandurske jedinice.

Posle puča, austrougarske vlasti su ukinule samostalne pandurske posade i priključile preostale pandure žandarmerijskim posadama.

Operativne jedinice, žandarmerija i panduri nisu bili dovoljni, prema oceni Glavne komande u Sarajevu, da u jednom eventualnom oružanom ustanku obezbede ne samo napadna dejstva radi sprečavanja i ugušenja ustanka, već ni da održe postojeće garnizone i komunikacije. Prema podacima sa kojima je raspolagala Glavna komanda, uzbudenje u narodu postalo je takvo da se svakog časa moglo pretvoriti u oružani ustanak širokih razmera. Usled toga je feldmaršal-lajtnant baron Dalen, 1. decembra 1881, tražio od Ministarstva rata u Beču da se postojeće okupacione snage u Bosni i Hercegovini pojačaju novim jedinicama, a isluženici kojima je istekao kadrovski rok da se zadrže u svojim garnizonima sve dok se ne srede prilike i primeni objavljeni Zakon o vojnoj obavezi. Takode je imalo da se prestane sa premeštajima i raznim rashodima koji su smanjivali brojčanost i borbenu sposobnost jedinica.

Plašeći se istovremenog izbijanja ustanka u Hercegovini i Boki Kotorskoj, gde se takode sprovodio Zakon o vojnoj obavezi, i medusobnog povezivanja tih dveju »buntovnih pokrajina«, formiran je od jedinica vojske i žandarmerije kordon radi sprečavanja saobraćaja i svake medusobne veze. Kordon je, 9. decembra 1881. formiran od delova 16. pešadijskog puka, rasporedenih od morske obale kod Sutorine do crnogorske granice. U selima Kruševici, Bogojevići, Konjsko i Orahovac dislocirana je po jedna četa istog puka, a u manjim selima su postavljene žandarmerijske stanice.

U toku sprovodenja mera za potpuno odvajanje Hercegovine i Boke Kotorske, stigla je neposredna intervencija cara Franje Josifa da se politička i vojna vlast u Trebinju objedini u ruke komandanta 2. brdske brigade, stacionirane u Trebinju. Time je izražena zamisao da Trebinje treba držati po svaku cenu, kao oslonac za obezbeđenje spomenutog kordona. Doduše, ovim se važnost Trebinja nije isprpljivala, jer ga je

njegova blizina i povezanost sa Dubrovnikom svrstavala u bazu prvostepene važnosti, odakle je bilo podesno snabdevanje i pružanje pomoći garnizonima istočno od Neretve pa sve do crnogorske granice.

Prema prvobitnoj koncepciji feldmaršala-lajtnanta barona Dalena, postojeće snage trebalo je da u slučaju izbijanja ustanka, brane svoje garnizone i da se do stizanja novih kontingenata ne upuštaju u napadna dejstva, da se ne bi pokazali isuviše slabi i time dali povoda da se ustanak još više razbukti. No, ipak da se ne bi prešlo u pasivnu odbranu trebalo je sa manjim snagama vršiti ispade ograničenog karaktera, nedaleko do garnizona.

Tek posle stizanja pojačanja, protivnapade bi izvodila jedna posebno formirana viša taktička jedinica (najmanje brigada), koja bi u sadejstvu sa najbližim garnizonima dejstvovala kao čekić i izvodila udarce brzim pokretom i vatrom, pritešnjujući ustaničke jedinice prema defanzivnim garnizonima. Ovakva ofanzivna jedinica bila bi neposredno pod komandom Glavne komande u Sarajevu, a služila bi i kao rezerva Glavne komande.

Pored već navedenog feldmaršal-lajtnant baron Dalen je zahtevao nekoliko puta od Ministarstva rata hitno slanje novih snaga, jer su se pri kraju 1881. i početkom 1882. godine znaci ustanka sve jasnije pojavljivali. Na njegovo uporno traženje, Ministarstvo rata je tek 7. januara 1882. saopštilo da će 16. januara otploviti iz Trsta 67. pešadijski puk, koji će biti popunjen do ratne formacije. Uskoro iza toga, kako je javljeno iz Ministarstva rata u Beču, uputiće se 3. pešadijski puk i 34. bataljon poljskih lovaca. Ove su jedinice, kako se predvidalo, mogle stići u Hercegovinu do 20. januara.

Uporno traženje Glavne komande u Sarajevu i ubrzane mere u Beču početkom 1882. godine, najbolji su dokaz da su očekivali oružano reagovanje hercegovačkog naroda i da su zbog toga počeli da mobilišu i preduzimaju preventivne vojne mere maksimalnih mogućnosti.

II. POČETAK I RAZVOJ USTANKA U HERCEGOVINI

OSLOBOĐENJE ULOGA

Opštine Ulog i Borač poznate su po tome što je narod na razne načine izbegavao poreze i druge obaveze prema austrougarskoj upravi. Kotarska oblast u Nevesinju je sa svoje strane preduzimala represivne mere radi sprovođenja »državnih« uredbi i propisa, što je još više zaoštravalo odnose između vlasti i naroda. Naročito su se odnosi zaoštravali pri kraju 1881. godine, kada je kotarska oblast dobila obaveštenje da knezovi, muhtari i popisivači desetine za račun države, pod pritiskom naroda, uračunavaju mnogo manje poreza, nego što odgovara stvarnom stanju zakonom regulisanih poreskih obaveza. Radi utvrđivanja prikrivene razlike poreza, kotarska oblast je uputila u uloški kraj svoje kontrolore, čime je izazvala jednodušan revolt poreskih obveznika. I pored toga, nije se odustalo od zahteva da se naplati zatajena razlika poreza. Vlasti su predvidele slanje egzekutora neposredno u sela, radi prisilne naplate poreza.

Narod se sa svoje strane spremao na otpor. Kada je poreznik Alija Muftić došao u selo Kruščicu da naplati porez, bio je prinuđen da beži noću i da se spasava od pripremljenih zaseda. On je podneo izveštaj da je raspoloženje naroda »vrlo rđavo«, a komandir žandarmerijske stanice u Ulogu je javio da su se dvojica, iz Kruščice i Presjedovaca, već odmetnula.

To je bio jasan znak nemoći vlasti, i kotarski predstojnik iz Nevesinja nije se više usuđivao da interveniše bez direktne pomoći vojnih jedinica. On je 1. januara 1882. otišao u Ulog, u pratnji jedne ćete poljskih lovaca iz Nevesinja. Drugog dana po dolasku u Ulog, na zahtev kotarskog predstojnika, sakupili su se knezovi, muhtari i drugi uticajni ljudi, sa kojima je održao sastanak. Imajući u vidu da će četa poljskih lovaca, žandarmi i panduri iz mesne stanice, ostaviti poseban utisak na »glavare« kotarski predstojnik je blagim i »prijateljskim« tonom objašnjavao potrebu ispunjavanja obaveza prema državi, a posebno prihvatanje Zakona o vojnoj obavezi. Međutim, kakav je bio rezultat akcije kotarskog predstojnika najbolje se vidi iz njegovog izveštaja okružnoj oblasti u Mostaru:

Tražio sam od stanovništva da se vrati razumu i zakonitosti da ima poverenje u svoje vlasti i da se čuva svih nastranih koraka koji bi samo mogli da dovedu do njegove vlastite propasti.

Iz razvezenog živahnog razgovora i diskusije izlazi kao konkretno sledeće:

a) jednoglasna odluka da se neće apsolutno pokoriti Vojnom zakonu;

b) žučne žalbe zbog grubog i uvredljivog postupanja koje su trpeli navodno od strane zapovednika žandarmeriske stanice Ricke;

c) žučne žalbe zbog navodno pretrpljene nepravde usled ponovnog kontrolisanja poreza na sitnu stoku i desetinu;

d) obećanje da će se mirno držati i pouzdati u vlasti.

O ovome treba reći sledeće:

U sadašnjem trenutku potpuno je bez svrhe, jer je nemoguće kad bi se i htelo, navratiti stanovništvo na pokornost u pogledu Vojnog zakona.

Kad se i pretpostavi dobra volja pojedinaca, nisu se oni uopšte usudili da daju svoj glas za pokornost Vojnom zakonu, ili da pokažu bilo kakvim činom da ga prihvataju. Oni se boje osvete naroda koji je u tom pogledu jednodušan i fanatičan, i koji bi svakog onog smatrao za izdajicu koji se ne bi protivio Vojnom zakonu. Uostalom nisam nikoga našao koji bi želeo da zagovara Vojni zakon i samo pretpostavljam taj slučaj. Odbijanje je stvarno općenito i svako nagovaranje je besplodno[1].

---

[1] Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka iz 1882. Godišnjak ID BiH, 1951, 258.

Kotarski predstojnik sa četom poljskih lovaca, vratio se 3. januara u Nevesinje, a u Ulogu je ostala, kao i ranije, žandarmerijsko-pandurska posada. Ocenjujući da se stanovništvo Uloga mnogo udaljilo od zakona, kotarski predstojnik je žalio što se nije usvojio njegov više puta ponovljen zahtev da se tamo uspostavi politička ekspozitura radi očuvanja jednog tako važnog uporišta.

Intervencija austrougarskih vlasti i vojnih jedinica ubrzale su pripreme za ustanak, bez obzira što je bila zima i nepovoljni uslovi za zbegove i sklanjanje porodica.

Narod Borča je kao prvi objekt napada izabrao žandarmerijsku stanicu u Ulogu, severozapadno od Nevesinja. Razlozi za to su bili:

— u Ulogu se nalazila žandarmerijska stanica kao jedina tačka za odbranu, na prostoru između Kalinovika, Glavatičeva, Zimlja i Fojnice. Sam Ulog je prilično udaljen od austrougarskih garnizona, pa su postojali povoljni uslovi za njegovo izolovanje i za dužu blokadu, ukoliko ustanici ne bi uspeli da ga osvoje iznenadnim noćnim napadom;

— širi rejon Uloga pogodan je za odbranu, te su u slučaju intervencije spoljnih snaga postojali povoljni uslovi za manevrisanje po dubini i pariranje napada, makar i sa slabijim snagama, dok bi jače snage vršile pritisak na Ulog;

— oslobođenjem Uloga prestala bi mogućnost kontrole okolnih sela koja su bila spremna da ustanu na oružje.

Noću 10/11. januara 1882. oko 1000 ustanika Borčana, pod vodstvom Omera Šačića, opkole i napadnu žandarmerijsku stanicu u Ulogu.

Po svemu izgleda da je ustanički napad bio tako silovit da je žandarmerijska kasarna u toku noći između 10. i 11. januara likvidirana i prešla u ustaničke ruke[2].

---

[2] Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 110.

Mnogi elementi ukazuju na to da se među pandurima nalazio pandurski podserdar Pero Tunguz, koji je i pre napada na Ulog imao veze sa ustanicima. Izvorni materijal o učešću Pera Tunguza u toj prvoj ustaničkoj akciji ne rasvetljava dovoljno da li se već nalazio među ustanicima ili je namerno ostavljen među pandurima. Jedni misle da je Pero Tunguz kasnije prišao ustanicima, a drugi da je učestvovao u spoljnjem napadu na Ulog, odnosno da je pre napada ustanika napustio pandursku službu i priključio se ustanicima. Ima indicija i za jednu i za drugu tezu, ali ako se ovaj fragment posmatra u sklopu napada kao borbene radnje u celini i u svetlu taktike ustanika prilikom napada na Ulog, dolazi se do prilično jasnog zaključka. Naime, neposredne pripreme za napad ustanika na Ulog izvođene su u dubokoj tajnosti, pa bi se pozivanjem Pera Tunguza da napusti pandursko-žandarmerijsku stanicu u Ulogu i da se priključi ustanicima, unapred otkrile ustaničke namere, čime bi se omogućilo austrougarskoj komandi u Nevesinju da preduzme efikasnije preventivne mere, prvenstveno da ojača posadu u Ulogu i da oteža ili spreči zauzimanje Uloga od strane ustanika. Eventualni neuspeh u toj prvoj ustaničkoj akciji mogao se negativno odraziti na dalji razvoj ustanka. Ustanici su postigli iznenađenje pri napadu na Ulog, što dokazuje da Pero Tunguz nije napustio pandure pre tog napada. Pored toga, ustanicima je bilo neobično važno da obezbede sadejstvo sa unutrašnjim snagama u Ulogu. Sa stanovišta uspešnijeg neutralisanja otpora bilo je celishodnije da Pero Tunguz ostane u Ulogu. Tok događaja je pokazao da su panduri sabotirali pri davanju otpora ustanicima i da su posle borbe stupili u ustaničke jedinice. Zarobljene žandarme ustanici su pustili na slobodu, ali ovi se nisu priključili ustanicima već austrougarskoj posadi u Konjicu.

Zauzimanje Uloga imalo je veliki značaj za dalje razvijanje ustanka. Ulog postaje središte ustaničke vlasti i centar okupljanja ustaničkih jedinica.

Napad na Ulog bio je u stvari odraz raspoloženja stanovništva u zahvatu gornje Neretve. Srbi i muslimani masovno su se digli na oružje i zajedno stupali u ustaničke jedinice.

Masovnim dizanjem seljaka na ustanak uspostavljena je, odmah na početku ustanka, oslobođena zona između komunikacije Gacko — Nevesinje i linije Glavatičevo — Kalinovik, koja je bila pogodna kao oslonac za širenje ustanka. Austrougarska glavna komanda u Sarajevu uviđala je značaj te prostorije, ali nije mogla intervencijom vojnih jedinica da na njoj parališe ili ograniči ustaničku aktivnost.

Ustanici su u takvoj situaciji nastavili proširivanje oslobođene teritorije. Ustanak se naročito intenzivno rasplamsavao u nevesinjskoj kotarskoj oblasti. Prema oceni okružne oblasti u Mostaru od 15. januara situacija je od početka ustanka postala ozbiljna, jer su na ustaničku stranu počele da prelaze i ličnosti koje su bile pristalice režima.

Usled bijega uglednih ljudi u Nevesinju — javljala je okružna oblast u Mostaru Zemaljskoj vladi u Sarajevu — potserdara Pera Tunguza i Salka Forte, u koje su do poslednjeg trenutka imale najveće poverenje kotarska oblast u Nevesinju i žandarmerijski inspekcioni komandant... situacija je postala znatno ozbiljnija[2].

Sedam dana posle toga okružni predstojnik u Mostaru uputio je telegram ministru Sklaviju i javlja mu da su iz nevesinjskog kraja ustale opštine: Berkovići, Biograd, Zovi Do, Trusina, Ulog, Slivlje i Trnovica, a da i iz drugih opština pojedinačno beže ustanicima. Ukupno je bilo pod oružjem 300 ustanika.

U bilećkom srezu je jače sevnula varnica ustanka. Na oružje je ustao čitav srez, sem samog grada Bileće i opština: Ljubomir, Mirilović, Domaševo i Zaušje, iz kojih su samo pojedini mladići prišli ustanicima. Pod

[2] Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka iz 1882, Godišnjak ID BiH, 1951, 245.

oružjem je bilo 800 ustanika (600 Srba i 200 muslimana).

Izbijanjem ustanka u nevesinjskom i bilećkom srezu stvorena je celovita teritorija odakle su se dejstva mogla prenositi u razne pravce. Medutim, razvučeni oblik takve osnovice krio je u sebi i velike nedostatke, koji su mogli doći do izražaja u momentu prikupljanja jačih austrougarskih snaga i njihovih pokušaja da taj pojas ispresecaju na više mesta. Prema svemu se vidi da su ustanici shvatili njene operativno-taktičke nedostatke i razvili akcije u pravcu severa, istoka i jugozapada, kako bi dobili jedan širi manevarski prostor, koji bi istovremeno zahvatio veću i za operacije pogodniju teritoriju.

Iako je podizanje gatačkog sreza na ustanak predstavljalo važan elemenat u sklopu takve koncepcije, jer bi se time oslobodili pritiska bar sa jedne strane i broj čano povećali svoje snage, ipak tamo nije došlo do kompaktnog ustanka pojedinih opština, već su na stranu ustanika prilazile pojedine porodice i pojedinci. Ukupno je u gatačkom srezu bilo 410 ustanika na čelu sa Stojanom Kovačevićem, Bećirom Mulalićem i Hamidom Krvavcem. Što nije došlo do masovnijeg ustanka dobrim delom je posledica negativnog uticaja pojedinih »narodnih glavara«, koji nisu imali dovoljno poverenja u celishodnost i uspeh ustanka.

U trebinjskom srezu najmasovnije su ustali Zupčani, Kruševčani i Dračevčani. Uprkos jakog kordona vojnih i žandarmerijskih stanica, ustanicima se priključio relativno veliki broj boraca.

Starešine Zubačke — javljao je Boško Martinović Mašu Vrbici — koji su iskočili jesu: Tripko Vukalović, Sava Tomašević, knez Kruševački, bivši podkomandir Aćim Spajić, Bojica Vučurović oficir i Risto Radanović barjaktar. S ovim starešinama ima 350 vojnika i nalaze se u Krivošijama[4].

U toj fazi ustanka, Austro-Ugarska nije mogla da upotrebi jače snage za sprečavanje njegovog širenja, pa

[4] DAC MUD, telegram B. Martinovića M. Vrbici br. 70 od 20. I 1882.

je preduzela diplomatske korake kod pojedinih istaknutih linosti u Crnoj Gori i kod vlade na Cetinju, da utiču na ustanike da predaju oružje i prestanu sa oružanim akcijama. Vođenje ove diplomatske akcije povereno je austrougarskom vojnom izaslaniku na Cetinju baronu Temelu. Baron Temel je u nizu kontakta sa knezom Nikolom i pojedinim članovima crnogorske vlade uspeo da iznudi obećanje za podršku austrougarskoj politici i javnu osudu hercegovačkog ustanka. Istovremeno se zalagao kod svoje vlade u Beču da se kao jedna vrsta nadoknade za takav stav materijalno pomogne Crna Gora, a iz austrougarskih fabrika prodato je po povoljnim cenama oko 20 000 Vendelovih pušaka. Najzad, 19. januara 1882. knez Nikola je izjavio u Danilovgradu da je austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini »dobra i pravedna«, a tri dana kasnije uputio je specijalnu misiju u Hercegovinu, koja je sa sobom nosila instruktivna pisma koja je sastavio zajedno sa baronom Temelom. Za misionara u gatačkom i nevesinjskom srezu određen je Đuza Vukotić, a u bilećkom Boško Martinović.

Đuza Vukotić se zadržao osam dana u Hercegovini. Za to vreme je obišao gatački i nevesinjski kraj gde se sastajao sa pojedinim ustaničkim starešinama. Austrougarske vlasti su posumnjale u njegovu misiju, jer su stizali podaci da on ne radi u skladu sa instrukcijama, već podstrekava ustanike, prikuplja podatke i utiče na organizaciono učvršćenje ustanka. Na zahtev austrougarskih vlasti u Hercegovini, odnosno barona Temela, crnogorska vlada je prekinula misiju Đuze Vukotića i pre vremena ga opozvala. Baron Dalen je u jednom izveštaju Ministarstva finansija u Beču, polovinom februara 1882, istakao da Đuza Vukotić nije radio na smirivanju ustanika već je davao uputstva da se ustanak proširi u pravcu Sarajeva i da se poprište ustanka prenese u Bosnu.

Ako se još uzme u obzir da su vojvoda Pero Radović i njegov sin Đoko, Joksim Govedarica, bratački knez i zamjenik kneza Milutin Radović koji su pratili Vukotića na njegovom

obilasku Nevesinjskog kotara, prišli ustanicima poslije njegova odlaska i da su potserdar Jovan Golijanin, bivši nevesinjski komandir Boško Guzina i Simo Dogo, koji su se također nalazili u pratnji vojvode Vukotića, bili samo zbog hapšenja spriječeni u svojoj namjeri da porade na zajedničkoj stvari s ustanicima, to pruža jasnu sliku o tome kako je Vukotić djelovao u Hercegovini i kakav je uspjeh imalo izaslanstvo[5].

Misija Boška Martinovića također nije uspela u smislu smirivanja prilika u bilećkom kraju. I tamo je naišla na osudu ideja pokoravanja austrougarskim vlastima. Na skupštinama sa ustanicima i njihovim starešinama najviše su se čuli glasovi onih koji su kategorički bili protiv »dacija i soldata« i za nastavljanje oružane borbe. Tajni austrougarski poverenici su dostavljali izveštaje da su Boško Martinović i Nikola N. Kovačević potajno podsticali vode ustanka na dalji otpor[6].

Napadi ustanika u stolačkom kraju vođeni su radi stvaranja uporišta na ovom veoma osetljivom delu Hercegovine, gde se stiču tri razne konfesije i kuda vode važne komunikacije sa juga. Oružane pobede u tom kraju mogle su imati velikog uticaja na pariranje okupatorskih zamisli da pomućivanjem i verskim podstrekivanjem katoličkog dela stanovništva izazovu međusobni rat.

Oduševljeni svojim akcijama, ustaničke starešine (Nikola Vujović, Mrdak Luburić, Vidak Anđelić, Obren Radov, Luka Dangubić, Nikola Milošević, Luka Milošević, Gligor Abijanić i Filip Pavićević) su krajem januara 1882. uputile jedno pismo crnogorskom graničnom komandiru Bošku Martinoviću u kojem između ostalog stoji:

Javljamo Vi neka Vi je na znanje za ovu našu skupštinu kako se sastasmo na poštu u Dabar, u Stolačkom Kadiluku, izvadismo žandara 12, posjekli smo 4 i to staroaustriske, a 8 ercegovačkih evo ih s nama: 4 Srbina i 4 Turčina[7].

---

[5] Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka 1882. Godišnjak ID BiH 1951, str. 271.

[6] Isto.

[7] DAC MUD, pismo bilećkih glavara B. Martinoviću od 27. I 1882. br. 15.

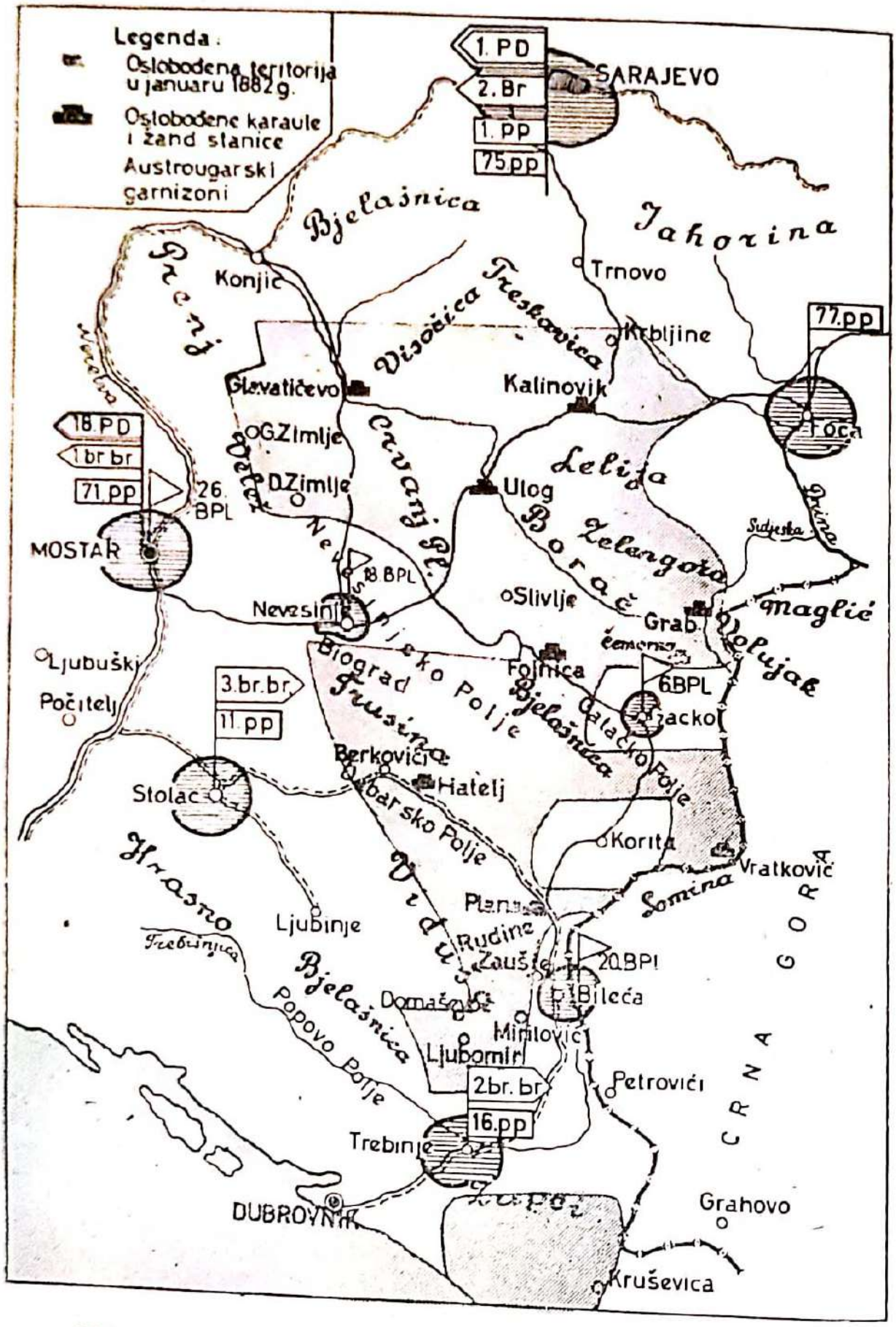

Skica 1. Oslobođena teritorija početkom ustanka.

Kao posledica ustaničkih akcija u prvoj dekadi ustanka osvojene su od ustanika ili napuštene od žandarma i pandura sledeće karaule i žandarmerijske kasarne: Hatelj, Đurđeva Gomila, Vrbica, Grab, Čemerno, Vatković, Fojnica i Plana.

Takvi uspesi ustanika u prvim danima ustanka bili su veoma značajni, jer su time likvidirani objekti koji su ugrožavali mnoga sela zahvaćena ustankom i sprečavali komunikativnost na prilično širokoj prostoriji. Posle tih akcija ustanici su imali pod svojom kontrolom čitav prostor u širem rejonu Nevesinja, Gackog, Glavatičeva, Kalinovika, Bileće i Trebinja, sem garnizona i bliže okoline navedenih mesta (vidi skicu 1).

OSLOBOĐENJE KALINOVIKA

Ustanici nisu imali zajedničku centralnu vojnu komandu, ali se u njihovim dejstvima nazire plansko izvođenje napadnih akcija, naročito na području Zagorja. Odnos između komandira ustaničkih grupa bio je veoma prisan. Oni su se povremeno sastajali radi dogovora i usmeravanja dejstava svojih jedinica. U tome su se naročito isticali Pero Tunguz sa četom od oko 500 ustanika, Stojan Kovačević sa četom od 200 ustanika, Salko Forta sa četom od 400 ustanika, Omer Šačić sa četom od 200 ustanika, itd. U početku ustanka oni su imali najvažniju ulogu, te je od koordinacije njihovih dejstava, kao i drugih manjih jedinica. zavisilo dalje širenje ustanka.

Već u prvim danima ustanici su oslobodili Ulog i Glavatičevo, a Kalinovik je bio u rukama austrougarskih žandarmerijskih i vojnih posada. Tamo je stalno stacionirala žandarmerijska posada, a povremeno je ojačavana jedinicama iz Foče.

Kalinovik je bio važno austrougarsko uporište i jedino mesto izmedu Nevesinja i Foče, koje ustanici nisu osvojili. Pored toga, Kalinovik je bio jako političko upo-

rište odakle su austrougarske vlasti ispoljavale svoj uticaj i pokušavale da zabiju klin između fočanskog i nevesinjskog sreza radi sprečavanja saradnje između mesnog stanovništva.

Sa vojnog gledišta, Kalinovik je predstavljao važan objekat, jer je njegov geografski položaj sa okolinom pružao povoljne uslove za odbranu raskrsnice puteva iz Foče, Sarajeva i Nevesinja. S druge strane, nadvišavajuće zemljište u okolini Kalinovika nudilo je pogodnu osnovicu za izvođenje napadnih dejstava u pravcu Sarajeva i Foče, kao i glavnih skela na Drini koje su se nalazile u rukama austrougarskih jedinica. Od zauzimanja Kalinovika umnogome je zavisilo izvođenje napada na Foču i Trnovo, koje je usledilo kasnije.

I pored uočene važnosti Kalinovika i ranijih uspeha, ustanici se nisu zaneli pobedama, već su radi manjeg trošenja svojih snaga primenili taktiku natkriljavanja i odsecanja snaga u Kalinoviku, kao i izvođenje sitnih i čestih prepada sa perspektivom dužeg trajanja takvih borbi i iscrpljivanja austrougarskih posada. Protiv spoljnih snaga koje bi dolazile kao pomoć posadi u Kalinoviku, predviđene su zasede, koje su mogle da se vrlo uspešno primenjuju s obzirom na ispresecano okolno zemljište.

Prvi napad na Kalinovik ustanici su izveli 15. januara. Iako nisu napadali sa jačim snagama uspeli su da proteraju žandarmerijsku posadu ka Foči. Zahvaljujući brzom reagovanju potpukovnika Frendla, koji je sledećeg dana uputio jednu četu iz Foče, žandarmerijska posada se pribrala i zajedno sa navedenom četom nastupala prema Kalinoviku. Ustanici nisu pružali jači otpor, već su ih uz manje borbe propustili u Kalinovik. O tome je odmah obaveštena četa Pera Tunguza, koja je došla da zatvori izlaze iz Kalinovika i da ga u pogodnom momentu napadne. S obzirom na male izglede da će se austrougarske snage održati u Kalinoviku, iz Foče im je upućeno pojačanje najpre od 500 vojnika, a zatim kombinovani bataljon 77. pešadijskog puka. Istovremeno je iz Nevesinja upućen 26. bataljon poljskih

lovaca u pravcu Uloga. To je prinudilo četu Pere Tunguza da napusti položaje kod Kalinovika i da se vrati na zatvaranje pravca od Nevesinja. Time je austrougarskim snagama iz Foče omogućeno da sa manje napora prodru u Kalinovik.

Uprkos takvih pojačanja u Kalinoviku, ustanici su izvodili česte prepade, uznemiravali garnizonske jedinice i prinuđavali ih na trošenje municije i iznuravanje snaga. Najjači pritisak ustanici su izvršili 23. i 24. januara. Plašeći se pristizanja jačih ustaničkih snaga i nestanka zaliha hrane, ogreva i municije, austrougarske jedinice su, 25. januara, pre zore, počele da napuštaju Kalinovik i da odstupaju u pravcu Foče. Iako su odstupanje izvodili užurbano, oslobodivši se svog prtljaga, sem municije i oružja, nisu uspeli da izmanevrišu ustaničke zasede. Do najjače borbe došlo je u Poljicama, gde su ih ustanici sustigli i naterali u bekstvo ka Foči. Oslobođenjem Kalinovika ustanici su postali gospodari područja koje se prostiralo između Bileće i Gacka, pa prema Ulogu i dolini gornje Neretve, ugrožavajući susedne gradove.

Posle oslobođenja Kalinovika ustanicima je olakšano izvođenje napada u okolini Foče i otvorena su im vrata ka Trnovu.

III. PRVA AUSTROUGARSKA EKSPEDICIJA NA ZAGORJE

FORMIRANJE TRUPNE KOMANDE

Polovinom novembra 1881. za novog namesnika Dalmacije postavljen je feldmaršal-lajtnant Jovanović. Zbog razvoja događaja u Krivošijama i trebinjskom srezu njemu je 9. decembra iste godine povereno da objedini komandu nad jedinicama južno od linije Dubrovnik—Trebinje i crnogorske granice. Međutim, dalji razvoj događaja u Hercegovini nametnuo je nove organizacione mere. Jedna od takvih mera bila je formiranje Trupne komande. To je usledilo petog dana posle prve ustaničke oružane akcije.

Na početku ustanka, austrougarsko Ministarstvo rata nije moglo da oceni kojim će se pravcima širiti ustanak i koja će područja obuhvatiti. Evokacija na bosansko-hercegovački ustanak iz 1875—1878. godine i simptomi nezadovoljstva u okupiranim krajevima ukazivali su na mogućnost da se val ustanka u Krivošijama prenese ne samo na Hercegovinu već i na Bosnu. Voditi borbu protiv ustanika na jednom tako širokom prostoru nije bio jednostavan zadatak, utoliko pre što su garnizoni međusobno bili udaljeni i povezani relativno slabim putevima.

Kad je izbio ustanak u Hercegovini i Krivošijama austrougarsko Ministarstvo rata računalo je da će biti

potrebne oružane intervencije i na području Bosne. Zbog potrebe blagovremenih dejstava vojnih jedinica u Hercegovini i Boki Kotorskoj i pripravnosti na području Bosne, ministarstvo je odlučilo da u komandnom pogledu odvoji Boku Kotorsku i Hercegovinu od Bosne. Jedinice na području Hercegovine imale su da se u operativnom smislu odvoje od Glavne komande u Sarajevu, da se zajedno sa jedinicama u Boki Kotorskoj, potčine Trupnoj komandi sa sedištem u Dubrovniku.

Ministarstvo rata je smatralo da će smanjivanjem broja jedinica, kojima je trebalo da rukovodi jedna komanda, umnogome olakšati komandovanje i time doprineti bržem i efikasnijem reagovanju svojih garnizoniranih jedinica. U tom slučaju Trupna komanda je mogla da planira borbena dejstva na području Hercegovine i Boke Kotorske, a Glavna komanda na području Bosne. Nad njima nije bilo posebne komande, već je njihovo rukovođenje objedinjavalo Ministarstvo rata u Beču.

Formiranjem Trupne komande smanjena je kompetencija komandanta Glavne komande feldmaršala-lajtnanta barona Dalena, pod kojim su do tada bile jedinice u Bosni i Hercegovini, sem manjeg dela u južnoj Hercegovini. Da se to ne bi negativno odrazilo na sadejstvo između Trupne i Glavne komande, koje su u komandnom pogledu imale ista prava, Ministarstvo rata je u naredbi od 16. januara 1882. posebno naglasilo da se pridaje velika važnost održavanju najprisnijih međusobnih veza ovih komandi, kako u slučaju opsežnijih dejstava na teritoriji Bosne, tako i u slučaju važnijih borbi u Hercegovini. I od jedne i od druge strane zahtevano je razumevanje i aktivna pomoć, tj. ako bi bilo potrebno da se vojne jedinice prebace iz Hercegovine u Bosnu i obratno. U istoj naredbi je naglašeno da će feldmaršala-lajtnanta barona Dalena, feldmaršal-lajtnant Jovanović stalno obaveštavati o svojim planiranim borbenim dejstvima i drugim važnijim namerama.

Posebno je pitanje ličnost komandanta Trupne komande. Trebalo je pronaći starešinu sa takvim oso-

binama koji ima veliki autoritet i u očima samog feldmaršala-lajtnanta Dalena, kome je praktično oduzeta komanda na području Hercegovine, a s druge strane, da taj starešina poznaje dobro prilike, mentalitet naroda i taktiku ustanika u Hercegovini i Boki Kotorskoj. Ovim zahtevima najbolje je odgovarao feldmaršal-lajtnant Jovanović, koji je, još 1869. godine kao pukovnik austrougarske vojske učestvovao u gušenju ustanka u Boki Kotorskoj, kad su ga ustanici teško ranili. To se vidi iz ovog naloga Ministarstva rata, feldmaršal-lajtnantu baronu Dalenu:

S obzirom na to da je baron Jovanović preduzimao vojne mere u Boki Kotorskoj i južnom delu Hercegovine i da je upoznat osobenostima čitavog pitanja i načinom njegovog rešenja i uz okolnost da je Vaša Ekselencija zauzeta političkim pokretom koji počinje u Bosni i vođenjem vojne akcije koja je tamo nužna, Car je izvoleo narediti da baron Jovanović ima da vodi vojnu komandu nad svim trupama koje se nalaze u Dalmaciji i Hercegovini i koje treba još da se prebace tamo, sve do uspostavljanja sređenih prilika[8].

Feldmaršal-lajtnant baron Jovanović imao je odrešene ruke i u odnosu na korišćenje civilnih vlasti za sve potrebe koje bi on smatrao da mu olakšavaju izvršenje vojnih zadataka.

U pogledu snabdevanja i administracije nije se skoro ništa izmenilo. Sve jedinice potčinjene Trupnoj komandi ostale su i dalje da se snabdevaju na način kako je to regulisala Glavna komanda, pa su intendantske i borbene potrebe transportovane sredstvima Glavne komande.

Usled naglog širenja ustanka i sve težeg položaja austrougarskih garnizona, Ministarstvo rata u Beču nastojalo je da što pre pošalje pojačanja radi intervencije protiv ustanika u Hercegovini i južnoj Bosni. Međutim, jači vojni kontingenti nisu mogli, usled transportnih i drugih teškoća, da se brzo i odjedanput prebace na hercegovačku teritoriju. Pojačanja austrougar-

[8] Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka iz 1882, Godišnjak ID BiH, 1951, 244.

skih vojnih jedinica stizala su sukcesivno po delovima, tako da je tek od 25. januara 1882. Glavna komanda mogla prići neposrednim pripremama obimnijih napadnih dejstava protiv ustanika na Zagorju.

U osnovi tih prvih jačih intervencija protiv ustanika vidno mesto su zauzimale tri različite koncepcije.

Komandant 18. pešadijske divizije general-lajtnant Sauer, bio je inicijator i prvi je istupio sa planom napadnih dejstava većih razmera u širem rejonu: Mostar —Ulog, Sarajevo—Kalinovik, Konjic—Ulog i Nevesinje —Ulog, a radi obuhvatnog nastupanja prema centralnim i glavnim snagama ustanika u rejonu Ulog—Kalinovik, gde ih je trebalo razbiti i uništiti. Planirana dejstva izvele bi jedinice Trupne i Glavne komande.

Glavna komanda je odbila da prihvati ovakav predlog koji je bio zasnovan na precenjivanju mogućnosti austrougarskih snaga, a odlučila se na blažu, ali ipak nerealnu varijantu, naime da jakim snagama nastupa pravcem Sarajevo—Krupac—Trnovo—Dobro polje—Krbljine—Kalinovik i da posle razbijanja ustaničke odbrane u rejonu Krbljine—Kalinovik—Šivolje—Borje, podigne objekte stalnog tipa i posedne ih sa jačim pešadijskim jedinicama. S druge strane ovim ofanzivnim dejstvima prema Zagorju trebalo je olakšati situaciju u rejonu Foče, gde se od samog početka ustanka osećalo vrenje u narodu.

Radi što bolje realizacije ove zamisli komandant Glavne komande je zatražio od komandanta Trupne komande da sadejstvuje jačim angažovanjem snaga na pravcu Uloga.

Feldmaršal-lajtnant Jovanović je pristao na sadejstvo, ali je naglasio da prvenstveno mora da ostvari svoja dejstva u pravcu Glavatičeva, pa će tek u drugoj fazi da udovolji zahtevu feldmaršal-lajtnanta barona Dalena. Komandant Trupne komande je bio pristalica postupnog i obrazivog nastupanja prema ustanicima, pa je i zamislio da najpre nastupa pravcima: Mostar—Glavatičevo, Konjic—Glavatičevo i Nevesinje—Glavatičevo, pa tek kasnije u pravcu Uloga.

BORBA OKO GLAVATIČEVA

(Skica 2)

Uspesi u širem rejonu Uloga i u istočnoj Hercegovini dali su ustanicima impulse za nove akcije. Tako je 19. januara četa Pera Tunguza preduzela nastupanje prema Glavatičevu, gde se nalazila žandarmerijska posada. Međutim, žandarmi nisu ni sačekali ustanike već su pobegli u Konjic, unoseći paniku kao da ih je napala ogromna ustanička jedinica. Glavna i Trupna komanda su ocenile da preti opasnost prekida komunikacije Sarajevo—Mostar i prenošenje ustanka zapadno od tog pravca. Usled toga su jedinice u Konjicu dobile zadatak da krajnjim naprezanjem snaga održe garnizon, a izviđačkim dejstvima da budno prate kretanje i jačinu ustaničkih jedinica.

Feldmaršal-lajtnant Jovanović odlučio je da povrati Glavatičevo tek 7 dana posle njegovog oslobođenja od strane ustanika. To je bilo u skladu sa njegovom koncepcijom da prema ustanicima treba nastupati pažljivo i posle temeljite pripreme, jer je pretpostavljao da će ustanici da iskoriste svaku improvizaciju i eventualno slabu tačku planiranih dejstava, kao i da će težiti da nametnu svoju taktiku naročito u toku dejstava u rejonima po dubini oslobođene teritorije.

Radi prikupljanja podataka o dislokaciji i jačini ustanika feldmaršal-lajtnant Jovanović je naredio pojačanu izviđačku delatnost na svim važnijim pravcima, a naročito na pravcu Konjic—Glavatičevo, kuda se osećala najveća aktivnost ustaničkih jedinica. Tamo je došlo do jačih borbi između ustaničkih obezbeđujućih delova i austrougarskih izviđačkih jedinica.

Izveštaji izviđačkih jedinica i raznih uhoda govorili su da se u rejonu Glavatičeva nalazi oko 550 ustanika, u rejonu Uloga oko 400 ustanika, u rejonu Zimlja i Zaborana oko 150 ustanika i u rejonu Borci oko 400 ustanika. Rezultati izviđanja lovačkog bataljona iz Nevesinja svodili su se na podatke da su ustanici zatvorili pravac Nevesinje—Ulog sa jačim zasedama i da imaju pogodne uslove za organizaciju odbrane.

Feldmaršal-lajtnant Jovanović nije bio za nastupanje ka objektima u većoj dubini ustaničke teritorije. Prema njegovoj zamisli nije trebalo preduzimati ofanzivu većih razmera, već nizom iznenadnih udara lomiti ustaničku snagu i time pripremiti uslove za dejstvo većeg stila. Zbog toga je on kao glavni zadatak postavio osvajanje Glavatičeva i počesno uništenje ustanika, a tek u drugoj fazi sadejstvo sa jedinicama Trupne komande koje su nastupale iz Sarajeva prema Kalinoviku.

Trupna komanda je odlučila da napad izvede sa pravaca: Mostar—Glavatičevo i Nevesinje—Glavatičevo.

Veća važnost je pridata pravcu Mostar—Gornje Zimlje—Glavatičevo, pa je za isti odredena kolona pod komandom general-majora Cvejića sledećeg sastava: 3. pešadijski puk (bez jednog bataljona) i jedna brdska baterija[9]. Na pravcu Nevesinje—Luka—Glavatičevo imao je istovremeno da dejstvuje 26. bataljon poljskih lovaca kao posebna kolona pod komandom majora Forstera, dok su na pravcu Konjic—Glavatičevo delovi 1. i 9. pešadijskog puka, imali da se drže više defanzivno i da ne dozvole prodor ustanika u pravcu Konjica, kao i da vezivanjem spreče bočni udar ustanika na glavnu kolonu.

Kolona general-majora Cvejića krenula je 26. januara pravcem Mostar—Gornje Zimlje. Pobočnica u jačini oko 300 vojnika pod komandom kapetana Vernera, izviđala je i obezbeđivala desni bok kolone sa pravca: Kule—Prijevorca—Zimlje i Zaborana (vidi skicu 2).

Glavnina se oprezno kretala, tj. pošto bi prethodnica (jačine oko 200 vojnika) i pobočnica zauzele dominantne tačke na svojim pravcima. Uveče se obezbedila sa jačim predstražnim delovima, a sutradan je stupila u vezu sa snagama u rejonu Konjica, pa onda

---

[9] Ratni arhiv Beč (RAB) Insurrection in Süd Bosnien und der Hercegovina (Insurrection), telegram general-lajtnanta Jovanovića Ministarstvu rata, br. 635 od 30. I 1882.

nastavila nastupanje ka Glavatičevu. Iako sa desnom kolonom nije imao vezu, general-major Cvejić je naredio da se izbije u dolinu Neretve.

Ustanici su vešto navodili austrougarske jedinice; dobijao se utisak da imaju vrlo slabe snage u tom rejonu. General-major Cvejić je bio sklon da veruje da ustanici neće uporno braniti ni samo Glavatičevo, ali je ipak poslao kolonu od 200 vojnika pod komandom kapetana Mandelblika da ne upuštajući se u borbu ispita eventualne ustaničke položaje. Ova kolona se sasvim približila Glavatičevu, a da nije opazila ustanike koji su je sačekali i sa bliskog odstojanja otvorili puščanu vatru. Oko 100 ustanika nateralo je u bekstvo austrougarsku jedinicu, koja je nalazeći se »u sasvim nepoznatom kraju bila izložena znatnim gubicima«.[10] Samo zahvaljujući tome što je nju glavnina prihvatila spasila se uništenja.

General-major Cvejić je uveo u borbu svoju glavninu ali je naišao na otpor oko 400 ustanika koji su, oslanjajući se na Glavatičevo, odbili sve pokušaje za osvajanje Glavatičeva i za prelazak reke.

26. bataljon poljskih lovaca pod komandom majora Forstera nastupao je kao desna kolona pravcem Nevesinje—Luka—Zaborani i uspeo je da izmanevriše ustaničku grupu od 150 boraca, koja je branila pravac Lakat—Zimlje. Ovaj manevar je bio dobro zamišljen, jer se ustanička grupa našla u pasivnom položaju, tj. u toku 26. januara nije uopšte dejstvovala, a pretila joj je opasnost, ukoliko duže ostane na svojim položajima, da bude okružena u toku sledećeg dana. U takvoj situaciji ustanici su odlučili da iskoriste noć 26/27. januara ne samo radi izbegavanja okruženja, već i da se prebace u rejon Čestoborje i spreče desnu austrougarsku kolonu da bočno ugrozi ustaničku odbranu u rejonu Glavatičeva. Ustanici su tamo stigli u momentu kada je 26. bataljon poljskih lovaca s krajnjim naporom pokušavao da se sa pravca Dramiševo—Glavatičevo spoji sa glavninom.

---

[10] Der Aufstand in der Hercegovina, str. 54.

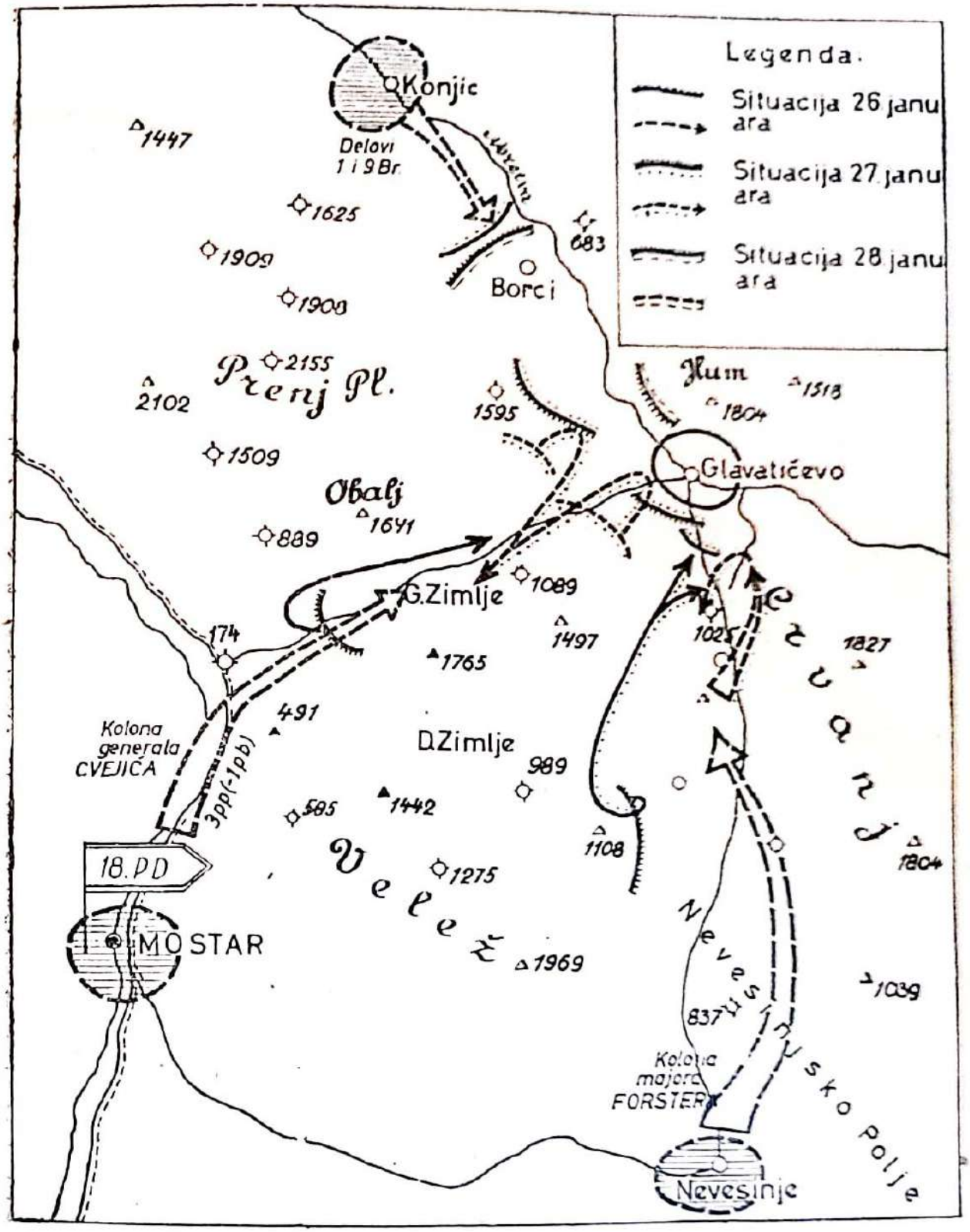

Skica 2. Borbe oko Glavatičeva pri kraju januara 1882. godine.

Naročito je zabunu izazvala jedna ubačena grupa ustanika, koja se provukla šumama Čestoborja i potokom Strmnice i s leda napala austrougarski bataljon, što je uticalo na majora Forstera da je promenio odluku o

nastavljanju borbe u pravcu Glavatičeva i naredio povlačenje u pravcu Dramnaševa, gde se zaustavio posle mraka i tu prenoćio.

Potisnute od ustanika sve jedinice general-majora Cvejića vratile su se, 28. i 29. januara u svoje polazne rejone. Usled neuspeha ovih jedinica nije došlo do ostvarenja druge faze ofanzivnih dejstava ka Ulogu.

BORBE U REJONU KRBLJINA I ROGOJA

(Skica 3)

Posle oslobođenja Kalinovika granica ustaničke slobodne teritorije pomerila se na sever do reke Bistrice. Kao posledica toga osetilo se vrenje i u samoj okolini Trnova. Glavna komanda je ocenila to kao mogućnost skorog ugrožavanja i samog Sarajeva. Izlaz iz takve situacije Glavna komanda je potražila u odluci da preduzme ofanzivna dejstva u pravcu Kalinovika i da razbije ustaničke snage pre no što se učvrste na Zagorju. Posle zauzimanja vododelnice između Bistrice i Neretve postavila bi u trouglu Krbljina—Kalinovik—Brod stalnu posadu jačine oko 2000 vojnika i obezbedila komunikacije preko Zagorja u pravcu Foče, Sarajeva, Konjica, Mostara, Nevesinja i Gackog.

Plan izvođenja ovih napadnih dejstava, imao je da realizuje feldmaršal-lajtnant baron Dalen u sadejstvu sa jedinicama Trupne komande, koje su nastupale iz Mostara i Nevesinja.

Za dejstva na pravcu Trnovo—Kalinovik Glavna komanda je odredila jake snage: 1. pešadijski puk (bez jednog bataljona), 75. pešadijski puk, 1. brdsku bateriju, 1. inžinjerijsku četu, 1. husarski konjički vod i 1 sanitetski vod. Na taj način za predviđena dejstva angažovan je veći deo jedinica iz Sarajeva, a u Sarajevu je ostavljeno najnužnije obezbeđenje garnizona. Za komandanta kolone određen je pukovnik Hace, komandant 75. pešadijskog puka.

Pukovniku Haceu je naređeno da za jedan dan izvrši sve pripremne radnje, a posebno mu je skrenuta

pažnja na ulogu inžinjerijske čete, koja je imala da obezbedi fortifikacijsko uređenje rejona predviđenog za stacioniranje stalnih posada. Za nastupanje Haceove kolone određen je pravac: Sarajevo—Dobro Polje—Krbljine—Kalinovik—Borija (vidi skicu 3).

Ustanici u toj fazi nisu imali nameru da proširuju dejstva ka Trnovu i Sarajevu. Za njih je bilo važnije da učvrste oslobođenu teritoriju i organizuju odbranu na pravcima Trnovo—Kalinovik i Trnovo—Foča, a istovremeno da organizuju napadna dejstva u pravcu Foče. Radi toga zaposeli su manjim snagama pojedine pravce u rejonu Rogoj, Popovići, Varoš i Dobro Polje, a jačim snagama severne i severoistočne padine Krbljine. U širem rejonu Rogoja je ostavljeno oko 200 ustanika, a na Krbljini oko 400 ustanika.

Raspored ustanika u potpunosti je odgovarao situaciji i sklopu zemljišta. Ustanici su pravilno ocenili da je Krbljina najvažniji objekat kojim se brani ne samo dolina reke Bistrice, već i pravac Vratlo—Kalinovik i Dobro Polje—Kalinovik, kuda je kasnije upućen glavni deo snaga iz Sarajeva.

Kolona pukovnika Hacea krenula je 27. januara iz Sarajeva, a 29. je stigla ispred ustaničkih položaja, koji su se protezali desnom obalom Bistrice i severozapadnim padinama Rogoja. Istog dana došlo je do prvog borbenog dodira, ali pokazalo se da ustanici čvrsto drže Krbljine i desnu obalu Bistrice. Naročito su jakom vatrom branili prelaze i pravce kuda su izvodile pojedine staze i putevi, jer je van njih zaledeno zemljište otežavalo pokrete. I pored jake pešadijske i artiljerijske vatre ustanici su uporno branili svoje položaje i uspešno iskoristili Bistricu kao prepreku, ne dozvoljavajući prelazak ni izviđačkim delovima austrougarskih snaga.

Do manjih borbi došlo je između ustanika na Rogoju i pobočnih snaga austrougarske kolone. »U ovom sudaru pogibe kapetan Karlo Tihi i jedan vojnik iz 75. pešadijskog puka, generalštabni kapetan Stevan Babić i još dva vojnika budu ranjeni«[11]. Iako ustanička četa

[11] Isto. str. 74.

na Rogoju nije bila brojno jaka, ona je znatno olakšavala odbranu Krbljine i bila je svojim akcijama stalna pretnja iza leđa austrougarskih jedinica.

Ocenjujući da je nemoguće zauzeti ustaničke položaje na Krbljinama i prodreti na tom pravcu ka Kalinoviku, pukovnik Hace je samoinicijativno odlučio, jer nije imao veze sa Glavnom komandom u Sarajevu, da izvuče svoje snage iz doline Bistrice i da ih preko sela Varoši uputi ka selu Miljevina, gde je nameravao da pregrupiše snage i da bočno udari na ustanike koji su bili orijentisani prema reci Bistrici.

Za ovakvu odluku pukovnik Hace nije imao nikakvo odobrenje, ali nije imao mogućnosti da pomoću svog konjičkog voda uspostavi vezu sa Sarajevom. Ustanička četa u rejonu Rogoja kontrolisala je puteve ka Trnovu i bila spremna da sačekuje manje jedinice, kurirska odeljenja i slično.

Radi uspostavljanja veze i neutralisanja dejstva ustaničke čete na Rogoju, Glavna komanda je uputila 3. bataljon 62. pešadijskog puka i jednu brdsku polubateriju, pravcem Trnovo—Rogoj. Ovaj bataljon trebalo je da drži rogojske visove sve dok jedinice pod komandom pukovnika Hacea ne osvoje i učvrste položaje na Krbljinama i drugim predviđenim tačkama. Ustanici su vešto manevrisali i naročito koristili šume za iznenadne akcije, čime su sprečili sadejstvo i spajanje ovih novopristiglih snaga i kolone pukovnika Hacea.

Istovremeno je krenula u susret koloni pukovnika Hacea kolona od 400 vojnika iz 77. pešadijskog puka stacioniranog u Foči. Ona je imala zadatak da uspostavi vezu sa pukovnikom Haceom i da mu olakša izbijanje na Krbljine. Ova kolona je nastupala pravcem: Foča—Radojevići—Mrežice—Poljica. Uz put je nailazila na manje ustaničke zasede koje su joj znatno usporavale pokret. Najjači otpor su ustanici pružili na prevoju između Dobrog Polja i Varoši. Prolazi su bili tako zatvoreni da se nisu mogle ni manje grupe provući u pravcu Dobrog Polja:

Izaslani glasnici vrate se u sasvim od stanovništva napušteno selo Varoš i izveste da im je bilo nemoguće da se provuku, jer je ceo greben Rogoja, od Varoši do Dobrog Polja, posednut od više stotina ustanika.

Odmah iza toga stigao je izveštaj od prethodnice koji se potpuno podudarao sa izveštajem glasnika, a najzad i sam kapetan Hajs (komandir prethodnice — N. S.) imao je prilike da se uveri u istinitost takve situacije[12].

Posle procene prikupljenih podataka, komandant kolone upućene iz Foče došao je do zaključka da sa svojom kolonom odustane od nameravanog spajanja sa kolonom pukovnika Hacea. Prema njegovom shvatanju moglo je doći samo do slučajnog dodira, jer su ustanici svojim dejstvima onemogućili vezu i sadejstvo austro-ugarskih kolona.

Kapetan Hajs je iz svih prikupljenih podataka mogao zaključiti, da levo krilo pukovnika Hacea nije postiglo postavljeni cilj, jer se inače nije moglo objasniti, kako je moglo ostati 200—300 ustanika i dalje na rastojanju tri četvrtine sata od bojišta.

Da bi mogao u eventualnom slučaju biti od koristi odnosno pomoći levom krilu Haceovih snaga i da bi sopstvene trupe izvukao iz klopke kapetan Hajs krene iz sela Varoši severozapadno preko Unukovića prema Rogoju u čijoj blizini prenoći[13].

Ova kolona je zaobišla Rogoj i nastupno-bočnim maršem stigla u Trnovo 31. januara. U Trnovu je dobila obaveštenja o koloni pukovnika Hacea, naime da se već pre dva dana uputila ka Krbljinama, ali kakva je momentalna situacija i gde se nalazi nisu ni u Trnovu znali. Usled toga se kapetan Hajs ponovo uputio ka selu Varoš, ali nije hteo da rizikuje i da se sa svojom kolonom uputi u pravcu Krbljina, već je zaobišao ustaničke jedinice na Rogoju i 1. februara stigao u selo Varoš. Pošto ni toga dana nije uspostavio vezu sa kolonom pukovnika Hacea, a plašeći se ustanika koji su se okolo pojavljivali i pripremali napad na Varoš, on je odlučio da se što pre izvuče iz tog rejona i produžio je ka Foči, gde je stigao 2. februara.

---

[12] Isto, str. 119.

[13] Isto, 57.

U mnogo težoj situaciji se nalazila kolona pukovnika Hacea, prema kojoj su bile orijentisane glavne snage ustanika u rejonu Bistrice. On je uzaludno pokušavao da uspostavi vezu sa Sarajevom, Trnovom, Fočom i Ustikolinom, između kojih se dezorijentisano kretao.

Kolona pukovnika Hacea je u toku lutanja slučajno naišla na delove 60. pešadijskog puka, koji su odranije poseli rejon Mrežice radi sprečavanja ustanika da proširuju slobodnu teritoriju severno od Foče i zatvore obruč oko garnizona Foče. Pukovnik Hace se nadao da će od njih dobiti podatke o situaciji u Foči i Ustikolini, jer je mislio na osnovu ustaničke aktivnosti, da su već u ustaničkim rukama. Kad je od posade u Mrežicama dobio odgovor da su i sami potpuno izolovani i da ne mogu uspostaviti ni sa kim vezu, panika se brzo prenela i na kolonu pukovnika Hacea. Umesto da skupno odstupaju, kolona pukovnika Hacea se uputila ka Susješnu, a delovi 60. pešadijskog puka ka Ustikolini. Ustanici su brzo uočili grešku kod razdvajanja austrougarskih snaga i odmah su doneli odluku da jednom jačom četom okruže i unište delove 60. pešadijskog puka, a drugim delom snaga da napadaju i nanose gubitke koloni pukovnika Hacea, koja je bila daleko jača. U tom cilju su četom zaposeli položaje na levoj obali Miljevske reke, a jednu svoju manju grupu uputili su severno od sela Mrežice, da napadne austrougarsku posadu radi uznemiravanja i zavaravanja neprijatelja. Austrougarska posada je ubrzala pripremu za pokret, napustila Mrežice i uputila se u pravcu Ustikoline. Pre nego se razvila u marševski poredak ustanici su je ponovo napali, prateći je u stopu na pravcu njenog kretanja prema zasedi. Austrougarska posada iz Mrežica kretala se dosta neorganizovano ka izvorištu Miljevske reke, gde je sačekala ustanička zaseda i u sadejstvu sa manjom grupom od sela Mrežice razbila i uništila.

Kolona pukovnika Hacea i dalje je marševala u neizvesnoj situaciji.

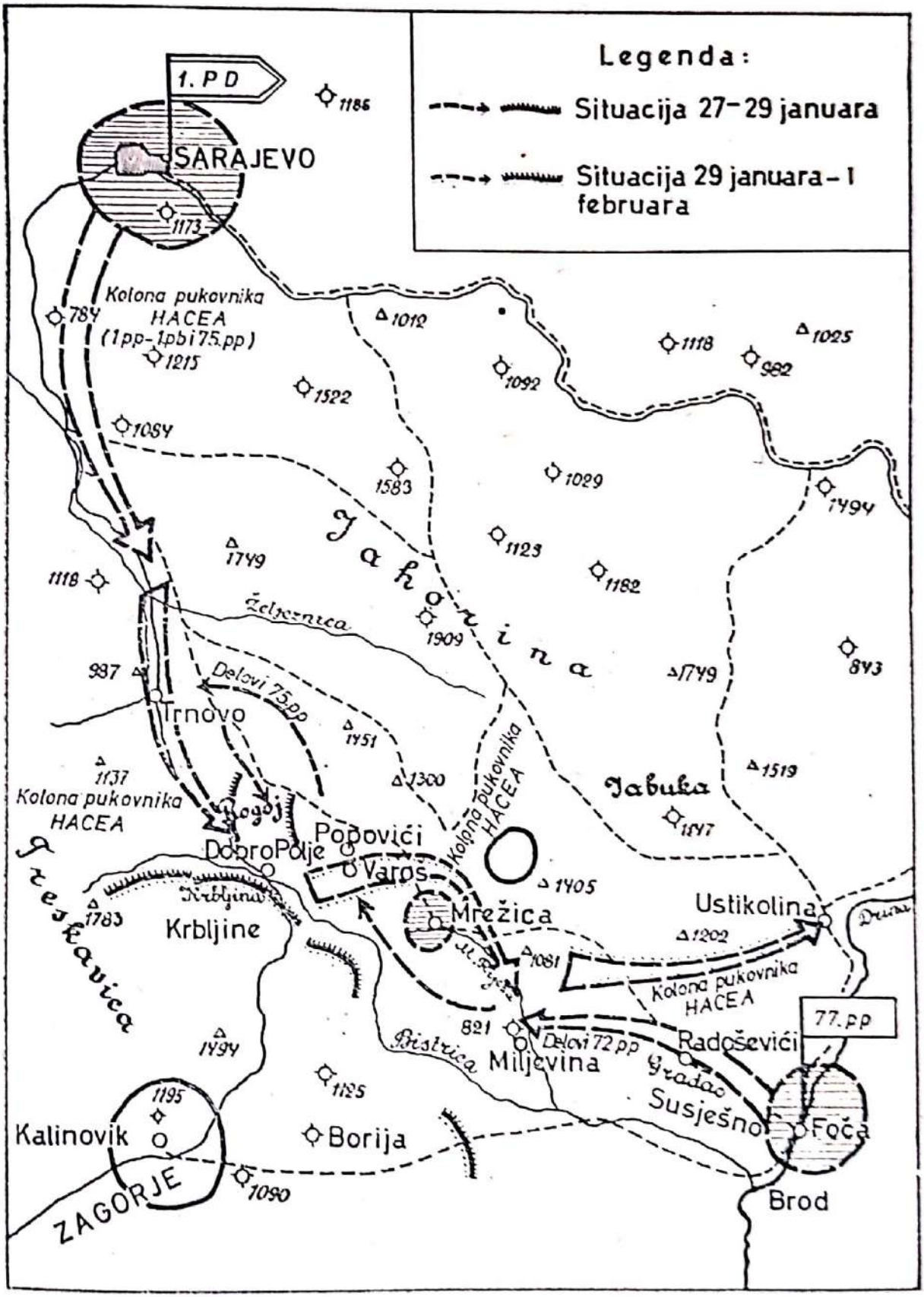

Skica 3. Borbe u rejonu Krbljina pri kraju januara 1882. godine

Uzalud se pukovnik Hace trudio da velikim novčanim nagradama podmiti meštane, koji bi otišli u Foču i Ustikolinu

radi obaveštenja o nastaloj situaciji. Od pet odaslanih glasnika tri se uopšte nisu vratili, a dvojica su se vratili i izjavili da je nemoguće proći kroz zasede ustanika koji kontrolišu sve pravce[14].

Ovakve vesti, kao i pobede ustanika na pojedinim pravcima, ubedile su pukovnika Hacea da su ustanici zauzeli Foču. Zbog toga je ponovo promenio nameravani pravac i umesto u Foču stigao 1. februara u Ustikolinu, pa odatle produžio za Foču.

Raniji plan o zauzimanju trougla Krbljine—Kalinovik—Borje, i postavljanje stalnih posada na tom rejonu, koje bi uz pomoć žandarmerijskih posada kontrolisale Zagorje i zaustavile dalje širenje ustanka ka Bosni, nije bio ostvaren.

[14] Isto, 79.

IV. NAPADNA DEJSTVA USTANIKA U ŠIREM REJONU FOČE I TRNOVA

DEJSTVA USTANIKA U DOLINI SUTJESKE I NA PODRINJU

Pri kraju januara 1882. jedna jaka ustanička grupa — jačine 2000 ljudi orijentisana je ka širem rejonu Foče, radi izvodenja napadnih akcija na austrougarska uporišta. U sklopu opšteg plana razvoja ustanka, ove ustaničke snage trebalo je da se prikupe jednim delom u rejonu Kalinovika, a drugim delom u rejonu Sutjeske. One su imale da izvrše sve pripreme za duge i teške napadne borbe pod vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima — niskoj temperaturi i snežnim mećavama. U rejonu Kalinovika prikupljeno je oko 1500 ustanika, a u rejonu Čemerna oko 500 ustanika pod komandom Stojana Kovačevića.

Predvideni rejon za predstojeća dejstva ocenili su ustanici kao povoljan, jer su objekti napada bili posednuti sa slabijim snagama i sa slabom međusobnom taktičkom vezom. Pri tome su prvenstveno imali u vidu sledeće tačke: Tjentište, Jeleč, Čelebić, Mazoče, Bastasi, Brod, Paunci i Ustikolinu, a kasnije i sam grad Foču. Stanovništvo u okolini Foče bilo je dobro raspoloženo prema ustanicima, te su predviđali ne samo proširenje slobodne teritorije, već i pojačanje svojih jedinica dobrovoljcima iz okolnih sela i iz Foče.

Zemljište preko kojega je trebalo preći, u dužini oko 40—50 km, bilo je pokriveno snegom i ledom. Posebne je teškoće predstavljao prelaz preko pojedinih vodenih prepreka u slivu Drine: Sutjeske, Čehotine, Bistrice itd., a osobito preko Drine.

Zbog predstojećih zadataka izvršene su obimne i detaljne pripreme u cilju podizanja morala ustanika i njihovog boljeg shvatanja marševskih i borbenih zadataka.

Ustaničke starešine su imale prilično složene zadatke, prvenstveno u pogledu savlađivanja psihičke nepripremljenosti ustanika da napuste svoj uži zavičaj i da se većina od njih po prvi put nađe u drugom kraju, pod teškim borbenim uslovima. To se naročito odnosilo na mlađe ustanike, koji su uglavnom poticali sa sela i nisu imali prilike da se kreću van svoga sreza. Najviše je u tom pogledu bilo uspeha kod ustanika pod komandom Stojana Kovačevića, čije je jezgro bilo sastavljeno od bivših hajduka sa velikim borbenim iskustvom i dugim borbenim putem. Stojan Kovačević je imao veliki autoritet zbog svoje hrabrosti, odlučnosti, pravičnosti, odmerenosti, kao i strogosti u svojim osnovnim zahtevima. Suštinu priprema možda će najbolje ilustrovati iskazi neposrednog učesnika u njima, desetara Hamze Čauševića, koji ovako interpretira Stojanove savete sa jednog od mnogih sastanaka, održanih u fazi pripreme:

Sinovci moji,

Sve što ćete čuti od srca će biti rečeno. Što je najvažnije oćemo se žestoko potući s džandarima i soldatima. Ova zemlja, ove šume, ova sela i gradovi nijesu njihovi nego naši. Švabe su iz daleke zemlje došli da nas dave i vješaju. Mi ne možemo mirno gledati kako na špilete nabijaju našu djecu i nejač, kako pale, pljačkaju i verige sa ognjišta nose.

Koliko je od gladi umrlo od kada su oni došli, pa bi sada htjeli i da njihovu vojsku služimo, a sjutra da nas potjeraju da se bijemo sa svojom braćom u Srbiji, Crnoj Gori ili protiv drugih naroda, gdje im bude preša. Čim je Švaba poklopio našu zemlju ne treba mu vjerovati, već ga što prije odolen istjerati.

Ja ne krijem da je Švaba velika sila i da ćemo sa njima teško izaći na kraj. Navaliće oni i sa još jačom soldatijom. Ali umijemo i mi da se bijemo. Gledajući vas tako stasite i bastadurne čini mi se da se svaki od vas može sa četom Švaba nositi.

Oni imaju topove i ostraguše, a mi nemamo pušaka ni za svakog desetog. No, mi smo od njih u nečemu jači. Mi imamo hitre noge i junačko srce. Mi gledamo otvorenih očiju i neće nam ruka zadrhtati kad treba da smaknemo krvnika. Prema njima naša srca moraju biti tvrda kao ljuska od oraha, jer su oni nas porobili a ne mi njih.

Gonićemo ih do poslednjeg daha. Ali da se nije koji usudio kad ih budemo zarobljavali, a toga će biti dosta ako bog da sreće, da ih muči i ubija. Nikad sužnja ne treba mučiti. Moju su ženu zarobili i ko zna na kakve je muke meću. Ali ja vam svoju tvrđu riječ dajem, ako neko bude mučio zarobljenog soldata lično ću mu ja presuditi iz ove kubure. Da smo načisto stijem — ni jednome sužnju ne smije ni dlaka sa glave faliti, a ako vidimo da nije kriv mi ćemo mu navolju staviti neka ide kud god hoće.

Što se vas tiče ja znam da teška srca napuštate pragove i brda na kojima ste od rođenja boravili. Ali pitajte ove moje hajduke, kako junačko srce počne da udara kad boj započne, đe god se zatekli u ovim našim gudurama. Odili smo mi i do Sinjega mora da boj bijemo i svuda smo se osjećali, među našom braćom, kao da smo kod svojijeh kuća.

Fočani jedva čekaju da dođemo kod njih, a vi ćete se uvjeriti u ove moje riječi i vidjeti koliko ćemo dobiti novijeh junaka. Oni su poslali glasnike da hitamo kod njih što prije i da se udružimo protiv Švaba, da ih istjeramo ili potučemo.

Neka se izdvoji na stranu onaj koji neće sa nama da ide na daleki put i teški boj!

Sinovci moji,

Znači da smo složni kao jedan. Ovo mi je najmilije što sam vidio da nema otpadnika. Ali ja nijesam završio. Ovom prilikom oću vam reći još jednu stvar. Mi smo prikupili malo opanaka i gunjeva. Žene su bile najvrijednije. Okrpile su i napravile toliko da ne idemo goli i bosi, a što se tiče kakvih zaliha — u torbice nećemo imati što da stavimo. U pješačenju i bojevima pocijepaće se toga mnogo. Ali da se nije ko poigrao glavom da u bilo koje selo svrati i uzme protiv volje domaćina ni komad opute, a kamoli što više. Starešine će razbijati glavu oko toga da se obujete i obučete, i sve do čega dođemo, bilo do soldatske komore ili što narod bude dobrovoljno davao, dijeliće se po pravdi — onome koji bude najprešnji[15].

---

[15] Iz usmenog razgovora sa Hamzom Čauševićem 1952. god.

Ustanicima nije posebno govoreno o pojedinim predstojećim napadnim akcijama. Starešine su objašnjavale opravdanost borbenih pothvata i obučavale mlađe ustanike u rukovanju i upotrebi raspoloživog oružja. Zbog čuvanja tajnosti ostavljeno je da se uoči svakog napada ustanicima konkretno objasne uloge pojedinca, desetina i četa.

Plan predstojećih ustaničkih dejstava obuhvatao je uglavnom napad na austrougarska uporišta van Foče i napad neposredno na garnizon u Foči.

U okviru napada na austrougarska uporišta van Foče trebalo je likvidirati sve one tačke koje su zatvarale važnije prilaze i puteve ka Foči, prvenstveno na pravcu Kalinovik—Foča i Tjentište—Foča. Ova dva pravca, iako najvećim delom bez ikakve taktičke veze, konvergentno su se sticala u dolinu Drine, gde je ustanike takođe čekao težak zadatak: osvajanje skela i prelazak Drine. Posle toga je trebalo na desnoj obali Drine prihvatiti nove čete meštana, koje su bile spremne da se priključe ustaničkim grupama i nastave predviđene napade.

Napad na Foču planiran je tek posle dizanja na ustanak stanovništva između Drine i Čehotine, kao i u slivu Kolunske reke. Dosta pouzdano se tvrdilo da će napad na Foču biti potpomognut od gradskog stanovništva, koje je bilo naklonjeno ustanicima.

Ustanička napadna grupa sa Zagorja podeljena je na tri dela, o čemu svedoči i jedan ustanički dokumenat u kome se kaže:

> Kad smo saznali za tu namjeru (kretanje pukovnika Hacea prema Foči), rasporedili smo svoje snage (1500 ustanika) i to tako što smo postavili jedan dio na Krbljinama prema Rogoju, drugi smo stavili u pokret prema Foči, a s trećim smo izvršili napad na Susješno kod Foče, zatim smo navalili na Foču sa svih strana[14].

Kao što se iz dokumenta vidi, ustanička grupa sa Zagorja nije mogla biti sva upotrebljena za nastupanje ka Foči. Pokret i dejstva kolone pukovnika Hacea koja

---

[14] Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 165.

je krenula iz Sarajeva 27. januara u pravcu Krbljina, uticali su na izmenu ustaničkog plana utoliko što su morali da odvajaju jedan deo za odbranu Krbljena i Rogoja, kao i za bočno obezbeđenje ostalih ustaničkih jedinica koje su upućene u pravcu Susješna odnosno Foče.

Ustaničke čete na Zagorju imale su da brane slobodnu teritoriju sa pravca Sarajeva, Konjica, Mostara, Nevesinja i Gacka, a u rejonu Gacko—Bileća da sitnijim napadnim akcijama i diverzijama privlače deo austrougarskih snaga na tu od Zagorja udaljenu teritoriju.

Sve ustaničke jedinice bilo da su se nalazile u napadu ili odbrani imale su da ispolje maksimum aktivnosti, a naročito da pokretima i obilaznim manevrima dovedu austrougarsku komandu u zabludu o jačini i rasporedu ustaničkih snaga.

Glavna komanda u Sarajevu pridavala je veliki značaj Sutjesci, kao prirodnoj prepreci koja se protezala paralelno sa granicom Crne Gore. Njenim zatvaranjem i kontrolom otežavali su se manevar ustanika na pravcu Gacko—Podrinje i njihove veze sa Crnom Gorom. Na važnost reke Sutjeske ukazuje i raspored austrougarskih žandarmerijskih i vojnih posada, u Čemernu, Grabu i Tjentištu.

Ustanici su takođe pridavali veliki značaj Sujtesci jer je u snežnim i hladnim zimskim danima njena dolina mogla da posluži kao skoro jedini izlaz ka severu, ili kao dosta sigurna baza za sklanjanje zbegova, ranjenika i bolesnika.

Prve napade radi ovladavanja dolinom Sutjeske ustanici su izveli 20. januara 1882. Zahvaljujući iznenađenju i ödlučnim napadima čete Stojana Kovačevića, istog dana su oslobođeni Čemerno i Grab. Ustanici su tako postali gospodari gornjeg toka Sutjeske i stvorili oslonac za dalje prodiranje ka Podrinju.

Stojan Kovačević nije odmah nastavio nastupanje niz dolinu Sutjeske. Organizovao je položaje za odbranu u rejonu Graba i obezbedio put preko s. Izgori ka crno-

gorskoj granici, od eventualnog protivnapada sa pravca Foče i Drine. Realno je ocenio da su austrougarske jedinice, posle pada Graba i Čemerna, očekivale produženje napada ka Tjentištu i da ne bi mogao postići iznenađenje pri tamošnjem napadu. U takvoj situaciji, on je smatrao da je najcelishodnije ostaviti jedan deo snaga za odbranu oslobođenih mesta, a sa glavninom pripremiti ostvarenje ranije zamišljenog plana za osvajanje Gackog i Avtovca. Međutim, usled otpora koji su pružili vojvoda pop Bogdan Zimonjić i serdar Grgur sa svojim pristalicama, Stojan Kovačević je sprečen da ovim naglim menjanjem pravca napada postigne iznenađenje i oslobodi spomenuta mesta. Pored toga, sa crnogorske strane mu je sugerirano da svoje akcije što dalje odmakne od crnogorske granice, jer se crnogorska vlada plašila političkih zapleta sa Austro-Ugarskom, koja je inače sumnjala u proklamovanu neutralnost Crne Gore i optuživala je da ustanicima pruža pomoć.

S obzirom na takvu situaciju u gatačkom srezu i prispela obaveštenja iz Zagorja o oslobođenju Kalinovika i Jeleča, kao i namere ustaničkih snaga na Zagorju da nastupaju u pravcu Kalinovik — Foča radi osvajanja Foče, Stojan Kovačević je odlučio da i on nastupa ka Foči, dolinom Sutjeske i Drine.

U smislu dogovorom stvorenog plana između ustanika na Zagorju i u gatačkom srezu (jer nije bilo zajedničke centralne komande), da najpre osvoje spoljna uporišta, a zatim fočanski garnizon, Stojan Kovačević je 30. januara krenuo iz rejona Gacka i stigao blizu Tjentišta da bi pripremio napad na kasarnu u Tjentištu u kojoj se nalazila žandarmerijska posada. Međutim, shvatajući važnost Tjentišta i ocenjujući da tu tačku treba braniti po svaku cenu i držati u rukama, iz garnizona Foče izdvojili su jedan deo snaga i uputili kao pojačanje za odbranu Tjentišta.

31. januara uveče ustanici su pod komandom Stojana Kovačevića napali Tjentište i brzim nastupanjem sa svih strana uspeli da suze obruč oko same kasarne.

Žandarmi i vojnici su pružali otpor čitavu noć, ali su ustanici pod zaštitom mraka i puščane vatre uspeli da dopuzaju do kasarne i da je zapale. Posle toga posada se predala, a ustanici su u skladu sa svojim humanitarnim principima, pustili vojnike i žandarme da idu kuda žele. U vezi s tim postoji pismo Stojana Kovačevića, koje je uputio kotarskoj oblasti u Gackom:

Slavnoj kotarskoj oblasti Gacko

Ne znam jesi li razumio što je bilo u Tjentištu na kasarni u kotaru fočanskom. Bio sam se sa njima 4 ćela. Zapalio sam im kasarnu. Oni iskali u mene vjeru da ne gore. Ja sam ih na vjeru primio i život njihov oslobodio, pustio ih svome gospodaru u Foči. Ja im nisam ništa uzeo, samo oružje i džebanu, i zdravo spremio u Foču, i mislim, da vašega militara nema ni jednoga.

... Vidiš li crna kukavice, kakva je vjera u mene po koli ko tvojih soldata spremam na vjeru u mjesto, a ti moje robiš i mučiš po tavnicah.

Ljubezno te pozdravlja veliki vojvoda ercegovački Stojan Kovačević[17].

Osvajanjem Tjentišta likvidirana su sva austrougarska uporišta u dolini Sutjeske. To je omogućilo dalje ustaničke akcije u pravcu Drine i Foče.

Već od prvih akcija stanovništvo Podrinja pokazivalo je vidne znake simpatija prema ustanicima. U zahvatu gornjeg toka Drine isticao se Huso Vreva, a prema Čehotini i Sandžaku Jovan Kadović, Bešir Kaljača i Tošić. Oni su okupljali i organizovali narod, koji je prihvatao njihovu propagandu za oružanu borbu protiv austrougarskih vlasti i jedinica, ali usled oskudice oružja i municije to je bilo teško ostvariti. Zbog toga, u tom kraju nije došlo do napada na austrougarske posade sve do stizanja ustaničkih jedinica sa Zagorja.

Posle osvajanja Tjentišta, ustali su Ćurevčani, koji su se brzo organizovali pod rukovodstvom Husa Vreve i zajedno sa ustanicima Stojana Kovačevića izbili na Drinu.

---

[17] RAB Feldakten, Insurrection in Süd-Dalmatien, Süd--Bosnien und Hercegovina 1881—1882. (Cit. FA Insurrection). pismo S. Kovačevića br. 54/1—3.

Na taj način leva obala gornje Drine bila je u rukama ustanika, čime se stvorila stabilna osnovica za prelaz na onostranu obalu. Međutim, glavne skele na Drini — u Bastasima, Brodu, Pauncima i Ustikolini bile su u rukama austrougarskih posada. Pored toga, na prostoru između Drine i Čehotine nalazile su se austrougarske posade u Čelebiću i Mazoče i sa kojima su austrougarske snage iz Foče održavale vezu. Austrougarske jedinice u Foči su neprekidno krstarile izmedu fočanskog garnizona i njegovih udaljenih uporišta u Podrinju. Smatrali su da će na ovaj način uplašiti stanovništvo Podrinja koje je pokazivalo znake spremnosti za ustanak, ali koji još u organizacionom pogledu nije dostiglo razvojni stepen ustaničkih jedinica na Zagorju. Česti pokreti austrougarskih jedinica i kontrola stanovništva sračunati su na moralni efekat, odnosno gušenje ustanka u njegovoj klici.

Ipak su se uslovi za dizanje ustanka stalno poboljšavali. U narodu se osećalo sve veće vrenje. Pri kraju januara 1882. situacija se mnogo izmenila u korist ustanika, uprkos činjenici što je garnizon u Foči stalno pojačavan novim snagama. Pojavom Stojana Kovačevića na Drini i pokretima ustanika sa Zagorja u pravcu Foče, ustanak je planuo na prostoru između Drine i Čehotine, u slivu reke Bistrice i u zahvatu Drine prema Goraždu.

U okolini Goražda i Čajniča vrenje se počelo osećati već polovinom januara. Komanda garnizona u Čajniču očekivala je napad na grad 16. januara. Ocenjujući raspoložive snage nedovoljne za odbranu, traženo je pojačanje iz Goražda. U Čajniču je 18. januara organizovana protestna povorka, koja se zaustavila pred zgradom Kotarskog predstojništva i demonstrirala protiv objavljenog Zakona o vojnoj obavezi. Narod se otvoreno izjašnjavao protiv regrutacije, a kotarski predstojnik Tabori blago je odgovarao na njihove vrlo oštre zahteve. Tabori je bio prinuđen na ovakav blagi stav zbog nedolaska traženog pojačanja iz Goražda i pretećih namera naroda.

NAPAD USTANIKA NA FOČU

(Skica 4)

Foča je za vreme ustanka 1882. po veličini bila odmah iza Mostara, a isto tako i u industriji, zanatstvu i trgovini. U njoj je živelo preko 3000 muslimana, Srba i Hrvata. Njen politički i vojni značaj bio je veliki, jer je predstavljala važno uporište za kontrolu stanovništva u široj prigraničnoj zoni prema Crnoj Gori i osetljivom delu Sandžaka.

Foča se naročito isticala svojim geografskim položajem koji je pružao odgovarajuće uslove za kontrolu važnih prelaza na Drini, puteva u pravcu Trnova, Sarajeva, Goražda, ka Sandžaku i crnogorskoj granici.

Na početku ustanka u fočanskom garnizonu nalazile su se austrougarske snage jačine jednog bataljona. I pored toga, komandant garnizona potpukovnik Frendl, za razliku od ostalih garnizona, nije planirao prikupljanje raspoloživih snaga u samom gradu radi njegove odbrane, već je primenio taktiku održavanja po svaku cenu svih uporišta u širem rejonu Foče.

Iako se u samoj Foči još od doba proklamovanja Zakona o vojnoj obavezi opažalo da duhovi nisu mirni, da stanovništvo ovog okruga neprestano priprema da se digne na ustanak, ipak je komandant garnizona potpukovnik Frendl smatrao da će najlakše držati situaciju u svojim rukama, pogotovo pri prvim pojavama ustaničkih četa, ako drži posednute što istaknutije i što dalje tačke, te da se na tim tačkama pojavljuje brzo i iznenadno, što je protivnika dovodilo u zabunu, odnosno njegove brojne pristalice, s druge strane ovakav rad zahtevao je udvostručenje napora snaga u garnizonu[18].

Događaji su pokazali da ova taktika kojom je hteo držati sve nije uspela.

Ocenjujući da se i pored krajnjih naprezanja snaga situacija pogoršava, Glavna komanda je do kraja januara pojačala Foču sa još dva pešadijska puka, čime je postignuta skoro krajnja granica zasićenosti garnizona: pešadijskim, artiljerijskim i konjičkim jedinicama. Tako su se u Foči i široj okolini uoči napada

[18] Der Aufstand in der Hercegovina, 177.

ustanika nalazile sledeće jedinice: 1. pešadijski puk (bez jednog bataljona), 75. pešadijski puk, 77. pešadijski puk (bez jednog bataljona), jedan kombinovani bataljon (sastavljen od četa pristiglih iz Polimlja i dve čete iz Goražda), 3. bataljon 25. pešadijskog puka prispelog iz Pljevalja sa jednom brdskom baterijom, jedna polubaterija brdskih topova pristigla iz Sarajeva, vod 3. eskadrona husarske konjice i 5. eskadron husarske konjice. Sve ove snage zajedno sa jedinicama u Goraždu i Čajniču objedinjene su u jednu zasebnu grupu i potčinjene novoformiranoj komandi sa sedištem u Foči. Za komandanta grupe određen je general-major Obadić.

Radi odbrane Foče, general-major Obadić organizovao je jednu spoljnu odbrambenu liniju u širem rejonu Foče, drugu na samoj ivici grada i treću koja je bila orijentisana ka važnijim objektima u samom gradu.

Spoljna linija imala je ovalni oblik i protezala se pravcem: Tlovino Brdo—Susješno—Gradina—Brod—Crni vrh—Čehotina. Na njoj su izvođeni najvažniji radovi u cilju usavršavanja sistema odbrane. Iskopani su novi rovovi na Crnom vrhu i na Gradini, a sa objektima lake poljske fortifikacije upotpunjena su stalna utvrđenja na Tlovinom brdu. Ova linija je obuhvatala dominantne objekte ne samo u odnosu na sam grad Foču već i u odnosu na dolinu Drine, južno i severno od grada, gde su bili mogući prelazi preko reke. Posle pada ove linije teško se mogla braniti Foča, a pogotovo što je stanovništvo Foče bilo raspoloženo da pomogne napad ustanika.

Druga i treća linija protezale su se isprekidano, a obuhvatale su najvažnije objekte na samoj ivici i u centru grada, uključujući i skele na Drini. Glavni razlog što je određena posebna jedinica da čuva skelu u Foči, kao i što su druga i treća odbrambena linija striktno držale grad, jeste u tome što je austrougarska komanda u Foči očekivala napad i samog gradskog stanovništva. Pored toga u gradu su sve jače zgrade bile uređene za otpor i kao oslonac za protivnapade.

Uprkos jakih austrougarskih snaga, skoncentrisanih u Foči i okolini, ustanici su nastavili sa napadnim akcijama u pravcu Foče (vidi skicu 4).

Najuspešnije su se odvijale akcije ustanika pod komandom Stojana Kovačevića. Ova ustanička grupa uspela je da, odmah posle oslobođenja doline Sutjeske, zauzme skele u Bastasima, čime je omogućeno prelaženje preko Drine i spajanje sa četama Jovana Kadovića, Bešira Kaljače i Tošića. Uskoro su ustanici ušli u Ćelebiće i Masovicu, čime je omogućeno dalje nastupanje ustanika sa jugoistočnog pravca ka Foči.

Ustanička grupa sa Zagorja od 1500 ustanika nije jednovremeno stigla u rejon Foče, jer je delom snaga morala da brani položaje na Krbljinama, a drugim delom da zasednim borbama ometa nastupanje austrougarskih kolona između Foče i Trnova, kao i da kontroliše pravac Foča—Kalinovik. Tek pošto je kolona pukovnika Hacea stigla u Ustikolinu 1. februara, jedan deo ustaničkih snaga upućen je ka Foči radi napada spoljne odbrane grada pravcem Susješno—Foča. I pored upornog i žestokog napada na Susješno ova grupa nije uspela da probije spoljnu liniju odbrane, prvenstveno zbog toga što je izolovano napadala i što je odnos snaga bio nesrazmerno veliki u korist branioca.

Treći deo ustaničke grupe sa Zagorja preduzeo je napad 2. februara, na Brod, ali nije uspeo da zauzme skelu i da se prebaci preko Drine. Ustanici ove grupe zadržali su svoje položaje blizu reke i nastavili borbu prepucavanjem radi uznemiravanja austrougarskih snaga na desnoj obali Drine.

Borbe kod Susješna i Broda omogućile su da se nekoliko manjih ustaničkih četa bez velikog napora prebace preko Drine kod Cvilina, ali negativno su se odrazile na dalji tok dejstva, jer su ukazale austrougarskoj komandi u Foči da predstoji neposredna opasnost garnizonu, posle čega je ubrzan dolazak u Foču delova 75. pešadijskog puka iz Ustikoline.

Borbe koje su vođene do 3. februara omogućile su ustanicima da ustanove glavne otporne tačke i raspo-

red austrougarskih snaga na prilazima Foče. Ustanici nisu očekivali da će naići na tako jake austrougarske snage, koje su se poslednjih 4—5 dana prikupile u Foči. I pored te činjenice starešine nisu menjale prvobitnu odluku o napadu na Foču. Presudnu ulogu odigrala je, možda, činjenica što je teško bilo odvratiti ustaničku masu kojoj se već nekoliko dana govorilo o važnosti napada na Foču i prodoru u Bosnu.

Opšti napad ustanika na Foču započeo je 3. februara. Ustanici su vršili pritisak na spoljnu odbranu sa pet pravaca. Najvažniji pravci su bili Brod—Foča, i Crni vrh—Foča, gde su bile upućene najjače snage ustanika. Ali do noći nije došlo ni do kakve promene, pa su se ustanici povukli na polazne položaje.

Neuspeh ustaničkog napada na Foču naveo je austrougarsku komandu da aktivira svoju odbranu. General-major Obadić je pripremio iznenađenje ustanicima. On je predvideo formiranje jedne jake kolone i njeno upućivanje u toku 3/4. februara, pod zaštitom mraka, navažnijim pravcem — uz dolinu Drine, kako bi stigao na ustaničke polazne položaje pre no što se ustanici pregrupišu. Pošto je pretpostavljao da će ustanici angažovati u dolini Drine priličan broj snaga, to je smatrao da će mu se iznenadnom pojavom pružiti mogućnost da razbije i uništi dobar deo najaktivnije ustaničke grupe. Želeći da neposredno učestvuje u ostvarenju svoje zamisli, Obadić je formirao kolonu (od 75. pešadijskog puka, delova 1. pešadijskog puka i jedne brdske baterije), koju je lično predvodio. Za stalna bočna osiguranja odredio je dve čete 77. pešadijskog puka. Kolona je 4. februara pre svitanja naišla na ustanike kod Kruščice, koji su se pripremali da ponovo napadnu na uređene položaje na Crnom vrhu. Ustanici su na vreme primetili pokrete austrougarskih jedinica i odvojili deo snaga radi zauzimanja bočnih položaja prema koloni generala Obadića koji je odlučno nastupao ka Bastasima.

Ostale ustaničke snage koje su bile između Drine i Čehotine izbile su na prvu odbrambenu liniju Foče i 4. februara nastavile napad.

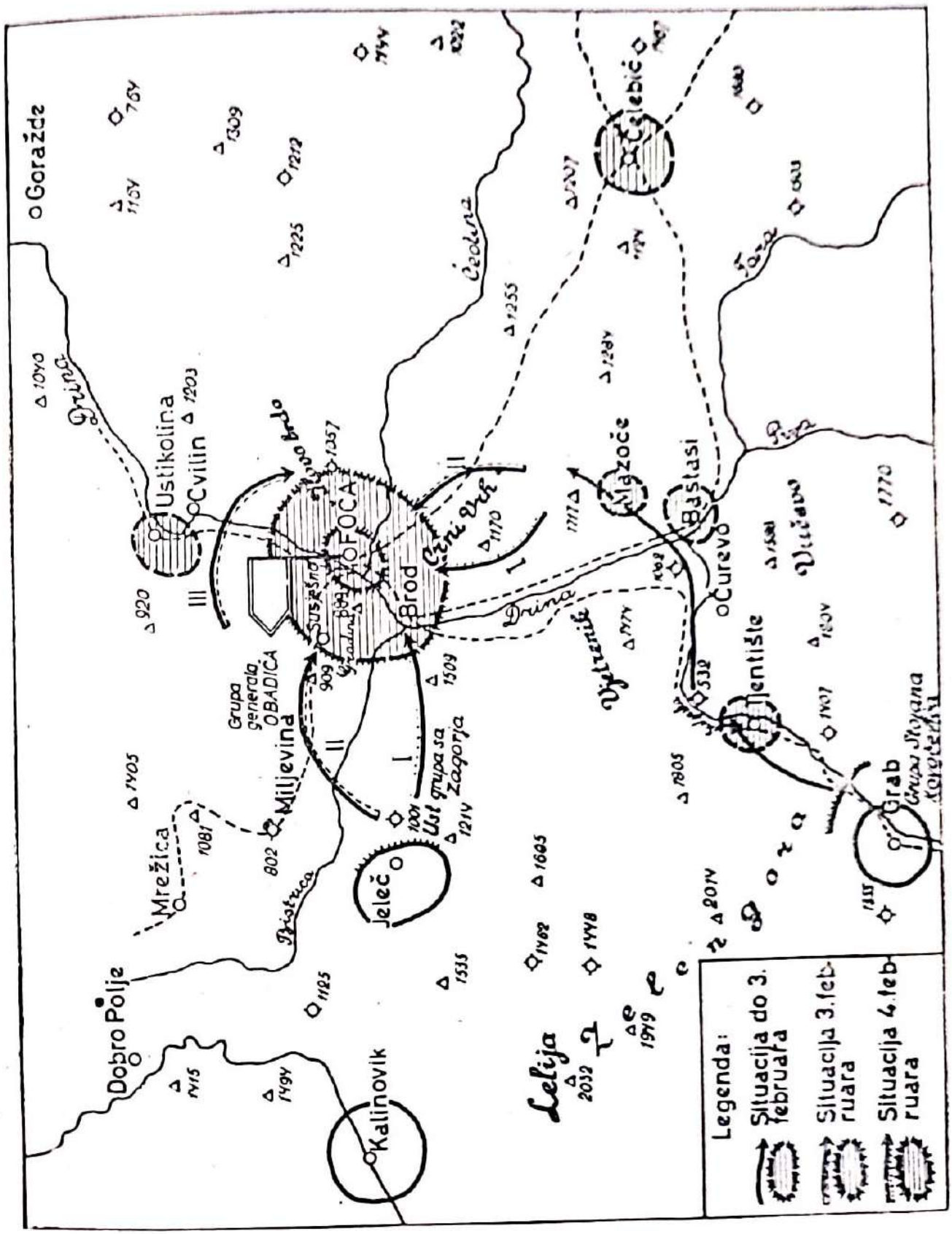

Skica 4. Napad ustanika na Foču

Ustanička grupa u rejonu Broda i Susješna, brzo je izmenila raniji plan napada na Foču i izvršila napad na začelje kolone general-majora Obadića.

Ovakav napad ustanika koji se nije smanjivao po žestini prinudio je generala Obadića da se povuče i da pritekne u pomoć začelju svoje kolone. Pored toga, trebalo je u samoj Foči ugušiti pobunu u kojoj je uzeo učešća deo stanovništva radi sadejstva sa spoljnim napadom.

Povratkom kolone general-majora Obadića odbrambene snage Foče umnogome su pojačane. I pored toga što je ova kolona bila iznurena od marša i ustaničkih napada, odnos snaga se izmenio u korist austrougarskog garnizona. Ustanici Stojana Kovačevića nastavili su napade, ali su pred noć 4. februara naišli na još gušću vatru i jaču odbranu. Slična je situacija bila i kod ustanika sa Zagorja, jer kada je pristigla glavnina morali su da obustave napad.

U toku noći 4/5. februara ustaničke starešine su se dogovorile da prekinu napad na Foču i da pregrupišu snage radi napada na nove objekte. Uverili su se u iluzornost daljih napada, jer su prikupljene austrougarske snage u Foči bile toliko jake da su mogle odoleti i jačim napadačkim snagama. Pored toga, sistem utvrđivanja oko Foče bio je toliko uređen da je predstavljao teško savladive objekte za ustanike koji nisu imali artiljerijskih oruđa i drugih sredstava za rušenje.

NAPAD USTANIKA NA TRNOVO

(Skica 5)

Posle neuspelog napada na Foču, ustanici su veći deo svojih snaga prebacili na Zagorje. Njihova spremnost da i dalje napadaju na veća mesta nije popustila, te su nameravali da posle kraćeg predaha i reorganizacije jedinica preduzmu napadna dejstva u pravcu Sarajeva.

Manji deo snaga ostao je i dalje u okolini Foče radi izvođenja pojedinačnih napada i vezivanja austrougarskih jedinica iz garnizona Foče, da se iste ne bi prebacile u pravcu napadnih odjekata ustanika sa Zagorja. Najaktivnija je bila četa Stojana Kovačevića,

koja je produžila sa napadima i zasedama u blizini Foče. Kao oslonac za akcije ustanika služila je vododelnica reke Drine i Čehotine, u rejonima planina Bakića i Pliješa. Karakter i protezanje ovih planina pružali su povoljne uslove za odbranu oslobođenih mesta u gornjem toku Čehotine i Drine i za učvršćenje stečenih pozicija u tom kraju. Ustanici su odavde sadejstvovali sa delovima ostavljenim na levoj obali Drine, na padinama Vjetrenika, Rude planine i Kreminskog brda, čiji su najizrazitiji pravci dejstva bili Daničići—Susješno i dolinom reke Bistrice ka Brodu.

Ustaničke čete su sada uglavnom držale u svojim rukama teritoriju oko Čelebića i Vikoča, doline Čehotine i Slatine, zatim predeo oko Crne Reke, na levoj obali Drine i najzad: Mrežice, Osanice i Praču, kako bi u tim krajevima vodile borbe i stvorile vreme za pridolaženje pojačanja sa visoravni Glasinca i iz hajdučkog kraja Bobova-Ograđenice i iz Kolašina, u Novopazarskom Sandžaku[19].

Posle nekoliko dana borbi, oko 500 ustanika pod komandom Stojana Kovačevića prešlo je na levu obalu Drine u rejon Ljubine, gde su se pripremali da se prebace preko Zelengore i napadnu na Gacko. Interesantno je da je u toku pokreta ka Gackom, Stojan Kovačević uputio pismo kotarskoj oblasti u kome iznosi svoju nameru o napadu na Gacko: »Mislim na tvoj kotar do današnjeg dana udariti« i na kraju pisma traži odgovor: »Čekam odgovora na ovo moje pismo. Da čujem vaše misli«[20]. Ne može se tačno znati zbog čega je Stojan Kovačević najavio svoj napad na Gacko, pogotovo kada se zna da je koristio iznenađenje kao najvažniji element taktike. Možda ima mesta zaključku da je to pismo uputio ocenivši da su uslovi za napad nepovoljni, te je time pokušao da dezinformiše austrougarsku komandu o namerama ustanika, a posebno u vezi sa napadom na Trnovo i akcijama južno od Sarajeva.

---

[19] Isto, 83

[20] RAB FA, Insurrection, pismo S. Kovačevića kotarskoj oblasti Gacko br. 54—3.

Napad na Trnovo i proširenje ustanka južno od Sarajeva, u toj fazi, izbili su u prvi plan i predstavljali najvažniji neposredni zadatak ustanika sa Zagorja.

Oslobođenjem predela južno od Sarajeva stvorili bi se povoljni uslovi za saradnju između hercegovačkih i bosanskih ustanika, kao i za proširenje ustanka na istoku preko reke Prače i zapadno od linije Sarajevo—Konjic. Pored toga, jače bi ugrožavali saobraćaj između Sarajeva i Mostara i Sarajeva i Goražda, koji su bili od životnog značaja za austrougarske jedinice u tom kraju.

Realizovanje ovih zadataka povereno je ustaničkoj grupi sa Zagorja, jačine oko 1200 ljudi. Ostali deo ustanika sa Zagorja organizovao je odbrambene položaje radi sprečavanja eventualnog nastupanja austrougarskih snaga iz Mostara, Nevesinja, Gackog i Foče, u pravcu Uloga i Kalinovika.

Ustaničkom grupom, orijentisanoj prema Sarajevu, rukovodile su poznate starešine, kao: Ibrahim-beg Čengić, Stojan Kovačević, Ibraga Tanović, Jovo Samardžić, Hajdar-beg Čengić, Vuk Ignjatović, Vaso Buha, Uso Vreva i Mujo Softić. Ustanici su oskudevali u municiji a svi nisu imali ni puške.

Glavna komanda u Sarajevu je bila obaveštena o pokretu ustaničkih snaga kroz sela severno i severoistočno od Treskavice. Ona je smatrala da je situacija po njihove jedinice kritična i da preti napad i na samo Sarajevo. Prema tome, pretpostavljala je da će ustanici »po svaku cenu težiti tome da ovladaju Trnovom, a prilog tome govori još i činjenica, što su se isti utvrdili na Treskavici. Pošto se usled ovoga opasnost ponovo približila Sarajevu, to je feldmaršal-lajtnant baron Dalen preduzeo potrebne mere radi obezbeđenja glavnog grada«[21]. Glavna komanda je uputila jedan pešadijski puk ka Trnovu, šaljući prethodno jedan bataljon u Kobiljdo da bi zaštitio južne prilaze Sarajevu.

---

[21] Der Aufstand in der Hercegovina, 77.

Ustanici su se kretali padinama Treskavice i razvili se u dva pravca: leva kolona se kretala ka Ledićima, a desna ka Turovima. Leva kolona je ubrzala pokret, jer su seljaci obavestili ustanike da su u Lediće stigli austrougarski vojnici i žandarmi, i da nasilno mobilišu seljake za izgradnju puteva i druge vojne potrebe. Leva kolona je 8. februara napala Lediće i tom prilikom delom poubijala, a delom zarobila manju austrougarsku jedinicu, koja nije mogla da se probije iz ustaničkog okruženja.

U Trnovu su se nalazili manji delovi 1. i 62. pešadijskog puka i žandarmerijska posada. Ove su jedinice 9. februara izvršile ispad prema ustanicima kod Turova, ali su se istog dana vratile u Trnovo uz gubitke od 16 mrtvih. Istog dana je stigao u Trnovo jedan bataljon 51. pešadijskog puka. Prikupljene austrougarske jedinice nisu mogle da se smeste u zgradama, već su uprkos hladnoće bile prinudene da bivakuju pod šatorima.

Uoči napada ustanici su prikupili svoje jedinice zapadno od Trnova i podelili ih u tri grupe. Prvom grupom komandovali su Jovan Samardžić i Ibraga Tanović, drugom Stojan Kovačević i Vuk Ignjatović, a trećom Hajdar-beg Čengić. Noću 9/10. februara ustanici su se privukli austrougarskim šančevima i u svanuće jurišali na kružnu odbranu. Prvi je prodro u Trnovo Hajdar-beg Čengić. Osvojivši dva austrougarska šanca, on je nastavio gonjenje neprijatelja sve do kasarni u gradu. Ovaj Čengićev prodor iskoristile su ostale čete i proširile uspeh, osvajajući sve kružne položaje oko Trnova, što im je omogućilo da se neposredno približe naselju i da ga okruže. Najveći deo vatre austrougarske jedinice su usmerile na Čengićevu grupu. One su osećale da se nalaze pred neposrednim porazom, pa su se očajnički branile. Tom prilikom je poginuo ustanički starešina Hajdar-beg Čengić i njegov brat. Pritisak ustanika je trajao do 14 časova, kada su pristigle neprijateljske jedinice upućene iz Sarajeva. Nešto usled pristizanja neprijateljskih pojačanja, a nešto usled

toga što im je ponestalo municije, ustanici su se povukli iz Trnova ka Treskavici. (Vidi skicu 5).

Austrougarski izveštaji govore da je ova borba bila vrlo žestoka, da su se ustanici borili prsa u prsa i svoje isukane handžare ukrštali sa bajonetima austrougarskih vojnika. Ustanički dokument slikovito rekonstruiše uvodne borbe i sam napad na Trnovo, dajući na kraju i rezultate borbi:

Vrhovnom komandantu vojvodi Petru Vukotiću u Čevo
Bosna, Krbljina, 31. januara
(12. februara) 1882.

Kao što smo javili u poslednjem pismu da smo počeli sa maršem prema Trnovu, uputili smo jedan dio naše vojske preko planine pod komandom Ibrage Tanovića, Jovana Samardžića i Mujage Bandića u cilju podizanja gorštaka do Kobiđdola oko 4 sata od Sarajeva, dok je Trnovo udaljeno 6 sati od Sarajeva.

Za vrijeme ovog pokreta 28. o.mj. došli su ljudi iz Ledića koji su se žalili da je bila došla jedna patrola u jačini od 30 ljudi da bi silom odvela mladiće na registraciju.

Izvijestili smo gore spomenute vođe s napomenom da ovu patrolu napadnu. Oni su učinili: opkolili su u selu patrolu ubili su 21 čovjeka, a devetoricu uhvate žive, te se još uvijek nalaze u Zagorju.

Istoga dana našli smo vojsku kod Trnova.

Dan kasnije, 29, mi nismo imali namjeru da napadnemo Trnovo, nego smo bili napadnuti, te smo, braneći se, otstupili.

Zadali smo im tom prilikom gubitak od 16 ljudi, i što smc doznali od ljudi iz Trnova.

Da bismo se osvetili za ovaj napad, odlučili smo da 30. napadnemo na Trnovo, pa smo podijelili svoju vojsku na tri dijela, kako bi napad izveli sa tri strane; imali smo oko 1200 ljudi. Jednim dijelom komandovali su Ibraga Tanović i Jovan Samardžić, drugim Stojan Kovačević i Vuk Ignjatović, trećim Hajdar-beg Čengić.

U zoru smo krenuli s trupama prema kasarni i šančevima i prvi udar dao je beg Čengić, koji osvoji dva šanca i sa svojim bratom Čengićem Veraš-begom primicao se kasarni neprestano sijekući Švabe, no tu oba pogibo še.

Mi smo ih sa svih strana opkolili, prisilili na povlačenje i šančeve zauzeli.

Oko tri sata neprijatelju je stigla pomoć iz Rogoja, a kasnije iz Sarajeva; oni nam nijesu nanijeli nikakve gubitke, jer su i Bošnjaci pridolazili k nama. Zatim su nas počeli tući topovima sa svih strana, a nama je počelo da nestaje municije, pa smo se morali povlačiti.

2 sata prije noći prekinuli smo borbu.

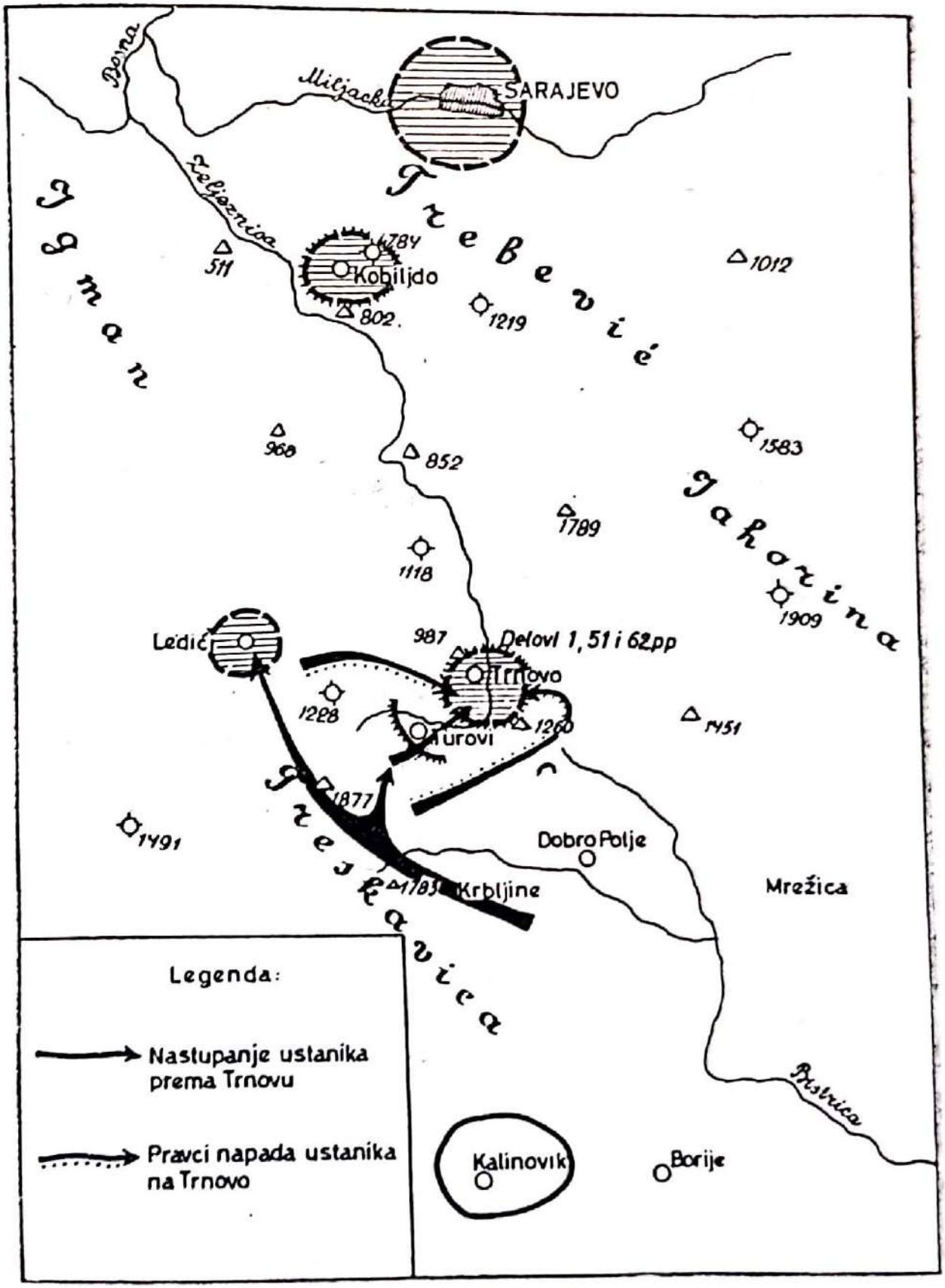

Skica 5. Napad ustanika na Trnovo

U ovoj borbi izgubili smo 16 mrtvih i 19 ranjenih za koje nemamo nikakvih liječnika.

Palo je mnogo vojnika »soldata«, kako su nam pričali ljudi iz Trnova kojih 220.

Preboljeli smo svoje gubitke, ali nam je dubok bol zadao gubitak trojice begova sa Zagorja: braće Čengića i Omer-bega Filipovića.

Sva se Bosna nalazi u ustanku, ali uzalud, ta će stvar propanuti, jer nema oružja ni municije, pa u ovoj nevolji polažemo svoju nadu u Vas da nećete ostaviti svoju braću. Smilujte nam se dragi Vojvoda, jer nećemo više da budemo austriski, pa makar morali nestati sa lica zemlje.

Istoga dana odbijeni smo od Foče, kad se naša vojska primakla na 1,5 sat toj varoši; 6 nam je ljudi izgorjelo u jednoj kući.

Ostajemo u nadi, pozdravljajući Vas[22].

Dokument su potpisali: komandant Ibrahim-beg Čengić; serdar Vaso Buha; komandir, Ibraga Tanović; komandir, Salihaga Forta, oficiri Jovo Samardžić, Vuk Ignjatović i Stojan Kovačević; juzbeše Mujaga Bandić i Omeraga Šašić, djelovoda Risto Bakoč.

Posle borbi u Trnovu ustanici su aktivirali snage prema Konjicu radi presecanja puta i srečavanja saobraćaja između Sarajeva i Konjica. Tamo je bila najaktivnija četa Salka Forte koja je već u prvoj polovini februara oslobodila sela pored puta od Konjica do Bradine. Ona je napadala karaulu Ivan-sedlo i žandarmerijsku stanicu u Bradini. Zarobljeno je 10 a poubijano oko 20 austrougarskih vojnika i žandarma.

Dok su glavne ustaničke snage izvodile napade u pravcu Foče, Trnova i Konjica, dotle su u prigraničnom delu Hercegovine delovale manje čete. One su izvele niz diverzantskih akcija, naročito na putu od Trebinja do Gackog, gde su rušile telegrafske linije i napadale austrougarske izviđačke, transportne i druge jedinice.

---

[22] Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka iz 1882. Godišnjak ID BiH 1951, 282—284.

V. DRUGA AUSTROUGARSKA EKSPEDICIJA NA ZAGORJE

DISLOKACIJA I SASTAV AUSTROUGARSKIH SNAGA

Razvoj ustanka u toku januara i februara 1882. poprimio je takve razmere da su u Beču već ocenjivali da preti opasnost njegovog prerastanja iz lokalnih okvira u ustanak koji bi zahvatio čitavu Hercegovinu, Bosnu i Boku Kotorsku, a na spoljnjem planu da izazove eventualno mešanje neke strane države i da se ustanak pretvori u međunarodno pitanje. Pored toga, levica i opozicione grupe u Beču koristile su situaciju stvorenu ustankom i upućivale oštre kritike na račun vladine unutrašnje politike. Radi izbegavanja eventualnih zapleta i novih teškoća na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu bilo je potrebno što pre pozvati rezervu i popuniti jedinice kako bi što brže ugušile ustanak. Na sprovođenju energičnih mera naročito su insistirali car i ministar rata. Izveštaji ranijih komandanata iz Hercegovine i Bosne, da se ustanak brzo razvija i da je borba sa ustaničkim jedinicama vrlo teška, posebno su ukazivali na ozbiljnost situacije. I sam car je bio zainteresovan ne samo za pojedina krupna pitanja, kao odobrenje kredita za jedinice upućene protiv ustanika i za povećanje vojnih kontingenata, već se i lično mešao čak i u pojedina taktička pa i sitnija pitanja.

Glavna komanda u Sarajevu je ne samo sprovodila takvu politiku, već je i sama u više navrata tražila da se što pre pošalju pojačanja. Vojnici novopristiglih kontingenata rasporedivani su po divizijama radi njihove popune do ratne formacije. Najviše su popunjene jedinice 1. pešadijske divizije. Svaka četa je brojala po 210 vojnika, a u ostalim divizijama do 200 vojnika.

U organizaciji komandovanja izvršene su neke izmene. Feldmaršal-lajtnant baron Dalen, želeći da što neposrednije ispolji svoj uticaj na dejstva, isključio je komande divizija i preuzeo neposredno rukovođenje sa komandama grupa odnosno sa komandama brigada. Raspoložive snage podelio je u deset grupa:

1. grupa: 1. pešadijska brigada pod komandom general-majora Kukolja, kombinovana od 25. pešadijskog puka i 18. bataljona poljskih lovaca. Razmeštaj: Pljevlja i Prijepolje.

2. grupa: 7. brdska brigada pod komandom general-majora Davida, kombinovana od 62. i 80. pešadijskog puka. Razmeštaj: Rogatica, Romanija, Glasinac, Višegrad.

3. grupa: 8. brdska brigada pod komandom general-majora Obadića, kombinovana od 77. pešadijskog puka i 14. bataljona poljskih lovaca. Razmeštaj: Foča, Goražde i Čajniče.

4. grupa: 2. pešadijska brigada pod komandom general-majora Ledina, kombinovana od 1, 51. i 75. pešadijskog puka. Razmeštaj: Sarajevo, Visoko, Blažuj, Tarčin, Konjic, Zagorje.

5. grupa: 12. pešadijski puk. Razmeštaj: Travnik, Jajce i Zenica.

6. grupa: 66. pešadijski puk. Razmeštaj: Livno, Prozor, Bugojno, Vakuf.

(Ove dve grupe (5 i 6) bile su u stvari sastavljene od jedinica 25. pešadijske brigade, pod zajedničkom komandom general-majora Riša.)

7. grupa: 26. pešadijska brigada, kombinovana od 46. i 78. pešadijskog puka, 13. bataljona poljskih lovaca, pod komandom general-majora Devoa. Razmeštaj: Banja Luka, Bihać, Prijedor, Ključ i Krupa.

8. grupa: 9. pešadijski puk pod komandom pukovnika Pelikana. Razmeštaj: Brod, Žepče, Tešanj.

9. grupa: 39. pešadijska brigada pod komandom pukovnika Šmelcera, kombinovana od 65. i 69. pešadijskog puka. Razmeštaj: Donja Tuzla, Bijeljina, Zvornik, Brčko.

10. grupa: 9. brdska brigada u čiji sastav je ulazio samo 64. pešadijski puk. Razmeštaj: Vlasenica, Srebrenica, Kladanj i Olovo[1].

Sve ove jedinice u okviru navedenih deset grupa nisu mogle biti upotrebljene neposredno u dejstvima na Zagorju, zbog fizičke ograničenosti pojedinih pravaca i zbog toga što je Glavna komanda računala na mogućnost da se ustanak proširi na ostale krajeve Bosne i na Novopazarski Sandžak. Naročito je obratila pažnju na krajeve izmedu Vrbasa i Une, pa je zbog toga na padinama Grmeča i Kozare bila razmeštena jedna od najjačih grupa.

Prema opštem planu Glavne komande u Sarajevu, grupe od 5—10 imale su da drže svoje garnizone i da kontrolišu okolinu, a 1, 2, 3. i 4. grupa da ofanzivno dejstvuje ka ustaničkoj glavnini na Zagorju.

Pored jedinica Glavne komande, u drugoj austrougarskoj ofanzivi na Zagorje učestvovale su i jedinice Trupne komande. Nije slučajno što su se u Hercegovini nalazile isključivo brdske jedinice. One su mogle najefikasnije da savladaju orografske, hidrografske, klimatske (oštra zima i niska temperatura) i geološke teškoće, kao i ustaničku aktivnost, koja je baš u tim najtežim zimskim uslovima bila u punom jeku.

Najjača austrougarska, 18. pešadijska divizija imala je ovakav raspored: 1. brdska brigada u Mostaru, 3. brdska brigada u Stocu, 4. brdska brigada u Nevesinju, 5. brdska brigada u Avtovcu.

Na domaku granice kneževine Crne Gore bila je raspoređena 44. pešadijska divizija i to: 2. brdska

---

[1] Der Aufstand in der Hercegovina, 87.

brigada u Trebinju, 6. brdska brigada u Bileći.[1a] Prema tome, najelitniji deo brdskih austrougarskih jedinica držao je tačke istočno od srednjeg i donjeg toka Neretve do crnogorske granice, od Pive pa južno do Boke Kotorske.

Južno od ovih brdskih jedinica, uglavnom na obalskom delu Dalmacije, raspoređena je 47. pešadijska divizija i to: 93. pešadijska brigada u Zadru i 94. pešadijska brigada u Kotoru[2].

Gustina rasporeda austrougarskih jedinica povećavala se prema meri približavanja ka žarištima ustanka. To je uglavnom realizovano dovlačenjem novih snaga sa drugih područja Austro-Ugarske. Međutim, iz okupiranih krajeva nisu prebacivane nove snage u Hercegovinu, jer su se plašili da će slabljenjem tamošnjih garnizona stvoriti povoljne uslove da učestali nemiri i razni vidovi otpora prerastu u oružani ustanak.

Komandant Trupne komande bio je protiv preduzimanja ofanzive većih razmera, jer je smatrao da je nemoguće hermetički zatvoriti prostoriju između Foče, Trnova, Konjica, Mostara, Nevesinja i Gackog, gde je feldmaršal-lajtnant baron Dalen zamislio izvođenje koncentričnih dejstava, opkoljavanje i uništenje ustaničke glavnine. U takvoj situaciji, prema shvatanjima feldmaršala-lajtnanta barona Jovanovića, ustanici bi brzo prozreli namere jakih austrougarskih snaga i izbegli uništenje bez velikih napora. Protiv ustaničkih jedinica, prema njegovom shvatanju, efikasnije će biti lokalne napadne akcije, zasnovane na dobro proverenim podacima, jer bi se mogle brzo organizovati i iznenadno izvoditi. Takvi lokalni napadi više bi iscrpli ustanike, nego što bi ih iscrple veće operacije, koje bi u toj fazi, kada su ustanici još jaki, imale obrnut efekat, tj. više iscrple i istrošile austrougarske jedinice nego ustanike. Operacije većeg stila mogle bi doći u obzir tek posle niza ovakvih udara i većeg trošenja ustaničkih

---

[1a] RAB FA, Insurrection, telegram general-lajtnanta Jovanovića br. 176/6 od 7. II 1882.

[2] Isto.

jedinica. U tu svrhu je, 14. februara, feldmaršal-lajtnant Jovanović izdao direktivu za duži period rada i dejstava komandi divizija i brigada[1].

Pored toga, ofanziva na Zagorje, pre nego se likvidira ustanak na teritoriji između Gackog, Nevesinja, Stoca, Bileće i Trebinja, prema njegovom shvatanju, mogla je samo da produži vreme dejstava i poveća žrtve austrougarskih jedinica, pa čak i da podigne moral ustanika. U tom slučaju oni bi imali većih mogućnosti za postizanje uspeha protiv garnizona u istočnoj Hercegovini koji bi bili oslabljeni angažovanjem u borbi protiv Zagorja.

---

[1] Der Aufstand in der Hercegovina. Zbog interesantne sadržine daćemo je skoro u celini:

»Komandantima divizija i brigada

Dubrovnik, 14 februar 1882

(Direktiva za mere u cilju ugušenja ustanka)

Pristigla pojačanja, kao i povećani sastav naših jedinica, sada već omogućavaju čvrsto držanje garnizona i njihovih međuprostora — i to pod svim uslovima — u cilju njihove kontrole i izvođenja napada na ustanike sa ograničenim ciljem.

Ova ograničenja su uslovljena: teškoćama zimskog doba i mogućnostima za duže bivakovanje, a prema tome i izvođenje dužih ili kraćih operacija....

Sadašnja faza ustanka nameće potrebu da treba preduzimati sistematske mere, kako bi se ustanak što temeljitije ugušio da se ni kasnije ne ponovi...

Veće operacije, koje bi duže trajale i obuhvatale širi prostor, u ovoj fazi, kao što je već rečeno, nisu umesne. Naprotiv od velikog je značaja da komande preduzimaju u najbližoj okolini operacije na malom prostoru ali sa jakim snagama...

Radi toga je potrebno da se šira okolina garnizona izviđa u svim pravcima, sa što jačim snagama...

Potrebno je stalno proučavanje i održavanje veze sa žandarmerijskim posadama i poverljivim ljudima...

Izviđanje treba da se izvodi u svim pravcima i sa jakim jedinicama, kako bi se mogla voditi efikasna borba sa ustanicima.

Nikako se ne smeju odašiljati manja odeljenja i patrole na veća odstojanja od garnizona, ni pridavati vojnici i patrole žandarmerijskim posadama za izviđanje, nego naprotiv žandarmerijske patrole koje izviđaju izvesni rejon, moraju se pridavati izviđačkim jedinicama trupa, i u takvom slučaju žandarmi mogu dobro poslužiti kao vodiči, tumači itd.

Odupiranje feldmaršal-lajtnanta Jovanovića i argumentacija njegove koncepcije nisu izmenili odluku barona Dalena. On je upravo zahtevao da se njegov plan ofanzive ostvari i da što jače snage iz garnizona: Mostar, Nevesinje i Avtovac, sadejstvuju snagama iz Sarajeva, Foče, Konjica, koje će usmeriti dejstva prema Kalinoviku. Radi toga, tu se lično umešao i car koji je naredio da se feldmaršal-lajtnantu Jovanoviću pošalje telegram o potrebi sadejstva sa Glavnom komandom u Sarajevu. Feldmaršal-lajtnant Jovanović je najzad, dva dana posle izdavanja direktive svojim komandama divizije i brigada, prihvatio plan feldmaršala-lajtnanta

---

Preduzimanje napada na ustaničke jedinice treba ostvarivati samo onda kad se ima sigurnih podataka o njihovoj dislokaciji. Napadna dejstva preduzimati sa takvom snagom da se obezbedi potpuni uspeh.

Ovakva dejstva moraju se izvoditi ozbiljno i sa krajnjom pažnjom da bi se postigao pozitivan rezultat. Poznato je da ustanici raspolažu sa dovoljno velikom snagom... Osim toga, sa snagama kojima sada raspolažemo ne možemo postići hermetičko zatvaranje širokog prostora. To bi se još moglo dozvoliti, kad bi se ustanički pokreti kroz obližnja mesta oko garnizona mogla pratiti, kada bi se mogla neprestano osmatrati ili kada bi mogla koja od naših kolona na nekom mestu zahvatiti ustanike. Najcelishodnije je da se kolone kreću što bliže jedna drugoj ili da obuhvataju što pogodniji prostor.

I u ovakvim slučajevima kolone moraju biti dovoljno jake kako bi se isključila mogućnost da se pretrpi poraz.

Navedena uputstva i isticanje koristi dejstava protiv ustanika u neposrednoj blizini, očekujem da će komandanti divizije i brigada uvek imati na umu i u istom smislu postupiti. Primetio sam u dosadašnjim dejstvima da su sve akcije u onim slučajevima kada su preduzimane na više pravaca i sa kolonama koje su se kretale na velikim odstojanjima dale malo ili čak nikakvog uspeha...

Prema tome, veće operacije smeju se preduzimati samo tada kada se prilike pokažu veoma povoljne. U pogledu takvih većih operacija zadržavam sebi pravo odlučivanja o njima i ono će se u pogodnim uslovima planirati na nivou Trupne komande.

Za predviđena dejstva kada se budu izvodila, komandama brigada stoje na raspolaganju trupe iz njihovog rejona. Ukoliko bi situacija iziskivala da se za operacije uzimaju trupe sa rejona neke druge brigade, imaju se međusobno sporazumevati, a naročito komande divizija. Da bi poslednje kao i Trupna

Dalena, ali u telegramu koji mu je uputio primećuje se prizvuk gorčine i surevnjivosti:

Pozivajući se na moj telegram Praes. 43 od 15. t.m., primećujem pak da su moje namere i ovdašnja situacija takvim zahtevom u suštini ometeni jer dok srednja i istočna Hercegovina nisu umirene upotreba trupa na drugim pravcima pokazaće se kao štetna'.

Prema mišljenju feldmaršal-lajtnanta Dalena, gubitak u vremenu značio bi prepuštati brzo rasplamsavanje ustanka ne samo širom Hercegovine, već se moglo očekivati da se velikom brzinom prenese na istočnu pa čak i zapadnu Bosnu[5].

---

komanda imale stalan uvid o razmeštaju trupa to se planirana dejstva, kod kojih se trupe istog dana ne mogu vratiti u svoje polazne rejone, moraju pre početka dejstava telegrafski dostaviti komandama divizija i dole potpisanom.

Neobično je važno da se dobijaju pouzdani izveštaji. Podatke prikupljati ne samo od uhoda već i od ljudi koji su nama predani, koji se mogu svuda u zemlji naći. Važnije i pouzdanije podatke treba saopštavati Trupnoj komandi i to zavesti u dnevnik.

Za uhode dao sam komandama divizija i brigada potrebne sume, a one će prema potrebama davati ista sredstva potčinjenim jedinicama...«

Potpisao »Jovanović«

[4] RAB, FA, Insurrection, feldm. Jovanović Ministarstvu rata 16. II 1882. br. 23/7.

[5] Već tada se osećalo veliko uzbuđenje u Bosni i očekivalo da će se proširiti ustanak i van Hercegovine. Najveće vrenje se osećalo u dolini Vrbasa, a naročito u okolini Banja Luke, zatim u selima između Romanije i Rogatice, Kozare i Motajice. Prema jednom nedatiranom ustaničkom dokumentu u Bosni se najviše oskudevalo u oružju i municiji pa je i to jedan od razloga što nisu formirane ustaničke čete. Taj dokumenat, u stvari pismo jednog simpatizera komandantu ustaničkih snaga, glasi:

»Velikom gospodinu Kutaliji Ibrahim-begu Čengiću.

Hoću da ti kažem kako je kod nas; Kod nas je sve ustalo i čitava ti Bosna šalje selam (pozdrav) i pitate odakle će stići oružje, jer se s nestrpljenjem čeka da se primaju oružja. Kad stigne odgovor od vas i veliko i malo će ustati. Svako pismo iz Bosne moralo je proći kroz Hotovo Polje, pa smo s toga zabrinuti, da li će ovo pismo doći u vaše ruke«. Kapidžić, Godišnjak III, Sarajevo, Prilog istoriji ustanka 1882, 1951. god. str. 286.

Istovremeno je najstrože zabranjeno prenositi vesti o borbama između austrougarskih vojnika i ustanika. Uvedena je cenzura na poštama, a stanovništvu je pod pretnjom smrtne kazne zabranjeno komentarisanje događaja u vezi sa ustankom.

Baron Dalen je o istim događajima izveštavao zajedničko ministarstvo u Beču. On je u svakom izveštaju podvlačio potrebu što hitnijeg slanja pojačanja, jer je prema njegovim rečima »pojačanje garnizona« jedino sredstvo »korisnog uticaja«, koje će »obeshrabriti opozicione elemente« koji su se javljali i u samom gradu Sarajevu i u mnogim krajevima Bosne. Opisujući situaciju van Sarajeva, on je 27. januara 1882. obavestio Beč: »Što se tiče držanja stanovništva u ostalim područjima ovoga okruga, posebno sam izvestio o pojedinim događajima u Rogatici kao i u Čajniču. U pomenutim kotarima, kao i u višegradskom, a naročito u fočanskom kotaru, vlada još uvek silno uzbuđenje prema izveštajima koje je postavila vlast, zbog čega se svakako mogu predvidati najozbiljnije teškoće pri provođenju zakona, ako nastajanje mirnijih prilika u Hercegovini i povećanje trupa zajedno s nastojanjima vlasti i ozbiljnim merama protiv pojedinih agitatora ne budu izvršili povoljan uticaj tokom narednih sedmica.

Izveštaji iz okruga Donja Tuzla u svemu su sasvim zadovoljavajući i ono prvo uzbuđenje u nekim kotarima navodno se sasvim stišalo. Izgleda da se još samo u Vlasenici pokazuje neko veće negodovanje protiv zakona kako kod hrišćana, tako i kod muslimana.

U bihaćkom okrugu izgleda da je poslednjih sedmica nastupilo delimično neko veće uznemirenje, koje se manifestuje u nekim kotarima, kao što su Bihać, Cazin, Krupa, pokušajima muktara da prikriju vojne obveznike, u potsticanju na pobunu od strane pojedinih hodža, povećanom broju molbi za iseljenje i najzad u pojedinim izjavama da hoće da se oslobode Vojnog zakona. Ipak izjavljuju i dotične kotarske oblasti kao i okružna, da se ne treba bojati ozbiljnijih poteškoća...

Naprotiv, postaje opet nemirnije stanje poslednjih sedmica u nekim kotarima banjalučke okružne oblasti i to naročito među muslimanskim stanovništvom u kotarima Prijedor, Prnjavor, Tešanj, Derventa kao i u samoj Banja Luci.

Sasvim je nepovoljno raspoloženje postalo u travničkoj okružnoj oblasti: većini kotareva odbile su seoske starešine da izrade spiskove i da učestvuju u poslovima za regrutaciju i izjavili su, delimično od vlastitih pobuda, a delimično naterani od svojih meštana, da im je nemoguća bilo kakva saradnja za sprovođenje Zakona koji je, po njihovom mišljenju neprihvatljiv«. (Kapidžić, Godišnjak III, Sarajevo, Prilog istoriji ustanka 1882, 252—254).

Stavlja se do opšteg znanja, da je zapovedni general i poglavica zemaljske vlade uopšte zabranio obnarodovanje vojničkih vijesti iz posjednutih krajeva. Takvi se predaju vojnom sudu[6].

Uspehe ustanika je sa oduševljenjem pratila i napredna štampa. Mnogi stupci su se u njoj pojavljivali, slaveći uspeh, samopregor i borbenu veštinu ustanika, koji su iako goloruki i malobrojni izvojevali niz pobeda. Novosadska »Zastava« je u svakom broju davala opširne komentare, otvarajući posebno rubriku za Hercegovinu i Boku. List »Zastava« se rado čitao u Hercegovini, iako je teško mogao da prodre. Slično je bilo i sa listom »Narodno oslobođenje« koji je izlazio u Beogradu. Da bi sprečila prodiranje takvih listova, austrougarska uprava je zabranila njihovo dopremanje:

Visoko carsko i kraljevsko zajedničko ministarstvo je otpisom od 29. januara 1882. godine oduzelo poštansku dopravu (debi) za posednute zemlje političkom listu »Narodno oslobođenje« što u Beogradu izlazi[7].

Nekoliko dana kasnije baron Dalen je zabranio »poštansku dopravu za Bosnu i Hercegovinu opozicionom političkom listu »Borba« (od prije »Radnik«) što u Biogradu izlazi«[8]. Najzad je baron Dalen 9. marta izdao dodatak naredbe prema kojoj se oduzima pravo poštanskog dopremanja listu »Narodna odbrana«, koji je u stvari bio list »Narodno oslobođenje«, samo je u međuvremenu promenio ime.

RASPORED USTANIČKIH SNAGA

Uoči druge austrougarske ekspedicije ustanici su držali teritoriju čija se periferija protezala jugoistočnim padinama planina Prenja i Veleža, obilazeći Nevesinjsko polje, spuštala se zapadnim padinama planine Snježnice i južnim padinama planine Trusine, odakle je produžavala na istok prema gornjem toku Trebišnjice.

---

[6] Sammlung, Naredba pres. broj 334, od 14. II 1882.
[7] Isto, Naredba pres. broj 1048 od 8. II 1882.
[8] Isto, Naredba pres. broj 1367 od 18. II 1882.

Zatim je skretala severno u pravcu Rudina i istočnih padina planine Babe, pravila polukrug sa udaljenjem zapadno od Gackog, čiji se desni krak oslanjao na Bjelašnicu, a levi na planinu Lebršnik i izvorište r. Sutjeske, pa tokom ove reke do planine Vjeternika, zatim skretala u blagom luku na zapad obuhvatajući planine Ruda, Treskavicu i Visočicu. Ustanici su takođe kontrolisali veći deo teritorije između Drine, Čehotine i Tare, a imali su svoja uporišta u naseljima na južnim padinama Jahorine.

Najveća udubljenja na ustaničkoj teritoriji, Nevesinjsko i Gatačko polje kontrolisale su 4. i 5. brdska brigada. Položaji ovih dveju brigada bili su međusobno bliski, tako da su brigade mogle da se relativno brzo spoje dolinom Zalomske reke i zatvore prolaze ustanicima, što su često i praktikovale. Međutim, ustanike to nije mnogo zabrinjavalo, pa nisu ni isturali nikakve stalne snage na komunikaciji Gacko—Nevesinje. Prilikom saobraćaja na tom pravcu oni su uvek nastojali da ga upravo seku, zadržavajući se samo toliko koliko je potrebno da se pojedine jedinice ili transporti prebace na jug ili sever. Za duže transporte isturali su jače pobočne snage istočno od s. Fojnice i zapadno od s. Ribare, koje su bile sastavljene uglavnom od meštana koji su poznavali teren. Saradnja ustanika sa meštanima nadomeštavala je izviđačke jedinice sa kojima ustanici nisu raspolagali. Meštani su bili vodiči kroz ovaj teški teren sa prosečnom visinom oko 1500 metara i lavirintom škrapa, uvala, brazda, bezdana i sl. Zahvaljujući jakim ustaničkim uporištima normalno je održavana veza između severne i južne Hercegovine. Nijedan put austrougarske snage sa pravca Gacka i Nevesinja nisu izmenadile ne samo ustaničke kolone i transporte, nego ni najmanje jedinice.

Od velikog ekonomskog značaja za ustanike bilo je Nevesinjsko polje. Međutim, oni nisu imali dovoljno snaga da ga obezbede od austrougarskih jakih snaga u Nevesinju. Ustanici nisu ni išli na izvođenje akcija na samoj ravnici radi osvajanja i držanja polja, jer se, s obzirom na relativno mali broj ustanika nije ni postav-

ljao zatev da se pronađe i obezbedi teritorija takvog kapaciteta koja je pogodna za prikupljanje i smeštaj jedinica. Prema shvatanju ustanika taktičku važnost u toj fazi za njih nisu predstavljali ne samo Nevesinjsko nego ni ostala polja ali su zato u privrednom pogledu bila od velike koristi. Da bi uskladili ova dva zahteva ustanici su uspostavili čvrstu saradnju sa njihovim stanovnicima, a posebno sa perifernim selima: Kifino selo, Bijenja, Pridvorci, Lakat, Čitluk i Grabovica. U Kifinom Selu, Bijenju i Kuli imali su slabije predstražne delove koji su kao neka vrsta objavnica imali zadatak da pored političkog delovanja među seljacima, obaveštavaju ustaničku glavninu koja se nalazila u širem rejonu Kalinovika o pokretima austrougarskih jedinica. Ustanici su izbegavali borbe čak i u s. Zimlju koje je znatno udaljeno od Nevesinjskog polja, samo da bi što duže sačuvali ovaj predeo od paljevina koje su pratile nadiranje austrougarskih jedinica. Oni su vešto koristili taktiku austrougarskih komandi koje su svojim jedinicama zabranjivale da pale selo i uništavaju namirnice tamo gde je navodno bilo mirno, kako bi izazvali rascep između stanovnika i ustanika, kao i propagandu na bazi dokaza da »poslušne« nagrađuju, a samo »neposlušne« kažnjavaju. Ustanici su znatan deo svojih potreba u pogledu ishrane popunjavali sa ovog dela što je utoliko bilo značajnije što se 20 km severno od Nevesinjskog polja nalazila ustanička glavnina.

Glavnina ustaničkih jedinica raspoređena je u rejonima: Kalinovik, Šivolje, Borja, Gajsalići, Obalj, Ulog, Obrnja i Planinica. Na tom prostoru nalazilo se oko 2000 ustanika koji su imali zadatak da zatvore pravce koji izvode prema Kalinoviku od Foče, Trnova, Zimlja i Nevesinja, kao i pravac Avtovac—Ulog. Prema ustaničkoj proceni najvažniji pravac bio je Nevesinje—Kalinovik. Tamo su u početnoj fazi mogle da se angažuju brdske jedinice general-majora Sekulića, u ukupnoj jačini do 7000 ljudi, ojačane artiljerijom iz Stoca i Mostara. Pravac Glavatičevo—Kalinovik ocenili su kao manje važan. Imali su u vidu besputnost i vrletnost zemljišta, zatim reku Neretvu kao prepreku sa jedinim

mostom u Glavatičevu, retke puteve, vijugave, strme i zaobilazne pravce, zaleđene i snežne pokrivače na više mesta i krajnje otežane uslove pokreta, naročito artiljerijskih i transportnih jedinica. Ustanici su se oslonili na takvu procenu zemljišta, te su stavljajući je u prvi plan, zapostavili činjenicu da i austrougarska komanda može izvući pouke iz prethodnih borbi i da će tim pravcem poslati jake snage, jer se u slučaju uspešnog prodora na čitavoj dubini tog pravca vršilo presecanje zapadnog dela oslobođene ustaničke teritorije i obezbeđenje puta Konjic—Kalinovik i Zimlje—Glavatičevo—Kalinovik. Posebna vrednost ovog pravca bila je u tome što se posle prelaza Neretve i prodora preko Krstac pl., osloncem na njene istočne padine, moglo udariti u leđa odbrani centralnog dela ustaničke teritorije u širem rejonu Uloga.

Za ustanike je u početku bio važan pravac Konjic—Glavatičevo. Oni su smatrali da ima više verovatnoće da će na tom pravcu nastupati jače austrougarske snage, s obzirom da je Konjic bliži Glavatičevu nego garnizoni u Mostaru i Nevesinju, kao i s obzirom na bolje uslove pothranjivanja jedinica u Konjicu sa svežim snagama iz Sarajeva. Verovatno da su se usled takve ocene na pravcu Konjic—Glavatičevo nalazile čete dvojice istaknutih ustaničkih starešina Salka Forte i Pera Tunguza. Nije isključeno da su ustanici planirali i napadna dejstva u rejonu Konjica, pa da ih je u tome sprečila koncentracija austrougarskih jedinica za predstojeću ekspediciju.

S obzirom da su ustanici očekivali napad jačih snaga sa pravca Konjica, to su jače zaposeli obe strane Neretve. Usled bojazni da bi austrougarske jedinice mogle prodreti desnom obalom Neretve i izvršiti napad bočno i sa leđa na odbranu Glavatičeva, raspoređeno je oko 200 ustanika u dolini reke Rakitnice.

U Gornjem i Donjem Zimlju su se nalazili obezbeđujući delovi, a u rejonu sela Kula i Dramiševo nalazile su se mesne jedinice kojima je poverena odbrana pravca sela Luka—Glavatičevo. U slučaju iznenadnog nastupanja austrougarskih jedinica ustanici bi se u

malim grupama razdvojili i napadali austrougarske transportne jedinice, manje kolone, signalne stanice, kurire i sl.

Ustanici su razrušili veći deo puta Planinica—Ulog, prvenstveno radi onemogućavanja upotrebe artiljerijskih jedinica koje su redovno podržavale pokret austrougarskih kolona. Fortifikacijski su uredili nekoliko položaja na tom putu, a osobito širi rejon Uloga radi zatvaranja pravaca od Nevesinja i Kalinovika. U tom delu, uoči austrougarske ekspedicije, nalazile su se čete Ibrahim-bega Čengića, Jovana Samardžića i Ibra Tanovića.

U rejonu Foče bilo je 700—800 ustanika, a u rejonu Mrežice četa Kadri-bega Čengića.

U gatačkom, trebinjskom i bilećkom srezu ustaničke čete su izvodile diverzantske i druge manje akcije.

BORBE NA PRAVCU GLAVATIČEVO—ULOG

(Skica 6)

Trupna komanda je došla do zaključka da najjače snage treba uputiti na zapadni deo ustaničke teritorije, pravcima Mostar—Zimlje—Glavatičevo i Nevesinje—Zimlje—Glavatičevo. Oba pravca, koji se od Han-Zimlja slivaju u jedan, mnogo su slabijeg kapaciteta nego pravac Nevesinje—Kifino Selo—Ulog. Pravac preko Kifinog Sela nudio je povoljnije sadejstvo sa 5. brdskom brigadom koja je stacionirana u Avtovcu i predviđena da učestvuje u drugoj ekspediciji. Taj pravac je bio kraći i neposrednije je izbijao u centar ustaničke teritorije. No feldmaršal-lajtnant Jovanović izabrao je, iako zaobilazniji, prvi pravac prvenstveno zbog toga što je bio obavešten da se u rejonu Glavatičeva nalaze znatne snage ustanika, koje mogu da se razbiju i unište koordiniranim dejstvima jačih snaga iz Konjica, Mostara i Nevesinja.

Za osvajanje Glavatičeva Trupna komanda je odredila dve kolone. Naime, kolona iz sastava 1. brdske bri-

gade, jačine 3. pešadijski puk (bez dve čete), jedna brdska polubaterija i brdski transport od 150 tovarnih grla, imala je da pod komandom pukovnika Hasa krene iz Mostara. Druga kolona, pod komandom pukovnika Fabricija, određena je iz garnizona Nevesinje, i to: 71. pešadijski puk (bez dve čete), jedna brdska polubaterija i brdski transport od 170 tovarnih grla. Pukovnik Fabricije je imao da se prepotčini pukovniku Hasu posle spajanja njihovih kolona kod Zimlja (vidi skicu 6).

Kolona pukovnika Hasa imala je zadatak da po danima osvoji i to: 20. februara Han Zimlje, 21. februara Glavatičevo, 22. februara Bjelemić i 23. februara Hotovlje[9].

Najvažniji zadatak je bio osvajanje Glavatičeva, jer je to bilo najveće naseljeno mesto na predviđenom pravcu nastupanja a nalazeći se na levoj obali Neretve, njegov položaj je omogućavao pogodnije uslove forsiranja Neretve i održavanje mostovnog prelaza.

Ustanici su na desnoj obali Neretve, u rejonu Glavatičeva, imali oko 300 boraca. Njihovi zadaci su bili: da organizuju odbranu zapadnog pravca Konjic—Glavatičevo i južnog pravca Mostar—Glavatičevo i Nevesinje—Glavatičevo; da ne dozvole da se raspoložive snage isuviše razvuku te u vezi s tim da jače posednu neposrednu okolinu Glavatičeva, obezbeđujući odbranu istog sa spomenutih pravaca; da u pravcu sela Kašići, Zimlje i Luka isture manja odeljenja koja će izviđati austrougarske jedinice, i ne upuštajući se u borbu izveštavati o pravcu njihovog nastupanja; imali su da posebnu pažnju obrate na most u Glavatičevu, kao jedino mesto prelaza preko Neretve i u tom cilju da postave snage i obezbede ga od austrougarskih snaga sa pravca Konjica i Krstaca. Ustanici su imali da urede nekoliko položaja na gaznim mestima nizvodno od Glavatičeva, na desnoj obali Neretve, i da ih posednu sa manjim snagama (jer je postojala verovatnoća da će austrougarske jedinice, i pored hladnoće i snežnog vremena pokušati da gazom

[9] RAB FA, Insurrection, Relacija 1. brdske brigade 18. pešadijske divizije Br. 217/3 od 20. II do 3. III 1882. (cit. relacija).

predu na 2 km severozapadno od Glavatičeva). Ne treba potceniti ni mogućnost njihovog noćnog nastupanja. Predvideli su prihvat i smeštaj porodica koje ispred austrougarskih jedinica napuštaju svoje domove.

Ustanici su 20. februara otkrili nastupanje austrougarskih kolona sa pravca Mostara i sa pravca Nevesinja. Međutim, nisu davali znatnijeg otpora iako su imali mogućnosti da povoljno iskoriste zemljište u trouglu Mostar—Nevesinje—Han Zimlje. Austrougarske jedinice su toga dana nastupale razdvojene planinom Velež i nisu imale međusobne veze.

Zapadnim padinama planine Velež nastupala je kolona pukovnika Hasa, a istočnim kolona pukovnika Fabricija. Obadve kolone nastupale su oprezno. Kolona pukovnika Hasa stigla je oko 17 časova u Han Zimlje, gde je prema planu prenoćila, ali nije uspela da stupi u kontakt sa desnom kolonom pukovnika Fabricija, koja je istog dana krenula iz Nevesinja.

Snežno vreme pratilo je obe kolone, što je naročito uticalo na desnu kolonu koja se teško orijentisala i zbog lutanja izlagala velikom naprezanju. Nije bila moguća ni efikasna upotreba artiljerije u čemu je njeno preimućstvo bilo izrazito u odnosu na ustanike. Ustanička komanda nije iskoristila takvu situaciju u kojoj je mogla da izvede što češće i efikasnije napade, jer su ustanici imali mogućnosti da se prikupe neprimećeni i da dejstvuju sa bliskih odstojanja.

I pored neangažovanja jačih ustaničkih snaga na pravcu Nevesinje—Han Zimlje, kolona pukovnika Fabricija nije uspela da ostvari svoj dnevni zadatak i da se 20. februara poslepodne spoji sa kolonom pukovnika Hasa, zbog čega je bila prinuđena da prenoći na istočnim padinama planine Pločno (tt. 1442), bez uspostavljene veze sa levom kolonom.

Kolona pukovnika Hasa provela je noć 20/21. februara na severnim padinama Rujišta (tt. 1765). Ovakve kolone su se kružno obezbedile predstražama i neuznemiravane od ustanika sačekale svanuće. Da su ustanici imali i približne podatke o teškom raspoloženju u kolo-

ni pukovnika Fabricija i osećaju izgubljenosti, što je sve pojačano mrakom i nepoznatim zemljištem — što ih je naročito demoralisalo — mogli su iskoristiti za niz napadnih akcija koje bi uznemiravale austrougarske jedinice, nanosile im gubitke i doprinele njihovom većem demoralisanju.

Povlačenje ustanika nastavilo se i u jutarnjim časovima 21. februara, što je omogućilo austrougarskim kolonama da oko 9 časova uspostave neposredan međusobni dodir i da povrate moral. Pukovnik Has je preuzeo komandu nad objedinjenim kolonama, zahtevajući da se njegova naređenja izvršavaju u potpunosti i na vreme. On je usmerio sve snage da u toku dana ovlada Glavatičevom i da pređe na desnu obalu Neretve.

Međutim, pukovnik Has nije imao nikakvih podataka o ustanicima. Slao je pandure, uhode i patrole iz sastava svojih jedinica, koji su se vraćali neobavljena posla, jer ustanike nisu pronašli. I stanovništvo se sklonilo ispred austrougarskih trupa. U tako neizvesnoj situaciji pukovnik Has je telegrafski dobio podatke iz Konjica (obilazno preko Mostara) da su se na istočnim padinama planine Prenja pojavile jače grupe ustanika, koje mogu da bočno ugroze njegovu kolonu.

Na osnovu podataka iz garnizona Konjic, procena zemljišta (po karti 1:150 000) i planiranog zadatka za taj dan, pukovnik Has je svoju kolonu obezbedio prethodnicom jačine dve čete, ojačane jednim topovskim vodom, levo bočno osiguranje od dve čete, desno bočno osiguranje jačine jedne čete. O takvoj jačini bočnog osiguranja pukovnik Has pisao je u svojoj relaciji:

> Leva bočna kolona držana je jače, jer su izveštaji iz okoline Borci—Konjic javljali o bandama u tom mestu, zbog čega je ova strana izgledala ugroženija. Desna bočna kolona nije pojačana, jer je bilo sumnjivo da li je spuštanje od Krstaca prema Glavatičevu uopšte bilo moguće[10].

Kolona je brzo izvršila pripreme za marš i za nepuna dva časa jedinice su se razvile u marševski poredak na Hanskom Polju. Čelo glavnine je 21. oko 11 ča-

[10] Isto, br. 218—9, relacija.

sova prešlo raskrsnicu puteva u severoistočnom uglu Hanskog Polja.

Glavnina je maršovala pravcem Hansko Polje—Bahtijevica. Posle dva do tri časa marša zastala je da uhvati vezu sa bočnim osiguranjima. Levo bočno osiguranje je bez otpora stiglo u rejon s. Koprivnica i kod s. Gunetin Do uspostavilo vezu sa glavninom. Desno bočno osiguranje sasvim se odvojilo od glavnine i provelo noć 21/22. februara na zapadnim padinama planine Krstaca ne uspevši da uhvati vezu sa glavninom sve do sledećeg jutra.

Zbog teškog terena, poremećaja marševskog poretka i procene da Glavatičevo brane jače ustaničke snage, forsiranje Neretve koje je bilo predviđeno za 21. februar odloženo je za sutradan. O tome komandant kolone kaže:

Put koji je brigada imala da pređe ovog dana, vodio je preko golog, vrlo stenovitog karstnog zemljišta. Pred nama je bio, kratki, ali strmi uspon od Zimlje do Han Bahtijevica zatim jedan prošireni plato i najzad vrlo strma i duboko usečena obala Neretve, čije je savlađivanje trajalo 2 časa.

Žljeb i Krstac, na desnoj strani marševske linije glavnine kolone, ustvari jesu oštri grebeni, koji su vrlo teško prolazni, i strmo padaju prema Glavatičevu sa gotovo 30 stepeni ukošenim liticama.

Već se gotovo bilo smrklo kada se prethodnica nalazila u poslednjoj trećini spuštanja prema Glavatičevu.

Rasplamsale mnogobrojne logorske vatre ustanika na desnoj obali Neretve, kao i jako gađanje u okolini mesta Glavatičevo koje je maršujućoj koloni bilo još nevidljivo i koje potpuno leži u jednom potoku, pokazalo je da je prelaz preko Neretve kod Glavatičeva zauzet od strane ustanika. Gađanje istih moglo je odmah da se raspozna kao vatra iz veselja i bez cilja, pošto je ista pre pada mraka bila viđena još desno unazad od glavnine.

Apsolutno nije bilo savetno da se po mraku silazi u duboku dolinu Neretve. S toga sam se odlučio da prenoćim na dostignutom mestu pošto su mesne prilike bile za to vrlo povoljne.

Brigada se osigurala u krugu postavljenim prestražama[11].

Noć 21/22. februara, pukovnik Has je iskoristio za izviđanje ustaničkih snaga i položaja. Posebno ga je in-

[11] RAB FA, Insurrection, Br. 213/7, relacija.

teresovalo stanje mosta u Glavatičevu i raspored ustaničkih snaga koje ga brane. Radi toga je uputio ka mostu jednu izviđačku jedinicu pod komandom poručnika Arensdorfa, koju su ustanici primetili i pustili da im se sasvim približi. Misleći da se radi o početku stvarnog napada, ustanici su iz neposredne blizine otvorili vatru iz svog raspoloživog oružja i time u priličnoj meri otkrili svoje položaje. O tome u relaciji pukovnika Hasa stoji:

> Poručnik Arensdorf sa velikom smelošću prikrao se do na 80 koraka ka mostu i video je neprijateljske logorske vatre s one strane mosta, ali je bio primećen i izložen žestokoj puščanoj vatri ustanika.
>
> Stoga se za jutro 22-og sa sigurnošću imalo pretpostaviti da će ustanici braniti prelaz kod Glavatičeva[12].

Pukovnik Has je svoje snage podelio na tri kolone takve jačine da su mogle samostalno da izvršavaju zadatke.

Leva kolona, pod komandom majora Balasko bila je sastavljena od delova 3. puka, jačine oko 400 vojnika. Ona je imala zadatak da na gaznom mestu, 1,5 km nizvodno od mosta u Glavatičevu, pređe Neretvu i zauzme oslonac na njenoj desnoj obali u rejonu k. 378 i k. 471. Tako bi obezbedila svoj levi bok, što bi joj omogućilo da većim delom snaga udari u bok ustanika koji su držali položaje na onostranoj obali kod Glavatičeva. Pukovnik Has je mnogo očekivao od ove kolone. Ona je svojim dejstvom direktno uticala na slabljenje ustaničke vatre sa k. 378 i olakšala nastupanje srednje kolone.

Desna kolona je bila slabija (oko 200 vojnika). Ona nije imala posebno mesto prelaza već je trebalo da demonstrativnim napadom privuče deo ustaničkih snaga i tako olakša prelaz preko mosta srednjoj koloni, a potom i sama da joj se priključi.

Ostatak snaga sačinjavao je srednju kolonu. Ona je imala najteži zadatak, da forsira Neretvu kod mosta u Glavatičevu, gde su bile najjače snage ustanika i da zauzme mostobran koji će omogućiti prebacivanje glav-

---

[12] Isto.

nine desne kolone, artiljerije i oko 350 tovarnih grla. Za zauzimanje mostobrana izdvojeno je iz srednje kolone 600 vojnika, iz 71. puka pod komandom majora Novija kome je radi uspešnijeg komandovanja dodeljen generalštabni kapetan Vejigil.

Pre svanuća, 22. februara, komandanti kolona dobili su zapovesti u kojima su precizirani zadaci za svaku kolonu ponaosob i njihov međusobni način sadejstva. Prethodnica srednje kolone je otvorila vatru na ustanike u 9.30 časova. Razvila se borba na levoj obali Neretve, jer su ustanici držali položaj ispred mosta na padinama brežuljka istočno od s. Orašac. Tu je bilo 70 ustanika koji su davali otpor austrougarskim jedinicama, koje su u nekoliko navrata ponavljale juriš. Vodila se borba za svaki kamen i za svaku kuću. Ali ono što nisu mogle da ostvare austrougarske streljačke jedinice, učinila je njihova artiljerija, paleći kuće svojom jakom vatrom.

Artiljerijska vatra bila je — prema rečima pukovnika Hasa — nastavljena sa izvrsnim uspehom pomoću koje su bile zapaljene sve kuće[18].

Već u 12 časova ogromni plameni jezici izbijali su iz svake kuće na levoj obali Neretve. Ustanici su se povlačili gušeći se u dimu i vatri vlastitih domova.

Dobiveni podaci da ustanici nisu porušili most i da vodostaj Neretve omogućuje gazni prelaz nedaleko od Glavatičeva, olakšali su neprijatelju i uprostili pripreme i organizaciju prelaska. Prestala je svaka briga o sredstvima za prelaz, utoliko pre što je pukovnik Has bio ubeđen da ustanici neće ni u toku noći ništa preduzeti za rušenje mosta koji se u ovim krajevima čuva kao »oči u glavi«.

Ustanici su davali dalji otpor samo na desnoj obali Neretve. Interesantno je napomenuti da su austrougarski oficiri prvi put primetili fortifikacijsko uređenje zemljišta (po sistemu kula) na desnoj obali Neretve, 1500 m nizvodno od mosta u Glavatičevu, gde su se

[18] Isto, br. 217/3. relacija.

nalazile znatne ustaničke snage. Major Balasko izveštavao je da samo gazni prelaz brani 450 ustanika i da nije u stanju da izvrši predviđeni manevar sa svojom kolonom, niti da potisne ustanike sa položaja. Ustanici su davali žestok otpor. Major Balasko je tražio da se prekine sa uzaludnim pokušajima prelaska reke, jer, po njegovom mišljenju, »nasilni prelaz na tom mestu koštao bi mnogo krvi«[*].

Rokadnim manevrom ustaničkih snaga koje su se ranije povukle sa leve na desnu obalu Neretve još više je ojačala stabilnost ustaničkih položaja prema levoj austrougarskoj koloni. Major Balasko se u prvim poslepodnevnim časovima većim delom snaga priključio glavnoj srednjoj koloni koja je takođe već nekoliko časova uzaludno pokušavala da odbaci ustanike od mosta.

Oko 14 časova pukovnik Has je uveo sveže snage i zajedno sa već priključenom levom i desnom kolonom i uz podršku artiljerije preduzeo ko zna već po koji put napad. Ali, preko mosta nije se moglo, jer su ustanici tamo tukli najjačom vatrom. Tek posle dvočasovne artiljerijske vatre ustanička vatra na mostu se smanjila, ali nije prestala. Tada je oko 700 austrougarskih vojnika pod ustaničkom vatrom u trku prešlo most i uspostavilo mostobran. Ostali deo snaga mogao je posle toga da se prikupi na onostranoj obali i da nastavi napad. Do noći je glavnina zauzela još nekoliko položaja na padinama planine Račić, a artiljerija, komora i brigadno previjalište su ostali na levoj obali Neretve. Tako je pukovnik Has sada imao oslonac za dalje nastupanje.

Snage pukovnika Hasa nastavile su nastupanje 23. februara u dve kolone. Leva, glavna kolona, sastava: 1500 vojnika 71. puka, 1200 vojnika 3. puka, četiri topa i brigadno previjalište. Desna kolona sastava: 300 vojnika 71. puka i komora sa neposrednom zaštitom od 600 vojnika 3. puka.

Pukovnik Has je smatrao da će doći do susretne borbe, pa je za prethodnicu odredio skoro polovinu

[*] Isto.

snaga. Glavna kolona ojačana sa dva topa trebalo je da savlada greberie severno od Glavatičeva, izbije izmedu Krstac planine i Janjice do noći da stigne u selo Bjelemić. Trebalo je da tamo stigne i desna kolona sa komorom, pravcem: Glavatičevo—Jasika—Bjelemić.

Kao što se vidi pukovnik Has je glavne snage uputio zaobilazno i dalje od Neretve, jer se plašio da se ne nađe u situaciji da ga ustaničke snage bočno poduhvate i nabace na kanjone Neretve. O tome sam pukovnik Has kaže:

Za ovu dispoziciju sam se odlučio iz sledećih razloga:

1. Izabrana linija nastupanja bila je, kako je delimično osvetljeno izveštajima prethodnice, takođe linija odstupanja ustanika;

2. Iskazi žandarma i pandura, koji su upoznati sa okolinom, uveravali su da je pokret na istom mestu doduše težak, ali moguć;

3. Imalo se bojati da bi brigada, ako bi se izabrala linija nastupanja preko Janine, mogla biti napadnuta u levi bok, a taj pravac najviše vremena vodi u duboku dolinu Neretve;

4. Samo upućivanje jedne bočne kolone ka visokom grebenu, dok glavnina maršuje preko Janine, davalo bi povoda da se boji da bi ova bočna kolona nailazeći na jači otpor, bila ranije odbačena pre nego što bi glavnina mogla da dođe za podršku, pošto je predeo vrlo teškog prolaza[15].

Austrougarske snage započele su pokret u 7 časova. Prvo je naišla na ustanike glavna kolona. Oko 100 ustanika davalo je uzastopni otpor njenim prednjim delovima, sve do klanca izmedu Krstac-Planine i Janjine. Ustanici su na frontu od oko 3000 koraka pružili žilav otpor sve dok im je počela nestajati municija. Oni koji su ostajali bez municije sačekivali su austrougarske vojnike i vodila se borba iz neposredne blizine. Pukovnik Has u istom izveštaju navodi:

Ustanici se u priličnom broju handžarima suprostavljaju našim napadima... Stoga bi njihov broj morao da se proceni na oko 1000 ljudi. Jasno se videlo, da su ustanici svoj položaj ojačali podignutim suvim kamenim zidovima, kao i zemljanim nasipima.

[15] Isto.

U takvoj situaciji pukovnik Has je naredio da se preostala tri topa (jedan je već bio izgubljen), iznesu na rukama na položaje da iz neposredne blizine gađaju ustaničke položaje. Glavni pravac napada usmeren je na levo ustaničko krilo gde su bili najdominantniji položaji. Ustanici su održali položaje sve do pada mraka. U toku noći ustanici su se podelili na manje grupe i jednim delom odstupili u pravcu Konjica, a drugim delom u pravcu Uloga i izvorišta Neretve. Sa ustanicima je odstupalo mesno stanovništvo usled čega je trebalo da se odrede jače zaštitnice. Zadatak zaštitnice zbegova bio je poveren ustanicima pod komandom Salka Forte, a u prethodnici se nalazio Pero Tunguz sa 250 ustanika.

Desna austrougarska kolona je napadnuta iz zasede. Ustanici nisu uspeli da dodu do austrougarske komore, jer je ista bila obezbeđena jakim snagama. Ni noćni prepad na komoru nije uspeo, pa su se ustaničke snage povukle u pravcu Sopota. Da bi zavarali austrougarsku komandu o pravcu odstupanja, nekoliko ustanika je prešlo na levu obalu Neretve da tamo mnogobrojnim vatrama predstave ustaničke logore.

Nedostatak municije kod ustanika i iscrpljenost austrougarskih jedinica koje nisu bile u stanju da gone ustanike uslovili su zatišje na tom delu bojišta. O tome je komandant austrougarske grupacije pisao:

Trupne brigade su bile jako iscrpljene borbama koje su sledile jedna za drugom na dan 22. i 23. februara. Pojedine čete, naročito one koje su na kraju borbe posele glavne položaje na najvišim visovima i vrhovima su za vreme ova dva dana bile primorane da se prihvate rezervne hrane, pošto je apsolutno bilo nemoguće da im se iz komore, koja je takođe bila odvojena od brigade, transportuje ishrana.

Posle toga je komanda brigade, kod Beg Hadžića naredila tročasovni odmor, a za to vreme da trupe skuvaju hranu i da popune svoje zalihe u mesu. Za snabdevanje mesom služila su stada ovaca ostavljenih od strane ustanika, koja su u zauzetom položaju pasla bez pastira, i sigurno su bila namenjena ishrani ustanika. Okolina je bila apsolutno bez ljudi.

Pošto je ovaj predeo do Bjelemića bio apsolutno bez ljudi to se o neprijatelju nije ništa moglo saznati[16].

---

[16] Isto.

U rejonu Bjelemić i Hotovlje ustanici nisu davali otpor, jer su im sa leđa zapretile austrougarske snage koje su nastupale iz Foče i Trnova. Najveći deo ustanika je odstupio, 25. februara, ka Ulogu. Austrougarske jedinice su nailazile na potpuno napuštena naselja od strane mesnog stanovništva. Jedino su se u selu Bjelemić austrougarskim jedinicama predali dva bega. Ovaj momenat ukazuje na to da su begovi prvi počeli da napuštaju ustanike i stavljaju se na raspoloženje austrougarskim komandama. Oni su obećali da će raditi na tome da pridobiju stanovništvo da se u što većem broju odvoji od ustanika i da se vrati u svoja sela.

Prva brdska brigada boravila je 25. februara u rejonu Bjelemić, a sledećeg dana krenula je u pravcu Hotovlja, gde je stigla oko 17 časova.

Na ovom maršu — izveštavao je pukovnik Has — dao sam da me vodi beg Šurković, koji je jahao pored mene[17].

Kolona pukovnika Hasa bila je u zakašnjenju za tri dana u odnosu na zadatke koje je planirala Trupna komanda. Umesto 24. ona je stigla u rejon Uloga 27. februara u 15.30 časova i nije uspela da sadejstvuje sa ostalim snagama koje su trebale 24. februara da učestvuju u napadu na Ulog. Pukovnik Has nije ni u Ulogu nikoga zatekao.

Brigada je u 3 časa i 30 minuta prispela na ivicu visova istočno od Uloga, ugledala je preko puta na onostranoj ivici visova pojedine kuće mesta Uloga koje gore i odmah se u 3 kolone spustila u dolinu Neretve, da što brže zauzme most i da uopšte može još da interveniše u nekoj eventualnoj borbi na levoj obali Neretve. Sa izuzetkom kuća koje su gorele, pojedinačnih puščanih pucnjeva i grupa od 3 do 4 nenaoružana čoveka koje su bežale uzvodno uz Neretvu nisu pak više postojali nikakvi znaci neke borbe.

Bragada je već u 4 časa i 30 minuta po podne logorovala sa svojom glavninom na devoj obali Neretve[18].

Kolona pukovnika Hasa zadržala se u rejonu Uloga do 28. februara, kada je nastavila marš u pravcu Neve-

---

[17] Isto.
[18] Isto.

sinja, gde je stigla istog dana. U Nevesinju je ostavljen 71. puk sa dva topa, a 3. puk je produžio za Mostar gde je stigao 2. marta u 19 časova.

BORBE NA PRAVCU FOČA — KALINOVIK

Ustanici su imali na pravcu Kalinovik—Bubanj—Foča jednu grupu od 300 boraca, a na pravcu Foča—Brod—Kalinovik oko 400 ustanika. Sa tim snagama oni nisu mogli da zatvore sve pravce koje je neprijatelj mogao da koristi, pa su odlučili da organizuju odbranu samo na pojedinim važnijim putevima i da drže skele kod Broda i u gornjem toku Drine. S obzirom na obaveštenja da se protiv ustanika pripremaju vrlo jake snage iz Foče oni su organizovali nekoliko položaja koji su zatvarali put Susješno—Bubanj i Brod—Poljice. Ceneći da se neće frontalno moći održati, oni su se odlučili da te pravce brane onoliko koliko je potrebno da se deo stanovništva koji je bio privržen ustanicima skloni u zbegove. Kao osnovno je postavljeno da se veći deo odmah po napuštanju odbrambenih položaja rokira u pravcu Drine i čim se austrougarske snage razvuku na pravcu Foča—Kalinovik da iz odbrane pređu u protivnapad na pojedinim povoljnim pravcima.

Iz Foče je, 21. februara, krenula kolona general-majora Ledina, sastavljena od jedinica 2. pešadijske brigade (veći deo snaga 1. i 75. pešadijskog puka, ojačanih sa 4 topa i inžinjerijskom četom) koje su od kraja januara do početka februara prebacivane iz Sarajeva i Trnova u Foču. S obzirom na ovako jake snage koje su krenule iz Foče očigledno je da je težište napada austrougarskih jedinica (potčinjenih Glavnoj komandi u Sarajevu) preneto sa pravca Sarajevo—Trnovo—Kalinovik (kako je to bilo za vreme prve austrougarske ekspedicije) na pravac Foča—Borje—Kalinovik. Uprkos toj činjenici, planirano je da se nastupanjem i dejstvima na pravcu Foča—Borje—Kalinovik ostvari posredni uticaj na ustaničku odbranu u rejonu Krbljina, gde su se nalazili pogodni položaji za odbranu.

General-major Ledin nije koristio pravac Foča—Brod—Kalinovik, jer je računao na jaku odbranu ustanika na levoj obali Drine kod Broda, gde su držali u svojim rukama mesto za prelaz skela. Austrougarska kolona je prešla Drinu kod Foče preko mosta koji je podignut dan ranije.

Pravac Foča—Budanj—Kalinovik omogućavao je napadaču da izmanevriše dolinu reke Bistrice i teško prolazno zemljište u rejonu Jeleča i Vratla, što je braniocu nudilo vrlo povoljne uslove za odbranu.

Kolona general-majora Ledina trebalo je da zauzme 21. februara Budanj, 22. Poljice i 23. Kalinovik. Ovako plitki dnevni zadaci dati su zbog pretpostavke da će ustanici pružiti jak otpor i po svaku cenu braniti teritoriju koju već skoro mesec dana drže u rukama.

Do prvih borbi došlo je istočno od sela Daničići gde je kolona 2. pešadijske brigade upala u ustaničku zasedu. Razvila se borba takvih razmera da je general-major Ledin morao upotrebiti tri bataljona 75. pešadijskog puka i jednu bateriju radi podrške napada. Ustanici su davali otpor nekoliko sati, posle čega su se prebacili na nove položaje istočno od Budnja. Na tim položajima branili su se sve do mraka, iako je na njih napadao skoro čitav 75. pešadijski puk. Posle toga povukli su se u pravcu Rataja.

Žestoki otpor kojeg su ustanici pružili kao i činjenica da je sve muško stanovništvo napustilo mesta i da su se čitave noći neprekidno dozivali po brdima svedočilo je o pobuni čitavog predela[19].

Ceneći tako nastalu situaciju, general-major Ledin je naredio da se 2. bataljon 75. pešadijskog puka vrati u Budanj kao stalna posada, jer u protivnom, moglo se dogoditi da čim se udalji glavnina njihove kolone ustanici ponovo zauzmu Budanj i prekinu vezu sa Foćom, odakle je trebalo da se transportuju intendantske i druge potrebe, kao i eventualna pojačanja.

Do sledećeg objekta napada — s. Poljice — 2. pešadijska brigada nije nailazila na ustaničke jedinice, ali

---

[19] Isto.

se kretala vrlo oprezno i tako izgubila čitav dan, 22. februar, do mraka, kada je isto osvojila.

O pravcu odstupanja ustanika i o njihovim daljim namerama general-major Ledin nije mogao da dobije tačne podatke. Ustanici su preko meštana proturali protivrečne vesti, tako da su austrougarskim komandama onemogućavali ma kakav realan zaključak. Zbog toga je general-major Ledin produžio kretanje 23. februara, pretpostavljajući da će ustanici najjače braniti Poljice —Kalinovik, a da zaobilazne staze neće braniti. Radi izmanevrisanja zamišljenih snaga kod Vratla uputio je svoje snage severnije od Borja i bočno izbio u Borje. Ustanici se u stvari nisu nalazili na tom pravcu, te je čitav manevar 2. pešadijske brigade bio uzaludan. Umesto da se brane na pravcu Budanj—Kalinovik, ustanici su istog dana preduzeli napad u pravcu Foče.

Iako su zaleđeno zemljište i snežna mećava otežavali pokret i prouzrokovali brojna oboljenja austrougarskih vojnika, general-major Ledin je nastavio pokret razdvajajući svoje snage na dve kolone koje su obuhvatno nastupale ka Kalinoviku. Međutim, ustanici nisu ni Kalinovik branili, te je tamo, 23. februara uveče, ušla kolona 2. pešadijske brigade.

Ustanici su vrlo retko primenjivali odsudnu odbranu iako je zemljište nudilo vrlo povoljne uslove za takav oblik odbrane. Oni su izbegavali trošenje svojih snaga na onim mestima gde su se mogle koncentrisati jače austrougarske jedinice i brojnom nadmoćnošću odlučiti borbu u svoju korist. Time se i može tumačiti njihova odluka da umesto odbrane Kalinovika, kao jednog od najvažnijih mesta na oslobođenoj teritoriji, preduzmu protivnapad u pravcu Foče, odnosno prema polaznom rejonu 2. pešadijske brigade i da u tom kraju napadnim dejstvima drže inicijativu više od mesec dana, od 22. februara do 27. marta. Gubitkom trougla Kalinovik—Krbljine—Susješno ustanici su izgubili važan deo svoje teritorije. Međutim, ni upornom odbranom ne bi mogli da je sačuvaju s obzirom na ogromnu premoć austrougarskih snaga, a u slučaju frontalnih borbi izložili bi vlastite snage sigurnom uništenju. Zbog

toga su noću 21/22. februara pregrupisali snage za nameravani protivnapad. U toku 22. februara izvršili su neposredne pripreme i 23. osvojili Crni vrh, koji je bio najvažniji objekt spoljne odbrane Foče.

Posle odlaska 2. pešadijske brigade iz Foče, u garnizonu je ostalo oko 2000 austrougarskih vojnika, pod komandom general-majora Obadića. Međutim, general-major Obadić ocenio je, s obzirom na ustaničke napade, da su i te snage nedovoljne za odbranu Foče, pa je naredio da se uputi u Foču, kao pojačanje, jedan deo snaga iz Čajniča. Prema podacima sa kojima je austrougarska komanda raspolagala, pretila je opasnost od napada ustanika i na sam grad Foču.

Obaveštajci su javljali da se kod ustanika opaža pojačana aktivnost i da su konačno odlučili da Foču uskoro napadnu[20].

Ustanici nisu imali nameru da u ovoj fazi napadaju sam grad, već da čvrsto drže levu obalu gornje Drine, prostor između Drine i Čehotine te da sa tog oslonca izvode napade na pojedine slabije branjene objekte i da uništavajući posadu u njima dođu do namirnica, oružja i municije. Tako osvojene objekte nisu dugo držali u svojim rukama, već su se posle nekoliko sati ponovo vraćali u svoje polazne rejone i pripremali napad na neki drugi objekat.

Ustanici su se često služili zasedama i sprečavali svaki pokret u dubini teritorije između Čehotine i Tare. Zahvaljujući tome svaka akcija austrougarskih jedinica iz fočanskog garnizona završavala se u blizini Foče, a ustanici su bili gospodari čitave teritorije od Broda na Drini do granice prema Crnoj Gori i Novopazarskom Sandžaku. Držanje ove teritorije naročito je bilo važno, jer su tamo mogle da se prebace, oporave i reorganizuju ustaničke čete koje su ugrožene austrougarskom ofanzivom na Zagorju. Tamo su se mogli sklanjati zbegovi, a pojedine porodice, u slučaju potrebe, prebacivati u Crnu Goru i Tursku.

---

[20] Der Aufstand in der Hercegovina, 117.

Ustanici su organizovali najjaču odbranu na Krbljinama, jer su ocenili da je to najjači objekt na pravcu Trnovo—Kalinovik. Tamo se nalazila grupa od 500 ustanika pod komandom Smail-age Hotovca, koja je vremenski razmak od 25 dana dobro iskoristila za uređivanje položaja, istočno i zapadno od puta Dobro-Polje—Mosorovići i puta Doljanovići—Krbljine. Druga ustanička četa pod komandom Kadri-bega Čengića zatvarala je pravac Trnovo—Varoš—Mrežice radi presecanja komunikacije Sarajevo—Foča i radi sadejstva sa ustanicima na Krbljinama. Austrougarski podaci, da se istočno od Trnova nalazila grupa od 600 ustanika a na Krbljinama 2000 ustanika, bili su preterani.

Glavna komanda u Sarajevu je ocenila da je pravac Trnovo—Kalinovik najteži po sklopu zemljišta i veoma pogodan za odbranu, naročito u rejonu Rogoj—Krbljine. Usled toga je nastupanje austrougarskih snaga na tom pravcu moralo biti koordinirano sa nastupanjem i dejstvom kolone general-majora Ledina.

Pukovnik Arlov je 21. februara uputio svoje snage iz Trnova u dve kolone. Leva napadna kolona, jačine 1500 vojnika, kretala se marševskim poretkom do Rogoja, gde je zastala i poslala izviđačke jedinice radi ispitivanja zemljišta ka reci Bistrici.

Desna kolona je bila slabija, a imala je demonstrativnu ulogu i kretala se istovremeno kad i glavna kolona, u pravcu Čelina, odakle je trebalo da skrene ka s. Boljanovići.

Austrougarske jedinice koje su nastupale ka Krbljinama morale su da odvoje znatan deo snaga za zaštitu leđa i levog boka, jer im je pretila opasnost od čete Kadri-bega Čengića koja se nalazila u rejonu Mrežice. U zaštitnici je bilo 700 austrougarskih vojnika, a na Rogoju stalno bočno osiguranje, koje se povuklo posle nailaska zaštitnice.

Istoga dana, pred mrak, obe kolone pukovnika Arlova zauzele su polazne položaje. Noć 21/22. februara iskoristile su za izviđačku delatnost u pravcu ustanič-

kih položaja. Ustanici su sa svoje strane takođe uputili obezbeđujuće delove. Došlo je do borbi patrola i manjih jedinica, u kojima su se ustanici pokazali mnogo efikasniji. Oni su bili pokretljiviji po dubokom snegu (služili su se krpljama) i veštije su koristili noć i teren. Na svim pravcima su naterali austrougarske izviđačke delove da odstupe prema reci Bistrici.

U toku noći čulo se dejstvo artiljerije koja je podržavala kolonu general-majora Ledina, koja je već zauzela selo Budanj, a sutradan produžila u pravcu Poljica. Takav razvoj događaja na pravcu Foča—Kalinovik predstavljao je veliku opasnost za ustanike na Krbljinama. Ustanici su se najčešće upuštali u borbu sa prethodničkim i pobočnim snagama, a na Miljevoj ravni pružili su otpor i glavnini glavne kolone.

Jaka jedinica ustanika dočeka istu kolonu 22. na Miljevoj Ravni, zadaju joj velike gubitke i otstupe u planinu, a kolona je produžila s mukom put do Krbljine[21].

Austrougarska komanda je cenila da se u rejonu Miljeve ravni nalazilo oko 1000 ustanika. Borba se vodila oko dominantnih visova ispred Miljeve ravni, a posle podne su ustanici branili i samo naselje. Noću 22/23. februara austrougarske jedinice su zastale na dostignutoj liniji, a ustanici su se prikupili u Krbljinama i odstupili u pravcu Kalinovika, jer im je iza leđa zapretila kolona general-majora Ledina, koja je nastupala iz Foče.

Kolona pukovnika Arlova stigla je u Krbljine 23. februara, a tek 24. februara došlo je kod Kalinovika do spajanja austrougarskih kolona iz Foče i Trnova.

BORBA NA CRVENOM KLANCU

Radi odbrane južnih prilaza Ulogu, ustanici su organizovali odbrambene položaje na Crvenom klancu. Ti položaji su se protezali zapadno i istočno od puta koji vodi kroz tesnac u pravcu Uloga, u vidu džaka dužine oko 2 km. Na položajima su se nalazile jake usta-

[21] Danilo Tunguz-Perović, 32.

ničke snage: Omer Šačić sa 250 ustanika, Boško Čeklić sa 200 ustanika, Mujo Kurtović sa 200 ustanika, a kasnije se pridružio Pero Tunguz sa 250 ustanika.

Ustanici su odabrali ovaj rejon za pružanje otpora na pravcu Plužine—Ulog iz više razloga. Stanovništvo u okolini Uloga bilo je privrženo ustanku, taktičko-topografski sklop zemljišta nudio je povoljne uslove za odbranu, kao i oslonac za napad u slučaju da austrougarska kolona u svom nastupanju ka Ulogu upadne u tesnac (na Crvenom klancu). Sam tesnac je širok 500 do 1000 metara, a kroz njega je vodio najvažniji put iz Nevesinja i Gackog na Ulog, te je realno bilo očekivati da ga austrougarske kolone, koje su se u svojim garnizonima pripremale za nastupanje ka Ulogu, neće mimoići. Pored toga, Crveni klanac se nalazio u dubini ustaničke slobodne teritorije, što im je omogućavalo da na vreme i bez uznemiravanja fortifikacijski dopune i pojačaju prirodno najjače položaje na pravcu Plužine—Ulog. Isto tako udaljenost Crvenog klanca od polaznih rejona austrougarskih snaga stvorila je mogućnost da se ove na dugom putu, po snežnom vremenu i u uslovima borbe zamore i istroše, čime se smanjivala njihova borbena sposobnost u momentu izbijanja pred Crveni klanac.

Iz Avtovca je 21. februara krenula skoro čitava 5. brdska brigada, pod komandom general-majora Sekulića. Ona je dobila zadatak da 22. januara preko Crvenog klanca stigne u Ulog. Međutim, usled jake snežne mećave i dubokog snega, general-major Sekulić je naredio da se kolona vrati iz Gornjeg Slivlja, gde je bila stigla istog dana.

Na osnovu takve situacije feldmaršal-lajtnant Jovanović je naredio da 5. brdska brigada pošalje jače snage i zatvori liniju od izvora reke Sutjeske do Fojnice radi presecanja pravca eventualnog odstupanja ustanika iz Uloga u Crnu Goru. Međutim, ovo naređenje je izmenjeno, jer je intervenisao ministar rata u Beču, koji je zahtevao da 5. brdska brigada ponovo krene ka Ulogu i da se general-major Sekulić smeni sa dužnosti, ukoliko ne izvrši zadatak.

Istovremeno je iz Nevesinja krenula kolona od 800 austrougarskih vojnika, odnosno skoro sve snage iz Nevesinja, a predviđeno je da iz Stoca dođe u Nevesinje 300—400 vojnika radi obezbeđenja grada. Kolona je 26. februara iz Nevesinja, pod komandom general-majora Cvejića, nastupala preko Kifinog Sela i Plužina u pravcu Uloga. Do prve borbe sa ustanicima došlo je na Morinama. Jedna ustanička četa od 100 ljudi pružila je manji otpor i zatim se prebacila bočno od austrougarskih snaga. Ova četa je ostavljena da se aktivira kad pređe glavnina austrougarske kolone. U 14 časova kolona je izbila na polazne položaje ispred Crvenog klanca. Pod zaštitom artiljerijske vatre njene jedinice razvijene u borbeni poredak, nastupale su prema ustaničkim položajima. Posle dva časa artiljerijske vatre i kraće pripreme na jurišnom položaju, austrougarske jedinice su prešle na juriš.

U tom momentu ustanici su se takođe pripremali za juriš koji je trebalo da usledi pre nego austrougarski vojnici izbiju na grebene, gde su se nalazile prve ustaničke linije. Snežna mećava, koja je tada počela, umnogome je otežavala preglednost i skoro onemogućila preciznost gađanja. Ustanici su povadili handžare i došlo je do borbe prsa u prsa, koja je trajala oko 3 časa. I sa jedne i sa druge strane bilo je velikih gubitaka, a borbu je prekinuo gusti mrak koji je sprečavao skoro svaki pokret.

Ustanička četa koja je ostala u pozadini austrougarske kolone napala je jednu neprijateljsku tovarnu transportnu jedinicu. Međutim, 150 austrougarskih vojnika koji su obezbeđivali transport i kolona general-majora Sekulića, koja je stigla iz Avtovca, pružili su otpor i sprečili potpunu zaplenu transporta.

Kolona general-majora Sekulića nastupala je prilično sporo, jer su je dočekivale ustaničke zasede i otežavale joj pokret. Tek 27. februara došlo je do spajanja kolona general-majora Sekulića i general-majora Cvejića.

Usled približavanja kolone general-majora Sekulića, koja je stigla iza kolone general-majora Cvejića, i nastupa-

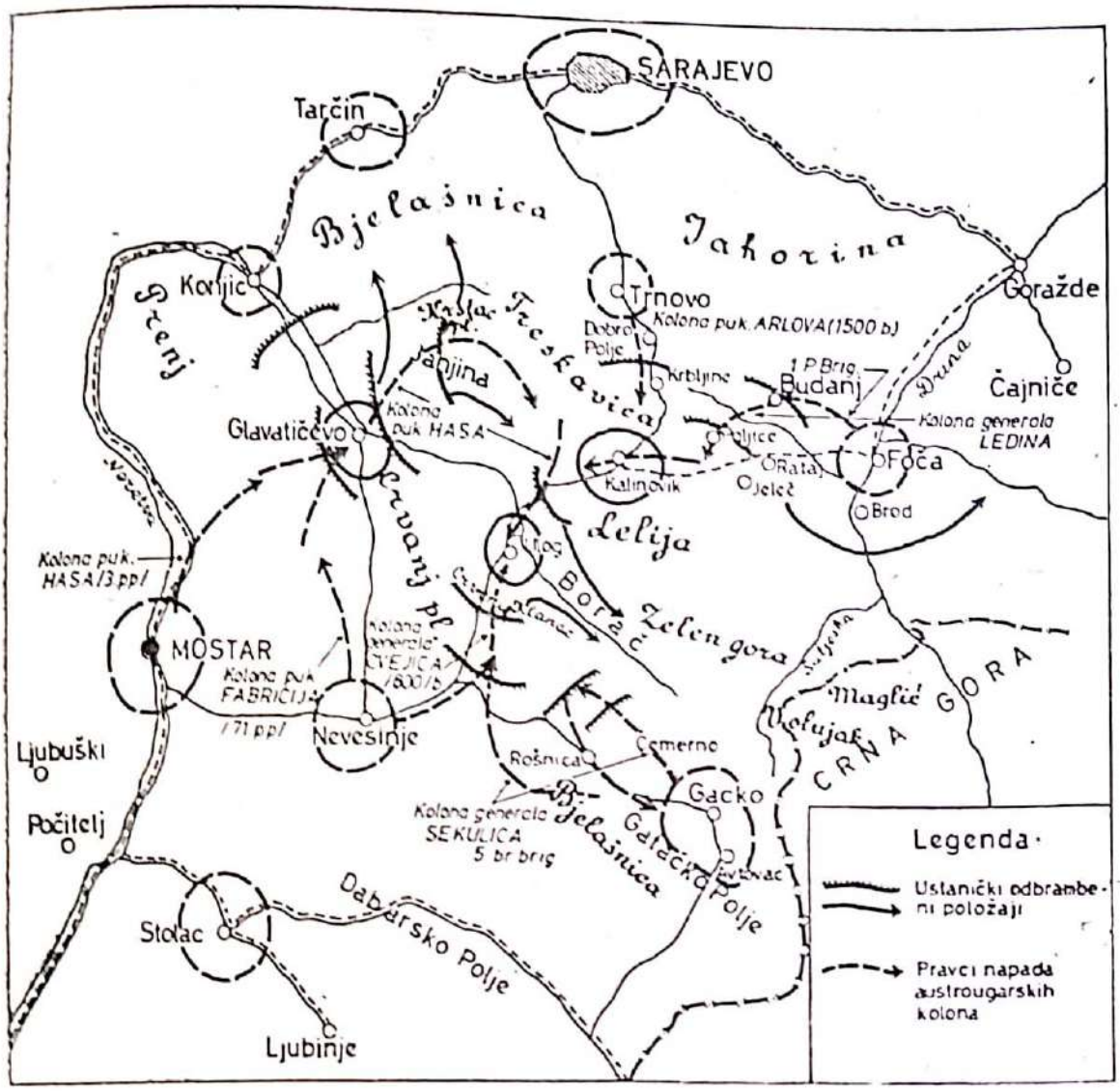

Skica 6. Borbena dejstva u toku druge austrougarske ekspedicije

nja sa severa kolone pukovnika Hasa (koja se sa pravca Hotovlje—Ulog približavala Ulogu), veći deo ustanika kao i zbegova odstupili su ka izvorištu Neretve. 27. fe bruara, kolona general-majora Sekulića produžila je ka selu Obrnje, a kolona general-majora Cvejića prema Ulogu, gde je stigla pre mraka.

28. februara sve tri austrougarske kolone počele su sa maršem u pravcu svojih polaznih rejona, gde su stigle između 28. februara i 2. marta. Samo je u Plužina-ma general-major Cvejić ostavio stalnu posadu od 400 austrougarskih vojnika. Salko Forta i Pero Tunguz, koji su odstupili u pravcu Sutjeske, ponovo se vraćaju u pravcu Uloga, gde su nailazili na zgarišta popaljenih kuća, kuda je prolazila austrougarska vojska.

Ustanici su u toku austrougarske ofanzive izgubili najvažniju teritoriju, ali su uspeli da sačuvaju svoje jedinice. To su potvrdile austrougarske komande koje su ocenile da su ustanici vrlo uspešno izbegavali odsudne poraze.

BORBE NA PADINAMA BJELAŠNICE I CRVANJ PLANINE

(Skica 7)

U toku odbrambenih dejstava na Zagorju, ustanici nisu mogli da se frontalno odupiru daleko jačim austrougarskim jedinicama. Oni su na pojedinim položajima organizovali odbranu i, kao što je rečeno, posle kraćeg ili dužeg otpora na pojedinim linijama povlačili se u unutrašnjost Zagorja ili obilazno izbijali prema Sutjesci i drugim pravcima, radi organizovanja daljih dejstava. Austrougarskim jedinicama je uspelo da ovladaju komunikacijama: Foča-Kalinovik-Ulog-Nevesinje, Foća-Kalinovik-Konjic, Foča-Kalinovik-Ulog-Gacko, Sarajevo-Trnovo-Kalinovik i Sarajevo-Dobro Polje-Foča. Oni su za obezbeđenje ovih komunikacija predvideli dosta jake snage. Međutim, njihovi planovi nisu se ograničili samo na tome. Trebalo je jednim delom snaga posesti pojedine važnije tačke na osvojenim pravcima i fortifikacijski ih urediti za što uspešniju odbranu, a drugim delom snaga produžiti sa napadima protiv ustanika radi eksploatacije postignutih uspeha.

Usled prodora jakih austrougarskih snaga na Zagorje, ustanici su bili prinuđeni da odstupaju preko strmih i dubokim snegom pokrivenih planina. Po oštroj zimi i teško prolaznim zemljištem veća grupa ustanika je odstupila padinama Lelije i Zelengore, u pravcu gornjeg toka Sutjeske. Jedan deo ustaničkih snaga koje su učestvovale u odbrani Glavatičeva prebacio se preko padine Visočice i Bjelašnice u pravcu Konjica i sela Džepi.

Najpre je došlo do akcija ustanika koji su odstupali ispred kolone pukovnika Hasa. Oni su se, izbegavajući odlučujuće sukobe sa jačim austrougarskim snagama,

prebacili istočno od Konjica, gde su ispoljili aktivnost naročito u rejonu sela Džepi. Zbog toga je glavna komanda u Sarajevu, još pre nego što su se spojile austrougarske kolone koje su nastupale ka Kalinoviku i Ulogu, odlučila da upotrebi jednu jaču kolonu u rejonu Konjica, radi borbe sa novopojavljenim ustaničkim četama. 25. februara, kada je nastupanje austrougarskih kolona bilo u toku, Glavna komanda je o ovoj nameri obavestila komandu 2. pešadijske brigade i naredila da ista, posle izbijanja u rejon Kalinovika produži sa delom snaga ka padinama Bjelašnice radi razbijanja i uništenja tamošnjih ustaničkih četa. General-majoru Ledinu, kome je povereno organizovanje ovih napada, nije određeno vreme njihovog početka, ali za nastupanje su mu određena dva pravca: Bjelemić-Rakitnica-Džepi i Kalinovik-Rakitnica.

Komandantima garnizona Konjic i Tarčin naređeno je da sadejstvuju sa 2. pešadijskom brigadom u toku njenih dejstava između Rakitnice i Konjica. Posle osvajanja sela Džepi od strane ovih jedinica, 2. pešadijska brigada je trebalo da jednim delom snaga obezbedi puteve od Konjica (preko Ledića) ka Sarajevu.

U toku daljeg nastupanja 2. pešadijske brigade prema Kalinoviku, general-major Ledin je dobio dopunska obaveštenja od Glavne komande u Sarajevu:

Po vestima iz Konjica ustanici su se jako ušančili jugoistočno od Dubočana i mnogo su plenjene stoke uz svirku dipala tamo doterali"[22].

Međutim, general-major Ledin nije bio u mogućnosti ni posle zauzimanja Kalinovika da pošalje dve kolone, već samo jednu i to na pravcu Bjelemiće-Džepi. Ova kolona je stavljena pod komandu pukovnika Cembauera, u sledećem sastavu: 51. pešadijski puk, jedna poplubaterija, jedna inžinjerijska polučeta i sanitetsko poluodeljenje. Kolona je nastupala 3. marta pravcem Kalinovik-Bjelemići-Blace. 4. marta trebalo je da stigne u Dubočane, a zatim da produži ka Konjicu. Međutim, 3. marta Glavna komanda je morala da izmeni svoj ra-

[22] Der Aufstand in der Hercegovina, 104.

nji plan, jer je zapretila opasnost od ustanika koji su odstupili u pravcu Sutjeske.

Na osnovu pristiglih podataka početkom marta, Glavna komanda je došla do zaključka da ustaničke grupe pod komandom Salka Forte i Pere Tunguza pripremaju napad na Ulog i da je celishodnije 2. brigadu orijentisati ka njima, nego produžiti dejstva ka Konjicu.

Dejstva jačih austrougarskih snaga bila su na taj način odložena za jednu sedmicu, koliko je bilo potrebno da se prikupi i formira jedna austrougarska jedinica u Tarčinu, odakle bi nastupala preko Konjica ka Rakitnici. Ova grupa je bila sastavljena od delova 51. i 66. pešadijskog puka (oko 1200 vojnika), jedne brdske baterije, jednog pionirskog i jednog sanitetskog odeljenja. Ustaničke snage ocenjene su od austrougarske strane na oko 150 do 200 ljudi.

Komandant grupe general-major David podelio je 9. marta svoje snage u tri kolone, koje su imale da iz Tarčina nastupaju padinama Bjelašnice i da po mogućstvu koncentrično uđu u s. Džepi.

Istovremeno je iz Konjica krenula jedna kolona jačine 400 vojnika koja je takođe nastupala ka s. Džepi.

Ustanici se nisu upuštali u odlučujuće borbe ni sa jednom kolonom, već su odstupali ka izvoru r. Rakitnice, smatrajući da će tamošnje zemljište i iscrpljivanje austrougarskih jedinica pružiti povoljnije uslove za zasedne borbe.

General-major David je 10. marta nastavio nastupanje ka selu Umoljani, ali nije produžio za ustanicima koji su navodili austrougarske jedinice na bespuće i duboki sneg do 2 m, već je, usled zamora svojih jedinica, ostao u s. Umoljanima.

Ovo (misli se na manevrisanje ustanika), kao i premorenost vojnika u napornom nastupanju, kada su morali za tovarne konje praviti puteve po snegu, ili prenositi njihove tovare, primoralo je general-majora Davida da sa kolonom ostane, 11. marta u Umoljanima, a samo jednu četu 51. pešadijskog puka je ostavio prema Rakitnici[23].

[23] Isto, 117.

Međutim, ni posle predanka, general-major David nije hteo da nastavi nastupanje ka ustanicima, već je preko Ledića skrenuo ka Sarajevu.

Iz rejona Rakitnica—Konjic ustanici su se prebacili na levu obalu Neretve i ispoljili aktivnost između Glavatičeva i Uloga. Kroz nekoliko dana pristigli su u istočni deo tog rejona Salko Forta i Pero Tunguz sa oko 800 ustanika.

Na takvu situaciju Glavna komanda u Sarajevu je reagovala odmah i naredila da iz Mostara krene pukovnik Šulemberg sa jednom kombinovanom grupom lovaca i pešaka jačine oko 1400 vojnika, i da nastupa u pravcu Glavatičeva, a zatim ka Bačkom Polju, gde se imao spojiti sa kombinovanom grupom general-majora Cvejića, koja je nastupala pravcem Ulog—Jezero—Bačko Polje, jačine oko 1500 vojnika.

Radi zatvaranja pravca Kalinovik—Ulog 19. marta, je upućena kolona jačine 2000 vojnika, pod komandom pukovnika Arlova. Ova kolona kao i prethodne, ojačana je sa jednom brdskom baterijom (vidi skicu 7).

Iz Konjica je nastupala kolona jačine oko 700 vojnika, izdvojenih iz konjičkog garnizona, pod komandom potpukovnika Spolaka. Pravac nastupanja: Konjic—Glavatičevo—Bačko Polje.

Protiv ovako jakih austrougarskih kolona ustanici su organizovali zasede i napade na manje delove. Zasede su postavljene uglavnom na padinama Crvanj planine gde su mogli da pored puščane vatre upotrebe i kamenje koje je pripremano pored puteva i survavano pri nailasku austrougarskih kolona.

Nastupanje svih austrougarskih jedinica predviđenim pravcima završilo se 23. marta, ali nisu uspele da zahvate ustanike ni na jednom pravcu. Veći deo ustanika prebacio se u pravcu Sutjeske, a manji deo ostao je u Crvanj planini.

Sve austrougarske jedinice su se vratile u polazne rejone, sem što je 26. lovački bataljon, ostao u Ulogu kao stalna posada.

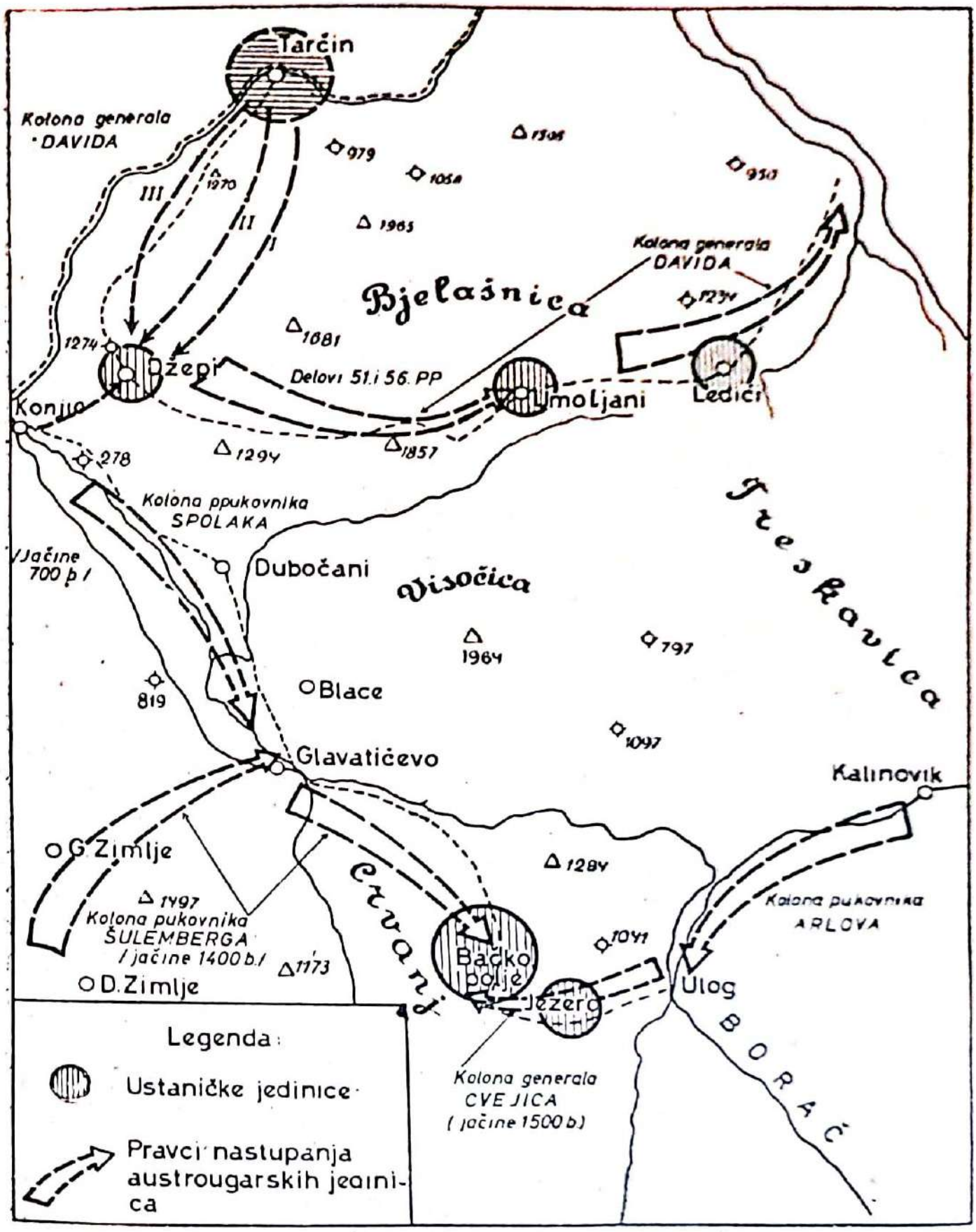

Skica 7. Borbe na padinama Bjelašnice i Crvanj planine

BORBE U GORNJEM TOKU NERETVE I SUTJESKE

(Skica 8)

Posle prodiranja austrougarskih jedinica iz Foče, Sarajeva, Konjica, Mostara, Nevesinja i Gackog i njihovog spajanja u rejonu Kalinovik-Ulog, glavnina ustaničkih snaga prebacila se u predeo između gornjeg toka Neretve i Sutjeske, Gračanice i Kifinog Sela. Istočno od Uloga nalazio se Salko Forta sa grupom od 200 ustanika u nameri da izvrši protivnapad u pravcu Uloga. Na pravcu Gacko-Nevesinje nalazio se Vaso Buva sa grupom od 250 ustanika, radi presecanja saobraćaja između Gackog, Nevesinja i Uloga. Najveća ustanička grupa od oko 1000 ustanika nalazila se u gornjem toku Sutjeske, koja je obezbeđivala zbegove dece, žena i staraca sa pravca Gackog i Foče.

Zbegovi su bili veliko opterećenje za ustanike, jer su, pored obaveze da ih obezbeđuju od austrougarskih jedinica, morali da se brinu o njihovoj ishrani, smeštaju i eventualnom prebacivanju preko crnogorske granice. Zbrinjavanje zbegova pretvorilo se u najteži problem, jer nedostatak hrane, pokrivača i odeće, u retko naseljenom i teško pristupačnom i snegom zavejanom Volujaku, Zelengori i Lebršniku, iscrpljivali su i zadnje snage. Prema pričanju Hamze Cauševića, žene su mnogo doprinele da se mnogi članovi porodica, a naročito deca spasu zime i gladi. Njima je povereno da se brinu o deci, starim ženama, iznemoglim od bolesti i ranjenicima. Svi muškarci koji su mogli da se kreću, bez obzira na starost i neposedovanje oružja, uključeni su u ustaničke borbene jedinice.

Ustanici su se malo zadržavali u pojedinim mestima. Često su se prebacivali iz jednog rejona u drugi, što je otežavalo austrougarskim jedinicama da utvrde njihovo mesto. Tako je Glavna komanda 25. februara predvidela nastupanje jedne jače kolone u predeo između Konjica i Rakitnice, i u tom smislu izdala naređenje general-majoru Ledinu. Kolona nije mogla da krene u pravcu Rakitnice pre 3. marta, kada je poslata pod ko-

mandom pukovnika Cembauera, ali je bila prinuđena da se vrati sa pola puta, jer je u toku marša isto naređenje opozvano s tim da kolona stigne u Hotovlje i da se uključi u sastav 2. pešadijske brigade, radi nastupanja ka izvorištu Neretve, gde su se pojavile jače snage ustanika.

Glavna komanda u Sarajevu i Trupna komanda u Dubrovniku sporazumno su odlučile da koordiniraju dejstva svojih jedinica koje su imale da koncentrično nastupaju u pravcu gornjeg toka Neretve i Sutjeske. Radi toga su određene vrlo jake snage čiji su polazni rejoni bili u Kalinoviku, Avtovcu i Foči.

Najjača kolona stavljena je pod komandu pukovnika Arlova. Ona je kombinovana od delova 1. i 75. pešadijskog puka u jačini od pet bataljona ojačanih sa dva inžinjerijska voda i jednom brdskom baterijom; pravac nastupanja bio je: Kalinovik-Čemerno.

Na pravcu Avtovac-Čemerno-Lelija imao je da nastupa general-major Sekulić sa kolonom jačine od dva bataljona, ojačanih sa dva voda brdske artiljerije, s tim da se do 10. marta zadrži u Čemernom, radi spajanja sa kolonom pukovnika Arlova.

Na pravcu Nevesinje-Čemerno imala je da nastupa kolona general-majora Cvejića, jačine od jednog bataljona i dva brdska topa, sa zadatkom da nastupa preko Presjedovca ka Čemernu i štiti desno krilo kolone pukovnika Arlova.

Napadna dejstva ovih triju kolona trebalo je da potpomognu general-major Ledin isturanjem jednog bataljona prema Leliji u selo Potpode, a general-major Obadić isturanjem jednog bataljona ka Sutjesci, odnosno da u rejonu Tjentišta zatvore dolinu Sutjeske (vidi skicu 8).

Glavna komanda nije imala tačnih podataka da li se ustanici nalaze u planini Leliji, ali je radi predostrožnosti orijentisala tamo rezervnu brigadu, koja je trebalo da dejstvuje ukoliko bi ustanici nastupali na tom pravcu.

Iako su ustanici bili obavešteni da se protiv njih koncentrišu austrougarske snage oni su 7. i 8. marta, preduzeli nastupanje niz Neretvu do samog Uloga.

Salko Forta i Pero Tunguz toliko su se osmelili da su prodrli sa svojim četama do Uloga gde su 7. i 8. marta zapalili još ono malo kuća koje su se od pre sačuvale (posle paljevine Uloga od strane austrougarskih jedinica — N.S.) a zatim iščezli u Morinjske provalije[24].

Najpre je bila spremna za pokret kolona general-majora Sekulića. Ona je krenula 8. marta iz Gackog, i istog dana je stigla u Vratilo. Deo ove kolone je 9. marta stigao u Čemerno a 10. marta oko 600 austrougarskih vojnika poselo je Grab. 11. marta došlo je zapadno od sela Luke do spajanja sa kolonom pukovnika Arlova, koja je 9. marta krenula iz Kalinovika. Ni jedna ni druga kolona nije uspela da ostvari zamisao obuhvata i uništenja ustaničke glavnine, jer se ista prebacila južno od puta Gacko—Nevesinje u pravcu planine Babe.

Slična je bila situacija i kod kolone general-majora Cvejića, koja je 9. marta krenula iz Nevesinja, 12. marta stigla u selo Vratlo, a zatim se vratila preko Fojnice i Slata u Nevesinje. Kolona iz Foče je 10. marta nastupala do Tjentišta i 12. marta vratila se u Foču ali bez uspeha. Sledećeg dana je kolona general-majora Obadića stigla u Potpode gde je prešla u odbranu.

Ustanici su se 17. marta prebacili sa planine Babe na padine planine Crvanj. Kad su dobili obaveštenje da se protiv njih prikupljaju nove austrougarske kolone iz Konjica, Mostara, Nevesinja, Uloga i Kalinovika, prebacili su se preko Zelengore u dolinu Sutjeske i Crne reke.

Boravak od nedelju dana u dolini Sutjeske i Crne reke ustanici su iskoristili za odmor i reorganizaciju jedinica. Najpre su rešili pitanje zbrinjavanja porodica u zbegovima. Porodice koje nisu htele da se vrate u svoja mesta prebacili su preko Vučeva u Crnu Goru, a pre-

[24] Isto, 115.

ostale su uputili svojim kućama. Zadržali su samo naoružane ustanike. To potvrđuje i jedan telegram Lazara Sočice od 7. aprila 1882. u kome se kaže:

Salko Forta, Doko Radović, Tunguz i Vaso Buva bili su u Ćurevu 23/3 i prebrali su ustaničku vojsku koja je bila sa njima. Staro nejačko i bez puške, to su odvojili i sa familijama poslali na granicu, a tako su i oni kljusad od sebe odvojili. Pa ono što je ostalo to je čisti vojnik s puškom u ruke kazali su da će se podijeliti na male čete. Otišli su iz Ćureva pored Drine k Glasincu. Ne znam hoćeli moći proći na Ćurevu[25].

Ustanička grupa u dolini Crne reke krenula je ka Drini ranije nego grupa koja se nalazila u dolini Sutjeske, koja je morala da se zadrži radi obezbedenja prelaska zbegova preko crnogorske granice.

Prema relaciji 5. brdske brigade, ustanička grupa kod Crne reke imala je 600—1000 ustanika.

Tu mi je kapetan Hon, komandir 1. čete 6. lovačkog bataljona, javio da su ustanici, koji su noću logorovali kod Crnog Potoka, u 4 časa ujutru otišli prema Foči. Isti treba da budu jaki 600 do 1000 ljudi i sa sobom su vodili 100 natovarenih tovarnih grla[26].

Prema istoj relaciji, ustanička grupa na Tjentištu je brojala 300 do 400 ljudi, a »nalazili su se pod vodstvom ustanika Radovića iz Brataca u srezu Nevesinje, Salka Forte, vode iz Spitela u srezu Nevesinje i Pere Tunguza iz Uloga«. Protiv ove ustaničke grupe 27. marta je upućena kolona od 1500 austrougarskih vojnika pod komandom potpukovnika Medveja. 29. i 30. marta ustaničke zaštitne snage branile su se u dolini Sutjeske, jer je trebalo obezbediti prebacivanje zbegova preko Maglića i pokret ustaničkih grupa ka Drini. Ustaničku odbranu ovako je ocenio potpukovnik Medvej:

Odbrana neprijatelja bila je dobra. Sve moje jedinice su više puta dospevale u žestoku vatru, a ja sam najzad morao da upotrebim sve moje rezerve[27].

---

[25] DAC MUD, telegram L. Sočice Vrbici, od 7. IV 1882. br. 715.

[26] RAB FA, Insurrection, relacija 5. brdske brigade, Br. 68/22 od 2. IV 1882.

[27] Isto.

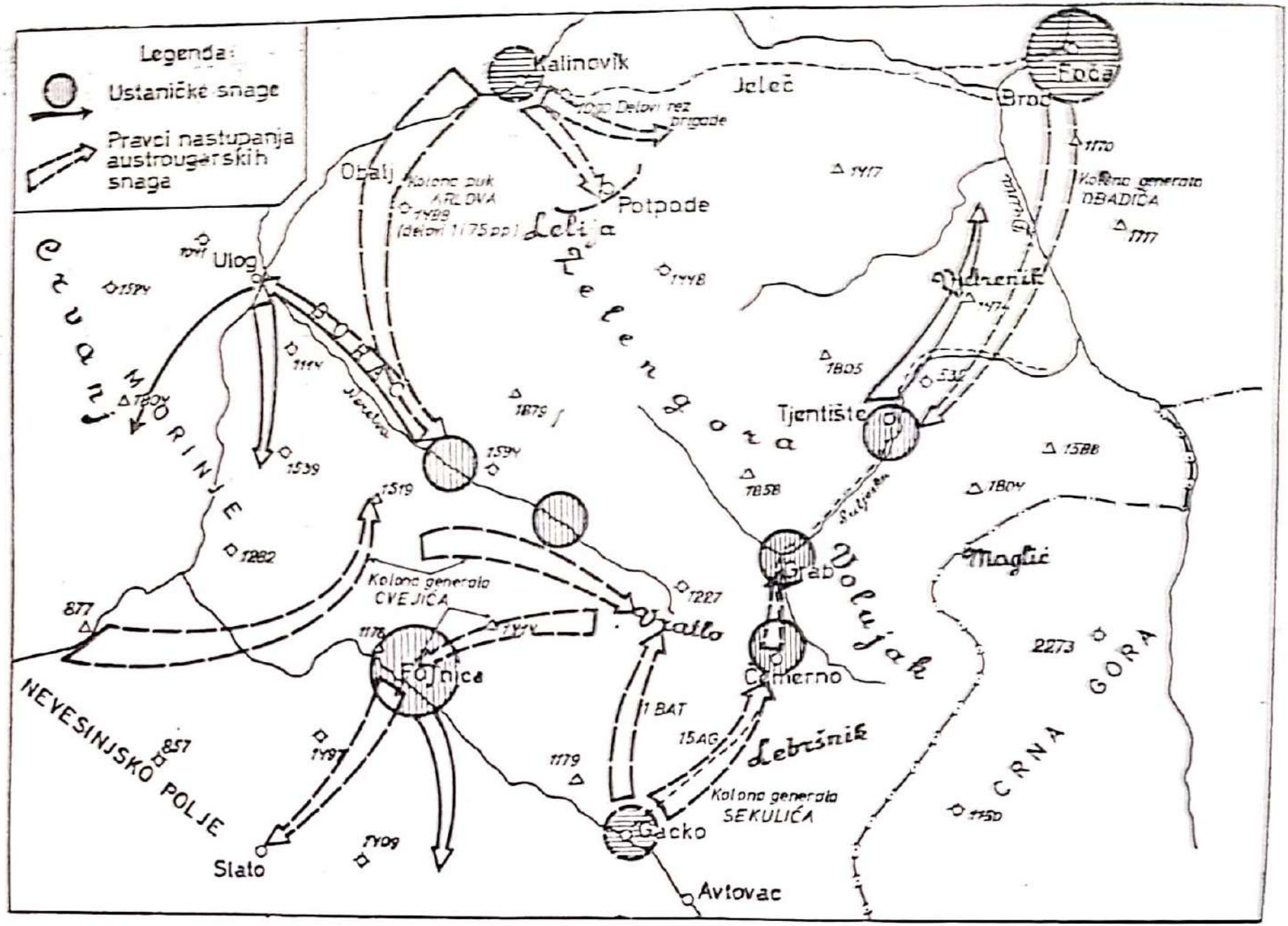

Skica 8. Borbe u gornjem toku Neretve i Sutjeske

Reorganizovane ustaničke jedinice napustile su Sutjesku i Crnu reku u vremenu od 27—30. marta. Ustanici su se uputili u pravcu Bistrice radi prelaska preko reke i prenošenja dejstava u rejon Foče. Oni su presekli put između Foče i Kalinovika i zadržali se u tamošnjim selima do 10. aprila, održavajući mnogobrojne sastanke sa narodom radi podizanja morala i pridobijanja novih boraca za stupanje u njihove jedinice.

Glavna komanda je u dogovoru sa Trupnom komandom uputila od 8. do 10. aprila 3500 austrougarskih vojnika sa jakom artiljerijom radi dejstva u trouglu Foča—Tjentište—Kalinovik. Posle toga su ustanici odstupili ka Zelengori, a austrougarske jedinice su se 10. aprila vratile u polazne rejone. Radi sprečavanja čestih prelazaka ustanika preko Drine i Sutjeske, austrougarske jedinice su formirale kordon stalnih posada duž Drine, Tare i Sutjeske. Kordon su organizovale 6. i 8. brdska brigada severno od Troglava, a južno je organizovala kordon 18. pešadijska divizija.

Tačke oslonca novog kordona bile su u graničnim selima koja su posednuta stalnim posadama. Posade su bile u Čemernu 1200 vojnika, u Grabu 700 vojnika, u Tjentištu 700 vojnika ojačanih sa jednom brdskom baterijom, u Ćurevu 700 vojnika i dr. Međuprostor su kontrolisale jače kolone koje su svakodnevno bile u pokretu. Feldmaršal-lajtnant baron Jovanović je izdao uputstva za ove jedinice, u kojima im posebno skreće pažnju na mogućnost ustaničkih infiltracija i ukazuje na mere kako da se iste spreče. Jedinice su imale da se kreću na takvom odstojanju da se pogledom mogu međusobno pratiti, jer brzo i zajedničko potpomaganje jedino je moglo da spreči ustanike u sprovođenju taktike odvajanja manjih austrougarskih jedinica i njihovog izolovanog uništenja.

Kretanje van puteva je bilo vrlo naporno, pa je dužina dnevnog marša određivana od 7—10 kilometara.

I pored takvih mora ustanička aktivnost nije prestala. Sve do kraja ustanka dolazilo je do povremenih borbi, ali bez većeg vojnog značaja.

BORBE U SLIVU GORNJE DRINE

(Skica 9)

U drugoj polovini februara i u martu angažovane su u borbi protiv ustanika veoma jake austrougarske jedinice na prostoru između Mostara, Bileće, Gackog, Foče i Trnova. To je olakšalo razvoj ustanka u dolini Prače, oko Čajniča i Goražda i između Čehotine i Tare. Mnoga mesta u celini ili delimično digla su se na ustanak, ali nije bio veliki broj naoružanih ustanika zbog nedostatka naoružanja.

U okolini Prače, Goražda i Čajniča bilo je oko 500 ustanika, koji su oslanjajući se na padine Jahorine presecali komunikacije između Goražda, Prače i Sarajeva, kao i između Čajniča, Goražda, Bogovića, Trnova i Sarajeva. Ustanici su najčešće dejstvovali razdvojeni na manje čete od 40—50 ljudi, organizujući zasede i napade na manje delove austrougarske vojske, koji su se radi izviđanja ili obezbeđenja telegrafskih linija i sl. povremeno udaljavali iz svojih garnizona. Tako su 7. marta, na putu Goražde—Prača, sačekali u zasedi i napali sprovodnike većeg broja zatvorenika, posle čega se jedan deo zatvorenika priključio ustanicima. 8. marta, 50 ustanika sačekalo je u zasedi kod Oglečevskog potoka jednu manju austrougarsku jedinicu, naneli joj veće gubitke, a zatim je gonili prema Drini, gde su je delom zarobili a delom uništili.

Posle ovih akcija Glavna komanda u Sarajevu uputila je 1500 vojnika iz sarajevskog garnizona pod komandom majora Strastila, koji su preko Trnova stigli u rejon Osanice i Goražda, ali nigde nisu naišli na ustanike. Major Strastil je radi obezbeđenja puta Goražde—Sarajevo ostavio u Orahovici 300 vojnika kao stalnu posadu, a sa ostalim delom, uputio se 12. marta, ka Foči, gde je stigao sutradan. Ustanici su 14. marta organizovali napad na karaulu Ifsar i savladali tamošnju posadu. Kroz dva dana oslobođena je Miljevina. Oni su 19. marta zaplenili jedan veći transport, a pratnju zarobili. Pri kraju marta izvršili su jedan jači napad na Čajniče.

Za austrougarsku komandu je bilo opasno što je područje istočno od Drine, između Drine i Čehotine te crnogorske i turske granice, ostalo nezaposednuto i stvarno očišćeno od vojske i žandarmerije, naročito poslije likvidiranja žandarmerijske kasarne u Čelebićima. Iz ove oblasti ustanici su mogli ugrožavati Foču, zatim se tu prikupljati i naći utočišta u Sandžaku. Ovo je postalo važno i aktuelno poslije izvršenih operacija u martu prema Borču i Čemernu. Ugrožena je bila Foča, naročito u toku ofanzive na Zagorje, kada su ustanici pokušali da izvrše diverziju na Foču. Dne 23. februara došlo je do žestokog napada na Brod kod Foče.

U martu se osjećala težnja ustanika da se prebace prema putu Goražde — Sarajevo. Krajem marta ustanici napadaju Čajniče (28. marta)[28].

Ovakvu aktivnost ustanika na padinama Jahorine i u predelu istočno od Drine, Glavna komanda je pokušavala da spreči povremenim upućivanjem pojedinih jačih kolona, ali nije imala mogućnosti da preduzme istovremene napade sa više pravaca i da koncentrično ugrožava ustanike.

Tek pri kraju marta, Glavna komanda je ocenila da može ostvariti okruženje rejona između Čehotine, Tare i Goražda, gde su se nalazile jače ustaničke jedinice koje su bile s jedne strane stalna pretnja Foči i ostalim garnizonima niz Drinu, a s druge strane, ugrožavale prigraničnu teritoriju prema Crnoj Gori i Novopazarskom Sandžaku.

Plan tih dejstava u osnovnim crtama izgledao je ovako:

Iz polaznih rejona Foče, Čajniča i Goražda uputiti jače snage radi koncentričnih napada ka selu Čelebiću, kao glavnom i najdubljem objektu, a po njihovom spajanju ostaviti tamo jaku stalnu posadu. Graničnu liniju prema Novopazarskom Sandžaku zatvoriti sa dvema kolonama radi sprečavanja prebacivanja ustanika preko granice. Na sličan način je predviđeno posedanje leve obale Drine, kako bi se sprečilo prebacivanje ustanika u pravcu Zelengore i Lelije. Posebne snage određene su da zatvore dolinu r. Sutjeske i da spreče prodiranje ustanika ka Volujaku i Magliću. Radi potpunijeg zatva-

[28] Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 217.

ranja granice prema Novopazarskom Sandžaku i privoljenja na saradnju turskih graničnih komandanata, upućen je kao delegat general-major Kukolj, koji se sa njima sastao uoči predviđenih dejstava i dobio njihov pristanak. Za svaki slučaj turska granica je pojačana sa 1500 vojnika iz garnizona Pljevlja.

Na pravcu Foča—Čelebić nastupala je grupa od 2000 vojnika, pod komandom general-majora Ledina, podeljena na tri kolone.

Iz Foče je 27. marta krenula jedna kolona pod komandom pukovnika Langera, zauzela skelu kod s. Bastasi i ojačala odbranu skelskih prelaza preko Drine.

Ustanici su davali otpor, odstupajući uz Drinu. Glavnina grupe general-majora Ledina krenula je, 29. marta, iz Foče u pravcu Bakića, i zauzela ga istog dana. Na pravcu Foča—Dragačevo nastupala je treća kolona, sa kojom su se glavnina i štab brigade sastali u Bakiću, odakle su zajednički produžili ka Čelebiću. O tim početnim borbama javljao je Lazar Sočica Mašu Vrbici:

16. (28) marta vojska austrinska od Foče udarila je jedna na Muameda Odžića u Bakića, boj je trajao oko dvije ure, pa su Muameda digli iz Bakića, a druga je pošla sve pored Drine te ušla u Mazovče. Familije ustaške dobježale do Tare, pa ih tadan naša straža nije hćela primiti u granicu no su ih zadržali u Grdijevićima a one iz Mazovača sve do Tare selima, ondar pošto su vidjeli da će vojska pofaćati ustaške familije, tadar su naši počeli primati familije i sve su familije uljegle u našu granicu koje su bile do Drine zašto nijesu mogle ubježati u Tursku, jer ih je vojska zaskočila od Udijevića brdima, a koje su bile pri brdu od Bakića pa do Turske granice, to je sve uljeglo u tursku granicu[29].

Ustanici su davali otpor na pojedinim tačkama, ali nisu se upuštali u odlučnije borbe. Oni su predvođeni Ibrahim-begom Kutalijom, odstupali u pravcu Čelebića, gde još nisu stigle austrougarske kolone.

Iz Goražda je, 28. marta, krenula kolona od 700 austrougarskih vojnika, pod komandom majora Kordija. Čelo kolone je izbilo sledećeg dana u s. Brusna na Čehotini.

---

[29] Isto, 218.

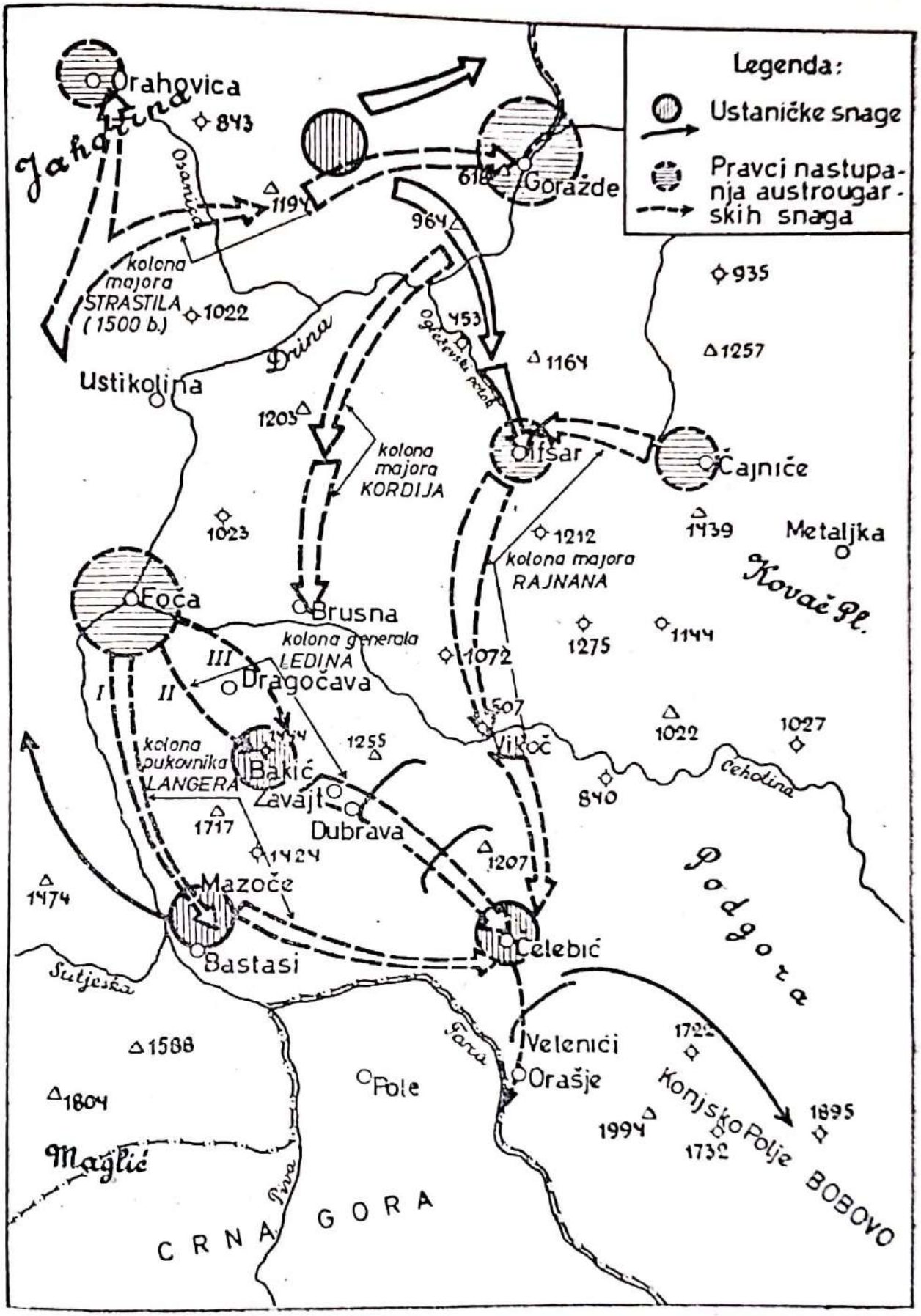

Skica 9. Borbe u slivu gornje Drine

Istog dana kremula je iz Čajniča kolona od 1500 vojnika, pod komandom majora Rajnana, koja je nastupala graničnim pojasom u pravcu Čelebića. Ustanici su dali najjači otpor na kamuli Ifsar, a zatim su odstupili.

Na pravcu Bakić—Čelebić ustanici su dali najjači otpor na prostoru između Zavajita i Paliža, a zatim kod Hočeva.

Prethodnica kolone nije bilo još izbila u Zavrh, kad ustanici otvoriše jaku vatru na desnu bočnu kolonu u dolini između Vrbice i Hočeva i sa visova južno od ovog mesta. Kolona je napadnuta s fronta i s bokova[80].

Ustanici su odstupali tek kada je pristigla artiljerija i glavne snage general-majora Ledina.

Jak otpor ustanici su dali i kod s. Velenići. Oni su imali zadatak da štite kretanje još zaostalih zbegova, koji su se pod teškim vremenskim uslovima kretali ka crnogorskoj ili turskoj granici.

Odbrambene borbe u rejonu Velenića počele su 30. marta.

Pucnjava koja je s vremena na vreme dolazila sa pravca Velenića, primorala je general-majora Obadića da tamo pošlje glasnike. Ovi su se vratili oko 17 časova i javili da se polovina lovačkog bataljona i 11. četa 77. pešadijskog puka, već od 12 časova nalaze u borbi i da im je počela nestajati municija. Takođe je javljeno da uprkos teških napora ove jedinice nisu uspele stupiti u vezu sa kolonom pukovnika Langera[81].

Ustanici su branili rejon od Suhog polja do Meštrovice, 30. i 31. marta. Posle toga su poseli grebene na Meštrovici, gde su se nalazile porodice i ustanici koji su ih štitili. Veliki broj je prešao preko crnogorske i turske granice, a glavnina ustanika je ostala i dalje da se bori pod rukovodstvom Ibrahim-bega Čengića.

Početkom aprila borbe su se prenele u dolinu Sutjeske.

---

[80] Den Aufstand in der Hercegovina, 147.
[81] Isto.

VI. USTANAK U KRIVOŠIJAMA

POKUŠAJ PRIMENE VOJNOG ZAKONA U BOKI KOTORSKOJ

Boka Kotorska je prvi put potpala pod austrijsku vlast 1797. godine, upravo posle potiskivanja austrijske vojske iz Italije od strane Napoleonovih trupa. Međutim, posle novih uspeha francuske vojske, Austrija je bila prinudena da napusti i Boku Kotorsku 1807. godine (posle mira u Tilzitu). Francuska vojska se zadržala u Boki Kotorskoj do 1814. godine, odnosno do Napoleonovog poraza. Na Bečkom Kongresu velikih sila Boka Kotorska je po drugi put pripala Austriji[1].

---

[1] Boka Kotorska je oslobođena od Napoleonovih okupacionih trupa početkom 1814. godine. Zajedničkom borbom Bokelji i Crnogorci, uz pomoć engleske mornarice, zauzeli su 12. januara 1814. god. i grad Kotor, kojega je predao francuski general Gotje. Dva meseca pre toga u Dobroti je vladika Petar I održao sastanak sa bokeljskim prvacima. U zajedničkoj rezoluciji je manifestovana želja da Crna Gora i Boka Kotorska »ostanu ujedno sastavljene« i da prihvataju zaštitu država pobednica nad Napoleonom. Kasnije je formirana Centralna komisija, koja je bila sastavljena od podjednakog broja Crnogoraca i Bokelja (ukupno 18 članova), ali je između članova došlo do razmimoilaženja po pitanju odnosa sa Austrijom i Rusijom. Jedan deo bio je za to da se stave pod zaštitu Austrije, a drugi deo, na čelu sa vladikom Petrom I, bio je ubeđen da će posle pobede nad Napoleonovim trupama Rusija pomoći u priznavanju od strane velikih sila već ostvarenog ujedinjenja Boke i Crne Gore. Ali su se u tome prevarili. Car Aleksandar I je

Boka Kotorska je bila jedna administrativno-upravna jedinica — sresko okružje, sa sedištem u Kotoru, a potčinjena namesniku Dalmacije u Zadru. Posle okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, 1878. godine, Boka Kotorska je zadržala svoj stari administrativno-upravni položaj i bila od njih odvojena. Sledstveno tome i Zakon o vojnoj obavezi se sprovodio odvojeno, a s obzirom na posebne prilike u Boki Kotorskoj i po sadržini se razlikovao, mada je cilj bio isti, tj. ojačanje austrougarske vojne sile za ostvarenje svojih agresivnih težnji.

Austrougarski Zakon o službi u domobranstvu (Landwehr) donesen je prvi put 5. decembra 1868. godine. Treći član toga zakona glasi:

Osobe okružja Kotor i kopna Dubrovnik, koje čeka dužnost vojne obaveze ali koji su dosad bili potpuno oslobođeni udovoljiće ovoj dužnosti samo u landveru[2].

Na osnovu Zakona o službi u landveru trebalo je da se izvrši regrutacija bokeljskih mladića rođenih 1847, 1848. i 1849. godine, a kasnije da se formira jedan

---

prenebregao opravdane težnje naroda Boke i Crne Gore, što najbolje pokazuje njegov stav po pitanju težnji Austrije da zauzme Boku Kotorsku. On je 20. maja 1814. god., ovako pisao vladici Petru I: »Poslanj od Vas crnogorski serdar Sava Plamenac došao je srećno u moj glavni kvartir i predao mi vaše pismo. Ja sam ga razumio a tako i serdara, kako ste se u mnogim ratovima hrabro pokazali. No budući sam ja a božjom pomoći s mojim saveznicima mir učinio nijesam propustio ni o narodu bokeljskom promisliti. I tako smo iz dogovora bokešku provinciju austrinskom dvoru kao najbližem njenom susjedu pod krilo dali. Znamo da ste i vi s vašim hrabrim Crnogorcima pomogli neprijatelja iz Boke istjerati, zato Vam javljamo poradi opšte sreće tamošnjeg naroda, ne samo da ne bi zabranili austriskoj vojsci u gradove ulaziti, no i narod bokeljski savjetovati, da nas poslušaju za sreću njihovu i da se ne protive austriskom dvoru. Uvjerite bokeljski narod da će oni sva prava i preimućstva njihova, koja su od davnina uživali, na isti način ponovo uživati u potpunosti. Za drugo preporučujući se Vašim molitvama ostajem Vaš blagonakloni — Aleksandar.« (Zapisi, knj. XVIII, god. 1938, Cetinje, str. 120.)

Sledećeg meseca austrijske trupe prodrle su u Boku Kotorsku i posle pet dana borbi, zauzele je 11. juna 1814.

[2] Zakoni i naredbe za Dalmaciju, Zadar, 1868., Carski zakon od 5. decembra 1868, str. 444—445.

domobranski bataljon u granicama bokokotorskog okružja. To je u stvari bio prvi pokušaj Austro-Ugarske, od ulaska njenih trupa u Boku Kotorsku 1814. godine, da prekine tradicionalne privilegije neslužen̄a bokeljskih mladića u stranim vojnim jedinicama i da Bokelje uključi u svoju vojnu službu. Taj prvi pokušaj doveo je do ustanka 1869. godine, koji se završio mirom u Knežlazu, 11. januara 1870. godine. Zahvaljujući izvanrednim uspesima ustanika na vojnom polju njima je u Knežlazu obećano da će Austro-Ugarska odustati od primene Zakona o službi u landveru na to područje. Namesnik Dalmacije baron Rodić u svojstvu carevog izaslanika rekao je ustanicima da je lično car Franjo Josif I doneo odluku o njihovom »oprostu« od vojske.

Careva obećanja o oslobođenju Bokelja od vojne službe u stvari su poslužila kao manevar da se lakše smiri pobunjeni narod. Čim su nastali povoljniji uslovi za primenu Zakona o službi u landveru, upravo posle Berlinskog kongresa, kada je ojačala svoj međunarodni položaj, Austro-Ugarska je ponovo pokušala da na stanovnike Boke Kotorske sprovede Zakon o službi u domobranstvu.

I pored povoljnih ocena lokalnih prilika u Boki Kotorskoj, tamošnjim organima vlasti naređeno je da se rukovode načelom postepenog i obazrivog objašnjenja Zakona o službi u domobranstvu. Posebno su hteli izbeći netaktične istupe pojedinaca iz organa političkih vlasti i nižih činovnika, kakvih je bilo uoči ustanka u Boki Kotorskoj 1869. godine, a koji su ubrzali odluku naroda da ustane na oružje.

U toku sprovođenja Zakona o službi u domobranstvu, 1881. godine, najveću aktivnost je pokazao sreski načelnik u Kotoru. Početkom iste godine, on je upoznao načelnike svih opština u Boki Kotorskoj sa predstojećim zakonom i upozorio ih da će od njihove umešnosti i upornosti zavisiti rezultati regrutovanja mladića za službu u domobranskim jedinicama. Pored toga, načelnicima opština je naređeno da pozovu seoske glavare i knezove na sastanak i da im saopšte namere austrougar-

skih vlasti u vezi sa pripremama za predstojecu regrutaciju. Sreski načelnik u Kotoru posebno je podvukao da seoski glavari i knezovi ne smeju ništa znati o čemu će se raspravljati na predviđenim sastancima, pre njihovog dolaska u sedišta opština. Time je hteo da onemogući prethodni dogovor ili pritisak seoskog stanovništva na knezove i na taj način olakša slamanje eventualnog otpora seoskih starešina.

Diskusija na sastancima načelnika opština i nižih starešina ukazala je na opšte negodovanje naroda koji je i pored sve opreznosti vlasti saznao za namere Austro-Ugarske u vezi sa najavljenim sprovođenjem Zakona o službi u domobranstvu. Koliko je bilo nezadovoljstvo naroda vidi se i po tome što su opštinska veća i načelnici bokeljskih opština prihvatili inicijativu koju su pokrenuli Krivošijani i Ledeničani, da se pomoću raznih peticija pruži otpor i onemogući sprovođenje Zakona o službi u domobranstvu.

Period peticija trajao je skoro čitavu 1881. godinu upravo sve do prerastanja u oružani ustanak. Krivošijani i Ledeničani su 17. februara napisali peticiju Caru Franji Josifu I, u kojoj su na potresan način prikazali teške uslove života u Boki Kotorskoj za čitavo vreme austrougarske vlasti. Oni su podsetili cara da su njegovi preci poštovali privilegije nesluženja Bokelja u austrougarskim vojnim jedinicama, a te privilegije im je obećao i sam car Franjo Josif I 1870. godine, preko svog izaslanika namesnika Dalmacije barona Rodića. Peticija se ovako završava:

I budući iznenađeni i poraženi novim zahtevima preuzvišenih organa vlasti Vašeg veličanstva, preko ovomjesnog kotarskog poglavara: da pristupimo davanju naših sinova u domobransku službu bez obzira što je to već od Vašeg veličanstva, kroz usta g. namjesnika barona Rodića, po dva puta snishodljeno bilo iz pogleda na stalnu sirotinju i vazdašnju snažnu pograničnu stražu koju država u nama ima, to ovim prosimo previšnji izuzetak naših sinova od vojničke redovne i domobranske službe[3].

[3] Državni arhiv Herceg-Novi, Fond risanske opštine (DAH FRO), molba Krivošijana i Ledeničana caru Franju Josifu I od 17. II 1881.

Peticija je nedvosmisleno ukazivala na to da su Krivošijani i Ledeničani protiv služenja u austrougarskoj vojsci. U kasnijim peticijama vršene su znatne izmene radi ublažavanja prvobitnih zahteva Krivošijana i Ledeničana. To je nastalo kao posledica mešanja sreskog načelnika u Kotoru i nekih načelnika bokeljskih opština, koji nisu mogli izbeći pritisak naroda da se šalju peticije austrougarskom vladaru i drugim visokim predstavnicima vlasti. Oni su želeli da se stvar reši mirnim putem mada uglavnom na štetu naroda.

Peticija Krivošijana i Ledeničana ima i širi značaj, jer, kako se vidi iz ovog navoda, izražava želje ne samo svojih brdskih stanovnika, već i priobalskih krajeva Boke Kotorske:

I pošto narodu Boke Kotorske njegovi proizvodi zemaljski ne mogu dovoljno hrane ni za tri mjeseca ni jedne, pa ni najrodnije godine, pružiti, to je prisiljen svoju djecu slati morem da brodi i po bijelom svijetu da tumara za steći i donijeti napitak svojoj porodici, koje kada bi mu bilo spriječeno značilo bi rastaviti ga opstankom na život.

Navedena peticija upućena je direktno caru preko Đorđa Vojnovića, predsednika Dalmatinskog sabora u Zadru. Ovo zaobilaženje sreskog načelnika u Kotoru Emanuila Budisavljevića, ukazivalo je na neslaganje između njega kao revnosnog sprovodioca austrougarskih uputstava u vezi sa Zakonom o službi u landveru, i Andra Đurkovića, načelnika risanske opštine, koji je podržavao akciju Krivošijana i Ledeničana. Spor se završio iznuđenom ostavkom Andra Đurkovića na svoj položaj, novembra 1881. Ali gloženje između načelnika imalo je znatnog uticaja na olakšanje priprema za ustanak u risanskoj opštini.

Krivošijani i Ledeničani su 12. aprila 1881. dobili odgovor na svoju peticiju. Odgovor je stigao redovnim putem tj. preko namesnika Dalmacije i sreskog načelnika u Kotoru i u njegovoj interpretaciji je saopšten krivošijanskom knezu Petru Vukadinovu Samardžiću, prvom potpisniku peticije. Ovim je bilo jasno Krivošijanima i Ledeničanima, kao i Andru Đurkoviću, da nisu uspeli sa akcijom usmerenom na dezavuisanje sre-

skog načelnika u Kotoru, protiv koga su u peticiji diplomatski istupili, odnosno ukazali da se preko njega sprovode u život naredbe koje su u suprotnosti sa carevim obećanjima. U carevom odgovoru je precizirano da se neće odustati od sprovođenja Zakona o službi u domobranstvu:

Tako bjehu svi stanovnici u Boki Kotorskoj u odbranbenom zakonu oslobođeni od službe u stalnoj vojsci kojoj su inače podvrženi svi stanovnici austro-ugarske države, te se Južnoj Dalmaciji namijeni samo domobranstvo, gdje se dotični u mirno doba kratko vrijeme vježbaju na oružju u svojoj domovini, primiv za to vrijeme na državni trošak hranu, odijelo i konak, pa se onda vraćaju u svoj slobodan život. Niko ih ne može pozvati na oružje nego samo car kada bi to zahtijevalo obezbijeđenje domovine[4].

Na liniji prihvatanja carevog odgovora najaktivniji je bio opet sreski načelnik u Kotoru. Međutim, val nezadovoljstva nije se mogao zaustaviti objašnjenjem potrebe prihvatanja carevih zahteva. Narod je tražio da se upute nove peticije drugim ličnostima. U toku aprila i maja 1881. načelnici svih opština u Boki Kotorskoj, pa i sreski načelnik u Kotoru, prihvatili su zahtev za slanje peticija, ali kasnije se pokazalo da jedan deo načelnika opština na čelu sa sreskim načelnikom Emanuilom Budisavljevićem nije to shvatio kao formu otpora protiv Zakona o službi u domobranstvu, već kao pogodan način da se ublaži gnjev naroda i kanališe drugim pravcem. Drugi deo načelnika opština na čelu sa Androm Đurkovićem za izvesno vreme dosledno se držao zahteva koje su postavili Krivošijani i Ledeničani. Njihov opozicioni stav prema Zakonu o službi u domobranstvu se ispoljavao u potpunom odbacivanju svih tačaka spomenutog zakona. Akciju Andra Đurkovića podržavali su načelnici hercegnovske, paštrovske, budvanske, grbljanske, ljuštičke i krtolske opštine, što se manifestovalo u zajedničkoj peticiji nadvojvodi Rudolfu u Beču, od 4. juna 1881. U toj peticiji između ostalog stoji:

Načelnici opštinski kao prestavnici vjernog naroda bokokotorskog, preklono prose da se svemoćnim hodatajstvom va-

[4] DAH FRO dopis sreskog načelnika Budisavljevića knezu Krivošija Petru Vukadinovu Samardžiću od 18. IV 1881. br. 292.

šim izdejstvuje oprost od namjeravanog uvođenja domobranstva u ovome okružju pošto je Boka između sviju zemalja prostrane i ukupne domovine naše najsirotnija, te njeni sinovi po bijelom svijetu tumarati moraju za naći komad hleba, a starosti i nejači steći i donijeti ne zaboravljajući nikad na ljubav prema siromašnom zavičaju[5].

Priprema slanja peticija radi ublažavanja, a ne odbacivanja Zakona o službi u domobranstvu poverena je načelniku kotarske opštine Tomi Lipovcu. On je dobio odobrenje od nadležnih organa da pripremi sastanak svih načelnika opština u Boki Kotorskoj, koji je imao da se održi 17. maja 1881. u opštinskom pozorištu u Kotoru. U vezi sa tim Tomo Lipovac je cirkularnim dopisom obavestio sve načelnike bokeljskih opština i pozvao ih da prisustvuju zakazanom sastanku. Na ovaj zahtev negativno je odgovorio načelnik risanske opštine Andro Đurković i pokušao da utiče i na druge načelnike opština radi bojkota tog sastanka. U pismu koje je uputio svojim prijateljima pored ostalog, stoji:

Jutros primih poziv kotorskog načelnika da prisustvujem sjednici dneva 17. tekućeg, ali kad promislim koji smo korak učinili na kojem on nije pristao, neću ni ja njemu povoljiti, jer bi protiv našega načela bilo, a uzdam se da nećete ni vi[6].

Do sastanka je ipak došlo, ali prisustvovali su samo delegati iz: kotorske, dobrotske, lastvanske, muljanske, peraške, prčanjske, spičanske, stolivske i tivtatske opštine. Kao predstavnik vlade prisustvovao je Emanuil Budisavljević. Čitav tok sastanka odvijao se u pravcu neutralisanja odlučnih zahteva Krivošijana i Ledeničana, kao i opravdanja zahteva za službu u domobranskim jedinicama:

G. vladin izaslanik pretstavi razliku između stalne vojske i domobranstva, kako je prva mnogo teška a druga posve laka, dokazavši temeljitim razlozima i jednako kao što se Boka i ranije odazivala na carev poziv. Jedina razlika je u tome što pri domobranstvu hoće se nauke što je sve potrebito[7].

---

[5] DAH FRO, peticija bokeljskih opština nadvojvodi Rudolfu u Beču od 4. VI 1881. br. 269.

[6] DAH FRO, pismo načelnika risanske opštine br. 263 od 12. V 1881.

[7] DAH FRO, zapisnik sa sastanka načelnika opština u Boki Kotorskoj 17. V 1881. br. 278.

U zaključcima na sastanku traženo je da bokeljske domobranske jedinice ne vrše službu van Boke Kotorske, da pomorci i »stečenici« dobiju pravo putovanja van Boke Kotorske u cilju zarade, te ako iz tih razloga prekinu vojnu službu da istu nadoknade posle povratka iz inostranstva. Takode je traženo da se u pogledu uniforme ima u vidu narodna nošnja, da Bokelji mogu postati oficiri ili podoficiri bez poznavanja nemačkog jezika i da se mogu ženiti i pre no što napune 23 godine.

Traženje ublaženja klauzula Zakona o službi u domobranstvu praktično je značilo prihvatanje zahteva cara Franja Josifa I. Koliko je bila deplasirana i bespredmetna peticija sastavljena na bazi zaključaka usvojenih na spomenutom sastanku vidi se i po tome što su načelnici bokeljskih opština molili da se Bokelji oslobode od služenja u stalnoj vojsci, iako se tražila samo služba u domobranstvu. Peticija je konačno oformljena tek 8. juna, odnosno posle pritiska nad opozicionim načelnicima opština koji su popustili i prihvatili peticiju.

Neovisno od pripreme i slanja peticija, načelnici opština su povremeno dobijali od sreskog načelnika u Kotoru i sprovodili u život uputstva u vezi sa nameravanom regrutacijom. Kao prvi zadatak bio je da stvore evidenciju mladića rođenih 1861. godine, koji borave u užem zavičaju ili se nalaze u inostranstvu. Sreski načelnik se neposredno obratio parohijalnim uredima obeju vera i zahtevao da najdalje do 15. maja podnesu načelnicima opština spisak mladića. Načelnici opština su imali da taj spisak uporede sa podacima iz opšteg popisa stanovništva koji se obavio krajem 1880. i početkom 1881, godine, za godišta 1861. do 1871. i da sastave spisak regruta pripadnika svojih opština, a posebno onih koji privremeno žive na teritoriji dotične opštine. Radi uspešnijeg uspostavljanja evidencije upućen je apel roditeljima i starateljima mladića, kao i vlasnicima kuća da prijave sve one koji su obuhvaćeni regrutacijom, a posebno one koji se nalaze u inostranstvu. Načelnici opština bili su neposredno odgovorni za tačnost podataka i identitet regruta.

Na evidenciji regruta najsporije se radilo u risanskoj opštini. Pod raznim izgovorima produžavali su rokove pojedinih podataka, usled čega je sreski načelnik u Kotoru oštro reagovao, što se vidi i iz dopisa, od 27. juna upućenog opštini Risan:

Zašto je na 20. ovog mjeseca minuo rok ustanovljen mojim dopisom od 29. aprila t.g. br. 255 za predavanje imena onih mladića koji su ove godine podvrgnuti novačenju za domobranstvo, a budući da vaši imenici još nijesu stigli, pozivom to ugledno općinsko upraviteljstvo da ih pošalje najdalje do 31. ovog mjeseca, jer inače biću usiljen poslužiti se sredstvom č. 108 i 109 Opšteg zakona".

Ideju usporavanja primene i negiranja Zakona o službi u domobranstvu prihvatili su, pored risanske, i članovi veća hercegnovske, paštrovske, budvanske, grbaljske, ljuštičke i krtolske opštine. Medutim, austrougarske vlasti su ocenile da se žarište otpora protiv nameravane regrutacije nalazi u risanskoj opštini i da tamo treba usmeriti težište svoje aktivnosti radi suzbijanja tog otpora. U toj akciji angažovani su najstariji politički i crkveni organi u sedištu bokokotorskog sreza i namesništva za Dalmaciju.

Sreski načelnik u Kotoru je nekoliko puta išao u Risan i prisustvovao sastancima glavara te opštine. I pored upornog zauzimanja da ih privoli za prihvatanje vojnog zakona, nije imao uspeha. I sam namesnik Dalmacije baron Rodić je 25. maja došao na sastanak glavara u Risnu da se lično uveri u raspoloženje naroda. Bio je iznenaden odlučnim odbijanjem prihvatanja Zakona o službi u domobranstvu. Iako rezigniran nađenim stanjem, nije se usudio da primeni oštrije mere, ali nije ni sakrivao svoje nezadovoljstvo. Medutim, Krivošijani i Ledeničani su i pored »nezadovoljstva barona sa nađenim stanjem« uporno ostali pri svome stavu.

Što se tiče Krivošijana i Ledeničana jednoglasno su otkazali Rodiću u Risnu da neće dati soldata makar da će svi u more skočiti[9].

---

[8] DAH FRO, dopis sreskog poglavara u Kotoru opštini Risan br. 351 od 27. VI 1881.

[9] DAC MUD, telegram Stevana Zimonjića Mašu Vrbici od 30. V 1881. br. 42.

Ali je načelnik risanske opštine počeo da taktizira, u čemu su se mogli naslutiti znaci da on neće do kraja ići sa Krivošijanima i Ledeničanima. Andro Đurković je najveće odstupanje učinio posle prekora od strane barona Rodića, koji je rekao da je načelnik risanske opštine glavni organizator otpora protiv uvođenja domobranstva, da je lično odvraćao i nagovarao glavare da ne potpisuju peticije za ublažavanje Zakona o službi u domobranstvu, već peticije za njegovo ukidanje, da je organizovao demonstracije protiv vlasti itd. Radi opravdanja svog opozicionog stava prema Zakonu o službi u domobranstvu, Đurković je 31. avgusta održao sastanak opštinskog veća risanske opštine na kome je opširno izneo svoju delatnost od februara do tada i zaključio da niko ne može potvrditi »da je ikome rekao da ne počituje zakon i da ne ide u domobranstvo«[10]. Sličan sastanak održao je 7. septembra kome su prisustvovali »41 risanskih domaćina«. Tom prilikom je definitivno formulisao svoj stav, pozivajući Rišnjane da se odazovu regrutaciji:

Opominjem Vas gospodo i braćo da bi Risan žestoko stradao kada bi ijedan naš od onih koji je upisan i pozvan za ovu godinu izostao i ne bi se prijavio i podvrgao zakonu domobranstva te pozivam sve domaćine da pristanu, posebno one čiji su sinovi za ovu godinu u tome određeni[11].

Međutim, austrougarske vlasti nisu verovale u iskrenost Andra Đurkovića. Baron Rodić je intervenisao kod uprave austrijskog »Lojda«, da ga prime kao kapetana broda, u čemu je uspeo. Adro Đurković je bio primoran da napusti Risan i da prihvati ponuđenu službu brodskog kapetana. Time se pokazalo da on nije spreman, kao ni načelnici hercegnovske, paštrovske, budvanske, grbaljske, ljuštičke i krtolske opštine, da ide dalje od peticija i drugih legalnih formi borbe. Čim su Krivošijani i Ledeničani dobili negativan odgovor na molbu caru Franji Josifu I, da ih oslobodi od službe u

[10] DAH FRO, zapisnik sa sednice opštinskog veća Risan od 31. VIII 1881. br. 450.

[11] Isto.

domobranstvu, počeli su da se pripremaju na oružani ustanak. Jedan od prvih zadataka bio je da sklone namirnice i kućne stvari u planinske i teško pristupačne krajeve. Najpre se počelo u zaseocima i selima blizu mora. Već u maju 1881. iz Zvećeva i Donjih Ledenica prebacivane su razne stvari u pravcu Gornjih Krivošija i crnogorske granice.

Isto tako preduzete su mere radi ispitivanja stava crnogorskih graničnih organa i crnogorske vlade u vezi sa prebacivanjem tih stvari, kao i dece i starijih osoba preko crnogorske granice, u slučaju nastupanja austrougarskih trupa. Ta misija je poverena Peru i Pusju Samardžiću, koji su krajem maja posetili Stevana Zimonjića i predočili mu raspoloženje Krivošijana i Ledenićana, odnosno njihov odlučan stav da se oružjem odupru pokušaju sprovođenja Zakona o službi u domobranstvu. Tom prilikom su zamolili Zimonjića da prenese crnogorskoj vladi stav Krivošijana i Ledenićana odnosno da ukaže na njihovu odluku da će se bez obzira na pozitivan ili negativan odgovor crnogorske vlade oružano suprotstaviti austrougarskim vlastima, ukoliko budu silom pokušale da odvedu krivošijske i ledenićke mladiće radi službe u domobranstvu. Ovaj stav Krivošijana i Ledeničana je karakterističan ne samo po tome što ukazuje na pokušaj prejudiciranja stava crnogorske vlade, već i po tome što su veoma rano zapazili da neće uspeti nikakav pokušaj da se sa austrougarskim vlastima mirnim putem reše nastale suprotnosti u vezi sa sprovođenjem Zakona o službi u domobranstvu.

Danas su došli kod mene — izveštavao je Stevan Zimonjić Maša Vrbicu — Krivošijani i Ledeničani i to Petar Andrin i Pusjo Mijatov Samardžić. Oni kažu kad bi se mogli pouzdati da nam gospodar pusti roblje u granicu, mi bismo se bili i verali po planinama. Ne bi smo se predali dok ijednoga traje. Ali iako nam ne primi roblje mi ćemo se isto biti pa da će nam sve roblje pohvatati[12].

Odlučan stav protiv primene Zakona o domobranstvu nedvosmisleno se manifestovao 27. oktobra 1881.

---

[12] DAC MUD, telegram Stevana Zimonjića Mašu Vrbici od 18. V 1881. br. 86.

kada je regrutna komisija u Risnu uzaludno čekala da joj se prijave mladići iz Krivošija, Ledenica i Ubala. Od toga dana, opštinsko veće u Risnu nije imalo uticaja ni uvida u stanje spomenutih delova svoje opštine. Na takav bojkot regrutne komisije u Risnu, sreski poglavar u Kotoru reagovao je tek 3. novembra:

Pošto nikakvo ublaživo razjašnjenje ni dobrohotni naputak nije uspio da odlomke Krivošija, Ledenica i Ubala, privede na poslušnost prema zakonu domobranstva, pozivljem po nalogu g. namesnika, ovdje boravljećeg, to ugledno općinsko upraviteljstvo da odmah objavi rešenim odlomcima preko glavara da se svi mladići rođeni 1861. godine i sada upisani za domobranstvo još jedanput i najozbiljnije opominju da se neodvlačno prikažu ovome poglavarstvu i podvrgnu zakonu kojeg su već prestupili, jer bi inače po čl. 46 odbranbenog zakona od 5. decembra 1868. godine, svaki izostavši mladić potpao kazni da dvije godine duže služi ili bi ga u slučaju nesposobnosti dopala kazna od 150 forinti globe ili mjesec dana tamnice, a svaki sukrivac bi upao u globu do 1000 forinti ili šest mjeseci tamnice.

Ako bi se tako rečeni odlomci i prema ovoj najposljednjoj ozbiljnoj opomeni oglušili smatraće se kao zavjera na oporbu te svaki pripadnik biće priznat sukrivcem, a suviše si visoka vlada pridržava osobito izvanredne mjere protiv rečenih odlomaka.

Do nedjelje će me to ugledno općinsko upraviteljstvo pouzdano izvijestiti kako je visoki ovaj nalog izvršilo[13].

Ovakvo kasno reagovanje usledilo je zbog toga što je trebalo, pored oštre opomene, pripremiti prikladniji način uticanja na raspoloženje Krivošijana i Ledeničana. Radi toga je iskorišćen kotorski vladika Petranović koji je dobio zadatak da pod izgovorom održavanja liturgije na Dragalju okupi glavare i što više naroda, te da ispita situaciju u tim selima i privoli mladiće na regrutaciju. Poruku o dolasku vladike Petranovića uputio je načelnik risanske opštine Krivošijanima i Ledeničanima dva dana pre zakazane liturgije, odnosno 4. novembra:

G. knezu Gornjih i Donjih Krivošija, Ledenica i parohu Kovačeviću. Evo Vam pismo od visoke vlade koje će te dati na znanje narodu neka svako dobro razumije naređeno mi je da Vam javim da prekosjutra u prvu nedjelju doći će u Dragalj

[13] DAH FRO, dopis sreskog poglavara u Kotoru načelniku opštine Risan, br. 856 od 3. XI 1881.

preosvešteni naš vladika i služiti liturgiju u crkvi na Dragalju, a pri povratku na Ledenicama"[14].

Sledećeg dana upućena je slična poruka i Ubljanima, koja se ovako završava:

Javljam da proglasite narodu i da nastojite da pođete su što više naroda ubaljskog na Dragalj, jer će vladika imati govora sa narodom vašim, krivošiskim i ledenićkim"[15].

Krivošijani i Ledeničani su prozreli namere vladike Petranovića, pa nisu ni dozvolili da održi liturgiju. Zaustavili su ga već u Ledenicama i vratili u Risan.

Na osnovu takvih koraka Krivošijana i Ledenićana, austrougarske vlasti su došle do zaključka da se može očekivati i oružani napad na izolovana mesta, kao što su Dragalj i Crkvice, pa su povukle graničnu posadu iz Dragalja. Narod je u gnevu odmah iza toga razrušio tvrđavu u Dragalju i kasarnu u Crkvicama.

Situaciju u Krivošijama umnogome je olakšavala okolnost što je crnogorska granica bila otvorena ne samo za pojedince već i za čitave transporte robe i stoke. Međutim, od novembra 1881. kao posledica sistematskog pritiska Austro-Ugarske na Crnu Goru, takvo stanje počelo je da se menja. Početkom novembra usledilo je pojačanje dnevne straže i zabranjeno je prelaženje crnogorske granice danju. 18. novembra postavljen je za političkog i vojnog starešinu u Grahovu komandir Boško Martinović, koji je naredio svim potčinjenim vojnicima i starešinama da se zabranjuje, pod pretnjom vešala, prodaja municije i oružja Krivošijanima i Ledeničanima. Postavljena je noćna straža, a Boško Martinović se javno izjašnjavao da on i crnogorska vlada neće pomoći nikakvu oružanu akciju Krivošijana i Ledeničana protiv Austro-Ugarske.

Uprkos javnog ograđivanja od događaja u Boki Kotorskoj i obećanja da će se držati stroge neutralnosti, crnogorska vlada je preduzela mere da ostvari potpunu kontrolu i uticaj na tamošnje događaje. Boško Marti

[14] Isto, dopis načelnika risanske opštine knezu Krivošija i Ledenica, br. 567 od 4. XI 1881.

[15] Isto, dopis načelnika risanske opštine knezu Ubala br. 881. od 5. XI 1881.

nović je imao da vešto izvede tu dvostruku ulogu, naime, da prikriveno održava veze s najužim krugom uticajnih Krivošijana i da im daje uputstva u vezi sa pripremama za ustanak, a istovremeno da javno deklariše strogu neutralnost i onemogući najsitniji argument na osnovu koga bi Austro-Ugarska posumnjala u iskrenost zvaničnog stava Crne Gore.

U vezi sa početkom oružanih akcija zapažen je stav crnogorske vlade prema kome je trebalo da Krivošijani i Ledeničani taktiziraju i da »ne započnu prvi«, kako bi mogli da na međunarodnom planu istupe sa odbranom da su napadnuti. Time se i može tumačiti relativno zatišje uprkos činjenice da su Krivošijani i Ledeničani u toku novembra već bili spremni da organizovano izvedu napad makar na manja mesta. Ovo utoliko pre, što su austrougarske posade još uvek bile male i očekivale pojačanja.

Krivošijske starešine su najviše održavale sastanke u Dragalju, jer je bio prilično udaljen od austro-ugarskih garnizona.

Njihova je skupština najviše u Dragalju, tu se kupe po 50 od glavnijih ljudi, piju i vode razgovore. Veseli su[16].

Na tim sastancima se raspravljalo o načinu nabavke oružja i municije. Pošto je bilo malo pušaka, ni svaki treći ustanik nije bio kompletno naoružan, a municije još manje, pa su glavari odlučili da se preduzmu mere da se ustanak eventualno ne odloži za proleće. Zato je trebalo što pre izvesti neku oružanu akciju. Jedan Ubljanin ovako je okarakterisao potrebu da se ustanak ne odlaže:

Brate! Ako mi sada ne započnemo, biće nam kasno — sada je nama mnogo lakše da se borimo nego vojnicima, kasnije će biti nama mnogo teže. Ako odmah u početku pokažemo uspjeha, svi će poći s nama, i Hercegovina će biti uz nas, i tada smo gospodari[17].

Dolazak u Krivošije čete Stojana Kovačevića, decembra 1881. značio je novi impuls za tamošnje borbe-

[16] DAC MUD, telegram Boška Martinovića Mašu Vrbici od 24. XI 1881. br. 743:

[17] Geschichte der Bocche die Cattaro, Agram 1887, 109.

no raspoloženje. Krivošijani su počeli da menjaju taktiku iščekivanja. Oni su se uverili da austrougarske jedinice još uvek ne nameravaju da preuzmu akciju u pravcu oslobođene teritorije. Zato su formirali nekoliko grupa koje su imale zadatak da pronađu najosetljivije tačke garnizona i da ih napadnu zajedno sa ćetom Stojana Kovačevića. Ali austrougarske jedinice su se držale defanzivno. Nisu učinile ni jedan pokret van utvrđenja. Krivošijani, nemajući artiljerijskih oruđa, nisu hteli da napadaju utvrđenog neprijatelja. Oni su smatrali da u prvoj oružanoj akciji treba susresti neprijatelja van utvrđenja, kako bi osigurali prvi uspeh.

Kad je Stojan video veliko borbeno raspoloženje Krivošijana, jer su prema njegovim rečima »uzavreli i žele čas prije da se pobiju«[18], odlučio je da se vrati u Hercegovinu i da tamo prenese tu radosnu vest o spremnosti Bokelja na ustanak i da uskladi oružane akcije.

Austro-Ugarska je prilikom vesti o odbijanju regrutacije imala u Boki Kotorskoj i Dubrovniku sledeće jedinice: 2. bataljon 22. pešadijskog puka u Dubrovniku; 2. bataljon 4. pešadijskog puka i štab puka u Kotoru; 3. bataljon 4. pešadijskog puka u Herceg-Novom i Risnu; 1. bataljon 4. pešadijskog puka u Sutomoru, Budvi, Kastel-Lastvi i Mulu; 24. bataljon poljskih lovaca; 4. gradski artiljerijski divizion i to: 1. i 5. baterija u Kotoru, 2. u Dubrovniku, a 3. i 4. u Herceg-Novom.

Ove jedinice bile su potčinjene štabu posadne brigade za južnu Dalmaciju i Dubrovnik, a sve jedinice u Dalmaciji i Boki Kotorskoj bile su potčinjene Glavnoj komandi sa sedištem u Zadru. Sa njima je saradivala žandarmerija koja je imala svoje stanice u mestima pored mora i većim selima u unutrašnjosti. Međutim, i vojska i žandarmerija držale su se defanzivno. Glavna komanda je ocenila da se ovakvim snagama ne mogu voditi napadne akcije i da treba hitno poslati pojačanje u Boku Kotorsku.

---

[18] DAC MUD, telegram Boška Martinovića Mašu Vrbici br. 743 od 20. XII 1881.

Austrijska vojska ne pomiče se s mesta, do sada je zauzela mesta od Mičimotike pa do Sutorine, a ova su mesta gde im stoji vojska: prvo u Oraovcu dvije kompanije soldata; drugo u Polje zubačko ima hiljada, treće na Ive Kruševačke dvije hiljade; četvrto pod Vučji Zub, ne znam izvjesno koliko ih ima[19].

Saobraćaj kroz Boku Kotorsku bio je sve življi. Parobrodima su stizali ratni materijal, namirnice i pojačanje u ljudstvu. Austrougarska vojska se brojno stalno povećavala. Ali, iako je Krivošijana bilo malo i sa nedovoljno oružja i municije, oni su budno pratili austrougarske jedinice, i bili uvek spremni da ih dočekaju na svim tačkama. To je osvedočeno prilikom prvog patroliranja austrougarskih snaga, 29. decembra. Toga dana krenula je iz Kamenog (kod Herceg-Novog) jedna žandarmerijska patrola ka Žlijebu. Ustanici, koji su se nalazili na samom vrhu grebena iznad Kamenog, primete patrolu kako im se približava. Oni puste žandarme da uđu u zasedu. Žandarmerijska patrola je išla oprezno, ali nije mogla da primeti dobro maskirane ustanike. Kada su žandarmi došli na vrh grebena iznad Kamenog odjedanput su napadnuti vatrom. Pet žandarma je ubijeno, a ustanici nisu imali gubitaka. Uzeli su oružje, municiju i uniforme.

Posle te prve pobede kod Kamenog, u Krivošijama se još više razvila želja za borbu. Narod je jedva čekao da pokaže osvetničku pušku. Pored toga, vesti iz Hercegovine koje su govorile da se i tamo priprema sličan ustanak još više su podigle moral naroda i njegovu spremnost da vodi upornu borbu protiv Austro-Ugarske.

BORBE U REJONU ORAHOVCA I LEDENICA

(Skica 10)

Početkom 1882. godine u Krivošijama se ustanak sve više raspirivao. Počeli su da dolaze dobrovoljci i iz gradova. Tako je iz Risna došlo oko 20 sitnih trgovaca

[19] DAC MUD, telegram Boška Martinovića Mašu Vrbici br. 831 od 22. XII 1881.

i zanatlija, a iz Kotora nekoliko omladinaca. Broj boraca u ustaničkim jedinicama se povećao na oko 900 ljudi. Ustanici su imali u svojim rukama sela: Ledenice, Unjerinu, Knežlaz, Dragalj, Zvečavu, Uble, Bunoviće, Žlijebi i neke zaseoke. Time je ustanička oslobođena teritorija obuhvatala predeo severno od Risna prema crnogorskoj granici i zapadno, skoro sve do Herceg-Novog. Austrougarske jedinice bile su saterane uz morsku obalu i tu su u gradskim utvrđenjima čekale pojačanje. Ustaničke snage su podeljene u tri grupe po 200—300 boraca; prva u Vrbanjma, druga u Ublima i treća u Ledenicama. Na taj način ustanici su zatvarali dva pravca s mora (Uble i Ledenica) i pravac sa severa koji vodi iz Hercegovine.

Dok su se austrougarske jedinice držale uglavnom defanzivno, ustanici su izvodili manje akcije koje su najzad 8. februara krunisane pobedom u Orahovcu, odakle su proterali neprijatelja i time presekli saobraćaj na samoj obali između Risna i Kotora.

U toku januara i početkom februara austrougarski garnizoni su se punili novim jedinicama. Pomorski saobraćaj je omogućio da u Boki Kotorskoj, brže nego u Hercegovini, izvrše koncentraciju jedinica koje su imale zadatak da uguše ustanak. Ustanici su bili obavešteni preko svojih simpatizera u Risnu da će uslediti ofanziva protiv njih. Oni su saznali približan dan napada austrougarskih jedinica, mada je komandant 47. divizije general-major Vinterhalter vršio pripreme u najvećoj tajnosti, tako da je svojim komandantima jedinica određenih za napad, tek 8. februara saopštio nameravane operacije.

Danas su na skup Krivošijani, Ledeničani i Oraovčani na Leđenice. Petar Andrin i Petar Vukadinov, pošli su na Uble, da se pritvrde s Ubljanima. Došao im je glas da će doći vojska još do tri dana, ovo im je javio nekakav prijatelj iz Boke[20].

Da bi što bolje prikrio nameravani pravac dejstava, komandant 47. divizije je naredio da se uoči samog na-

[20] DAC MUD, telegram Boška Martinovića Mašu Vrbici br. 874 od 9. I 1882.

pada, tj. 8. februara uveče izvede »veliki« manevar na sasvim drugom sektoru. On je hteo da sakrije pravac napada i od sopstvenih vojnika.

Da bi se skrenula pažnja kako sopstvenih trupa i vlasti, tako i protivnika od prostora, koji je izabran za operacije, 8. februara posle podne izvršeno je veliko vežbanje od Hercegnovog prema Poljicama"[21].

Austrougarski su vojnici uoči napada snabdeveni hranom i municijom za dva dana, što su morali nositi sa sobom, jer se nije dozvoljavalo prebacivanje materijala brodovima uoči borbe, kako bi se uspešnije sačuvala »tajna operacije«.

Za ovaj napad su određene pored kopnenih i jake pomorske snage, koje su imale da sadejstvuju prilikom ovladavanja grebenima iznad mora i da obezbede nesmetano dovoženje novih trupa u Boku, tim pre što su ustanici već izbili na more i pretili potpunim presecanjem obalskog saobraćaja. Uviđajući važnost ovih operacija i sam trupni komandant baron Jovanović je stigao u Boku. Austrougarske kopnene snage bile su sastavljene od jedinica: 47. divizije, a pomorske snage: oklopljena krstarica »Erhercog Albreht«, topovnjače »Nautilis« i »Sansego«, korveta »Fazana«, fregata »Laudon«, ratna lada »Turntaksis« i tri transportna broda.

Napad je počeo 9. februara u zoru. Austrougarske jedinice su se još u toku noći razvile u tri kolone (vidi skicu 10). Leva kolona je nastupala iz Risna ka s. Ledenice. Ove jedinice nisu išle putem, jer su smatrale da će uspešnije izbeći ustaničku vatru. Kada su došle na polovinu padine u pravcu Sv. Nikole, ustanici su zauzeli položaje ispred njih, otvorili vatru i zaustavili ih. Oni su pored puščane vatre upotrebili i kamenje. Nagomilano kamenje odjedanput se sručilo na austrougarske vojnike. Obostrana borba trajala je čitav dan, kada su se vršili naizmenični napadi. Ustanici su čvrsto držali svoje položaje, mada ih je tukla jaka artiljerijska vatra sa oklopljene krstarice »Erhercog Albreht« i brdskih topova. Oni su napustili grebene iznad mora tek kada je

[21] Der Aufstand in der Hercegovina, 154.

austrougarska brdska i brodska artiljerija počela da tuče i ruši kuće u njihovim selima. Srednja kolona se kretala u pravcu sela Ublac. Uz put je svuda napadana od manjih ustaničkih jedinica. Desna kolona je bila napadnuta već u samom Orahovcu, gde je stigla iz Kotora. Oni su odlučili da brane selo. Razvila se borba za svaku kuću. Ustanici su bili u premućstvu sve dok u neposrednu blizinu nisu doplovile topovnjače »Nautilis« i »Sansego«. Usled jake vatre sa ovih oklopnjača ustanici su se povukli u brda iznad mora, pružajući i dalje otpor. Tako su uspeli da odvoje jednu austrougarsku četu i da je izolovanu desetkuju. Gubici u ovim borbama nisu poznati. Medutim, prema pričanju meštana bili su daleko veći kod austrougarskih jedinica. Odnos njihovih gubitaka i ustaničkih može se sagledati iz borbe u Orahovcu o kojoj ima nešto zapisano:

Pobili su se Oraovčani i soldati. Doneseno je u Kotor 18 mrtvih i ranjenih, medu njima jedan mrtav kapetan. Čuje se da ima Oraovčana 7 do 8 mrtvih i ranjenih[22].

Ustanici su se spremali da ne dozvole prodiranje neprijatelju unutar oslobodene teritorije. Razrušili su put koji vodi od Ledenica ka Dragalju i pregrupisali snage. Zaposeli su nove položaje koji su u vidu elipse orijentisani prema moru. Odbrambena ustanička linija se protezala od crnogorske granice kod sela Kućišta, prema Grkovcu, Poljicu, Ublima i sve do blizu Bunovića. U ovim selima ustanici su držali po jednu četu, sa zadatkom da brane ova sela i da neprekidnim prepadima uznemiravaju neprijatelja:

Ove borbe sa manjim ustaničkim grupama koje su pretstraže vodile, čas na jednom čas na drugom mestu, imale su za posledicu, da su pretstraže morale biti u neprekidnoj bojnoj gotovosti.

Ustanici su se stalno zadržavali na visinskom grebenu severno od linije Bunovići — Morinje — Poljica, zatim na Grkovcu severno od Knežlaza, na Golom Vrhu i kod Poda. Njihove glavne snage nalazile su se verovatno kod Zvečave, Crkvica i Dragalja[23].

---

[22] DAC MUD, telegram Boška Martinovića Mašu Vrbici br. 73 od 14. II 1882.

[23] Der Aufstand in der Hercegovina, 160.

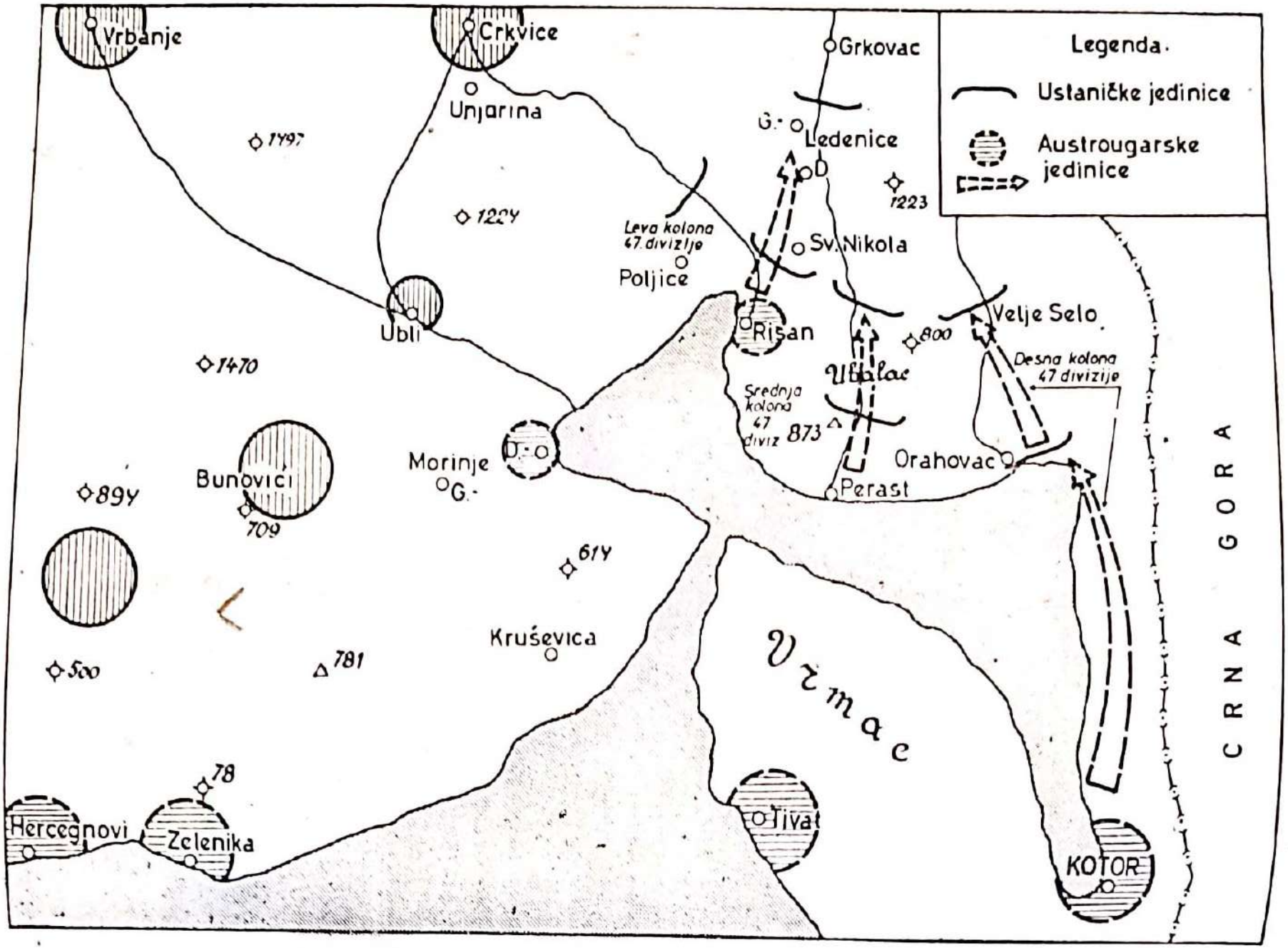

Skica 10. Borbe u rejonu Orahovca i Ledenica

Međutim, pošto ovaj napad nije imao izgleda na uspeh, jer još uvek nisu bile spremne sve jedinice 44. pešadijske divizije koje su imale da sa leđa i bočno napadaju ustanike sa pravca od Hercegovine, to je ove napade 47. divizije prekinula Trupna komanda i odložila za mesec dana.

BORBE U KRIVOŠIJAMA I DRUGIM KRAJEVIMA BOKE KOTORSKE

(Skica 11)

Trupna komanda u Dubrovniku je početkom marta 1882. pripremala napad protiv ustanika koji su imali oslobođenu teritoriju između Risna, Orahovca, crnogorske granice i Herceg-Novog. Svakodnevno su stizale namirnice, municija, odeća i nove jedinice. Ratna mornarica je bila podesna za transportovanje materijala i jedinica, a akcijom od 9. februara, kada su zauzeli Donje Ledenice i Donji Orahovac austrougarske jedinice su sasvim obezbedile njeno funkcionisanje.

Trupna komanda je naredila da napad započne 7. marta. Za izvođenje napadnih dejstava određene su 47. i 44. austrougarska divizija. 47. divizija je imala da nastupa od mora ka Dragalju, a 44. divizija da sa pravca Vrbanje—Crkvice i Vrbanje—Ubli nastupa u susret 47. diviziji.

Jedinice 47. divizije podeljene su u sedam kolona jačine 1—2 bataljona (vidi skicu 11). Prva kolona imala je da nastupa pravcem Kameno—Ždrijelo—Crkvice—Mačija Stopa; druga Radmilovići—Velja greda—Stijepov Do—Jankov vrh; treća Točak—Zvečava—Napodi—Dragalj; četvrta Morinje—Knežlaz—Veliji vis—Braćan; peta Risan—Knežlaz—Crkvice—Zagvozdak; šesta Donje Ledenice—Grkovac—Dragaljsko polje; sedma Ubalac—Gornji vrh—Perina gora. Komanda divizije imala je da se kreće na pravcu druge kolone.

Trupna komanda je najveću pažnju poklonila prvoj i drugoj koloni koje su bile na krajnjem levom krilu i nastupale najdužim pravcima. Odluka Trupne komande zasnivala se na proceni da će ove dve kolone moći najbolje da iskoriste sadejstvo sa 44. divizijom radi bočnog udara na ustaničke položaje koji su zatvarali sve pravce od morske obale ka Dragalju, kao najvažnijem objektu na oslobođenoj teritoriji.

Kolone su iz svojih polaznih rejona krenule 7. marta i potpomognute artiljerijskom vatrom nastupale na predviđenim pravcima.

Ustanici su dali najjači otpor kod Vratla i Ubala, braneći sela od upada austrougarskih jedinica, ali nisu mogli držati teritoriju, jer im je već prva neprijateljska kolona, koja je išla iz Kamenog zaobilazeći (8. marta) Vratlo, zapretila prekidanjem odstupnice. Ova kolona je pored toga pojačana i jedinicama 44. divizije, koje su stigle sa severa iz Hercegovine i koje su se severno od Vratla radi veze spojile sa 47. divizijom.

Austrougarske kolone su nastupale 8. marta kroz sasvim napuštena krivošijska sela. 9. marta je prva austrougarska kolona sa dva bataljona izbila na Crkvice, gde su se ustanici spremali za odbranu, sve dok nisu primetili da im iza leđa nastupaju jedinice 44. divizije. Druga kolona je stigla nešto južnije od Crkvica, treća u Napode, četvrta u Knežlaz. Usled otpora kojeg su pružali ustanici kod Knežlaza tamo se orijentisala i peta kolona, koja je jedan dan zadržana na Grebenu. Šesta kolona je takođe zadržana od ustanika na obroncima Golog vrha. Ustanici su pružali višečasovni otpor, ali im je s leđa zapretila opasnost od sedme kolone koja je sa iste strane napala Goli vrh.

Istovremeno su počevši od 8. marta, nastupale ka Krivošijama i jedinice 44. austrougarske divizije. One su krenule u tri kolone: iz Kruševice, Vrbanje i Konjskog. Kolona koja je pošla iz Konjskog probijala se preko snežnih obronaka Orjena, pa se kod Strekanice susrela sa ustanicima. Nastala je borba u susretu, koja je izne-

nadila obe strane. Ali su se ustanici prvi snašli. Odmah su otvorili vatru i ubili komandanta austrougarske kolone barona Rukavinu i 20 vojnika dok su ustanici imali samo 2 mrtva. Potisnute austrougarske jedinice su se sredile tek posle pomoći srednje kolone".

Jedinice 44. i 47. divizije nastavile su 9, 10. i 11. marta nastupanje ka Dragalju, ostavljajući posade u pojedinim selima i počeli da grade karaule u Crkvicama, kod Hana, Grkovca i Vratla, zatim u Bunovićima i Ublima. Austrougarske jedinice su imale za cilj da se utvrde u pojedinim mestima koja su bila važna »radi kontrole pobunjenog kraja«, tim pre što su se ustaničke čete ponovo počele javljati u istim mestima kroz koja su prošle austrougarske jedinice u toku ofanzive.

Mada je uspešno izvedenim kombinovanim operacijama ces. kralj. trupa okupiran najveći deo Krivošija, ipak se ustanici nisu predali kako se to očekivalo; oni su šta više krstarili sa još većim bandama — potpomognuti terenom koji je bio kao stvoren za vođenje gerilskog rata — i to uglavnom po prostoriji koja se prostirala pred opštim frontom trupa; ove su trupe tukle vatrom i koristile prilike da izvrše prepade naročito na jedinice manjeg sastava, pokušavajući mestimično i same da pređu u napad[25].

Usled manjih akcija ustaničkih četa, Trupna komanda je početkom aprila ponovo preduzela napad.

Cilj ove veće akcije bio je, da se neprijatelj protera sa Mačje planine i da se napadom sa juga i istoka odbaci ka granici; dalje, da se cela prostorija koja se proteže do same granice (Bijela gora) očisti od neprijatelja, da se njegove smeštajne prostorije, koje od koristi još samo kao skrivena skrovišta i kao objekte radi odbrane, pronađu i eventualno razore[26].

Napad je počeo 2. aprila. Trupna komanda je upotrebila jedinice 14. i 43. pešadijskog puka, dva bataljona lovaca (tirolskih i poljskih) i dve brdske baterije. Ove jedinice su prikupljene u Dragalju i Crkvicama. Jedinice 44. divizije iz Trebinja imale su prema sporazumu da

---

[24] Prema pričanju Alekse Radulovića, 1952. godine.
[25] Der Aufstand in der Hercegovina, 177.
[26] Isto, 178.

posednu položaje između Orjena i Bijele gore, da ne bi ustanicima dozvolile prebacivanje u Hercegovinu.

Ustanici u Bijeloj gori su primetili pokret jačih austrougarskih jedinica iz Dragalja i Crkvica i već su 4. aprila počeli da se pomeraju severno od Dragalja, prebacujući se zatim na brda istočno od Dragalja. Prilikom ovog prebacivanja ustanici su dali otpor na prilazima Bijele gore. Usled toga su austrougarske jedinice očekivale teške borbe i počele su da prave na svakom većem brdu kamene karaule i šančeve i tek posle izgradnje utvrđenja nastupale su dalje. Izmorene i iscrpljene morale su se vratiti, bez uspeha, jer su obaveštene da su se ustanici pojavili na sasvim suprotnom kraju (između brda Bjeloša i Kabli). O ovoj taktici ustanika austrougarski Generalštab kaže:

Šta više, dosadašnje borbe pokazale su da ustanici — izbegavajući blisku borbu — vešto izmiču ispred kombinovanih pokreta naših trupa i da pri tome koriste svaku priliku, da — ne izlažući se suviše opasnosti — ces. kralj. trupama nanesu gubitke, te da svojim zverskim postupcima pojačaju dejstvo svoje iznenadne akcije...[27].

U toku aprila ustaničke čete su se pojavile kod Markovog Dola, Grkovca, Veljeg Sela, pa i prema Orahovcu. Ponovno izbijanje ustanka blizu mora primoralo je protivnika da upotrebi mornaricu. Topovnjača »Nautilis« je potpomagala dejstvo austrougarskih jedinica, koje su operisale između 18. i 20. aprila u pravcu Stepena, čime se olakšalo njihovo napredovanje ka Dragalju.

Izbijajući iznenadno čas na jednom čas na drugom kraju ustaničke jedinice su izmorile protivnika i počele preuzimati inicijativu. To je primoralo Trupnu komandu da 18, 19. i 20. aprila preduzme napade između linije Han—Grkovac i Ublac i crnogorske granice. Protiv 400 ustanika koji su podeljeni na manje čete krenule su 18. aprila dve austrougarske kolone jačine oko 3000 vojnika. Ustanici su i tom prilikom pružili otpor sa pojedinih objekata, kao sa Vršanika i Pišteta, a zatim se prebacivali na bokove i u pozadinu austrougarskih kolo-

[27] Isto, 181.

na gde su postavljali zasede. Često i uspešno postavljanje zaseda toliko je impresivno delovalo na austrougarske oficire da su i oni sami počeli da predlažu komandi 47. divizije primenu zaseda i iznenadnih napada kao efikasnog načina borbe protiv ustanika. Komandant divizije general-major Vinterhalter je prihvatio ove predloge i u svojim uputstvima potčinjenim komandama ovako je to formulisao:

Od izvanredne važnosti za slamanje ustaničkih jedinica bilo bi, ako bi Vam pošlo za rukom da im nanesete što više gubitaka.

Ali je pri neprijateljskom načinu borbe, koji se pretežno sastoji iz njihove nedokučivosti, stalnim manevrisanjem pred jačim jedinicama samo onda verovatno ako se on zasedama dovede do bliskog odstojanja. Zasede na neizloženim tačkama, obrazovane od najmanje 50 naročito srćanih ljudi, a pod komandom dosetljivog i valjanog oficira, izgledaju vredne preporuke za ovu svrhu[28].

Do kraja aprila ponovljeni su dva puta slični napadi protiv ustanika, ali ishod je bio opet neuspešan.

Pokazalo se da jedinice 47. divizije nisu dovoljne za ugušivanje ustanka. Stoga je 1. maja pridata diviziji 10. brdska brigada, koja je dislocirana u Crkvice, čime se mnogo popravio položaj austrougarskih jedinica i stvoreni su povoljni uslovi za ugušivanje ustanika.

Ustanak u Krivošijama nije ostao bez uticaja i na ostale krajeve Boke Kotorske. Iz Brajića, Maine, Pobora i drugih sela bežale su pojedine grupe mladića i odmetale se u brda, izbegavajući regrutovanje. Najorganizovanije je istupilo selo Pobori. Seljaci iz ovog sela formirali su četu od 50 naoružanih ustanika, pod komandom Šunje Đakonovića. Ustanici su najpre sklonili svoje porodice i kućne stvari u obližnje planine, a zatim su 1. maja javili austrougarskim vlastima da iz njihovog sela neće dati ni jednog regruta. To je drugim rečima značilo — ustanak. Trupna komanda je odmah uputila u Pobore jedan lovački bataljon ojačan sa dva

[28] RAB FA, Insurrection, Naredba general-majora Winterhaltera br. 75—2 od 25. IV 1882.

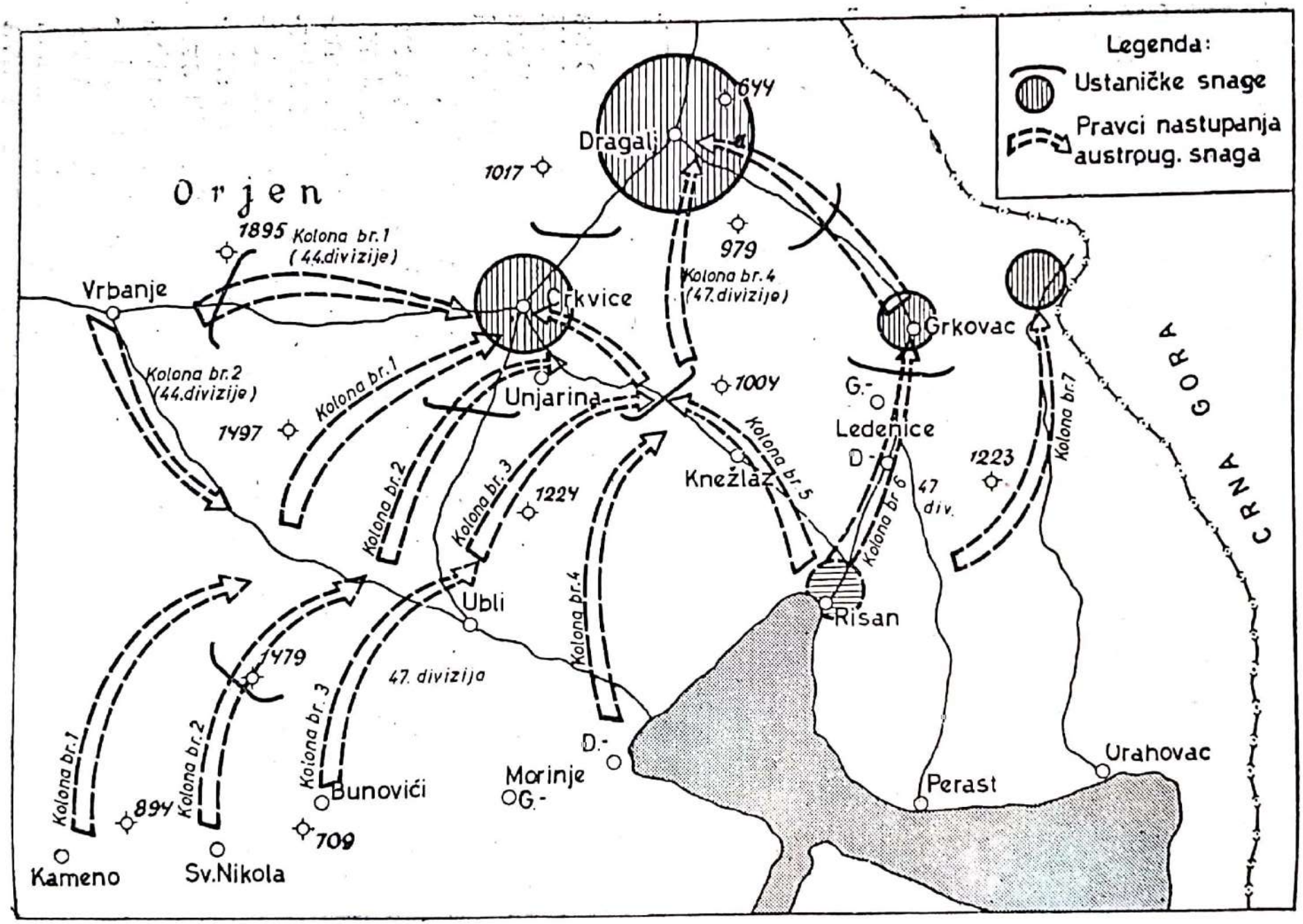

Skica 11. Borbe u Krivošijama

brdska topa. Bataljon je 2. maja uveče došao do Dobre Vode. Čim je pao mrak ustanici su se počeli približavati bataljonu i oko 22 časa napali su i proterali neprijatelja koji je ovim bio iznenađen. O tome napadu Maśo Vrbica javlja Bošku Martinoviću:

Noćas je bio boj između austriske vojske i Pobora. Pobori su ustali i roblje preko granice prebacili Vojska austriska, jedan bataljon ljudi, koji je odio na Pobore zanoći oko vode na Kolożun; Pobori oko dvije ure prije ponoći udare na logor austriske vojske sa tri strane: od Pelinske Rudine, od Golika i od istočne strane. Boj se bio do tri ure po ponoći, vojska austriska bude razbijena i ćerana do niže Balevijevih kuća i Duboke Prodoli. O pogibiji dosad se još nije razbralo, ali je pogibije dosta bilo u onom notnjom bježanju. Opet jutros Pobori su namjerni udarit. Dakle i u vnutrenost Boke započe se"[11].

Čim je Trupna komanda obaveštena o porazu ovog bataljona poslala je u Pobore jedan deo 43. puka sa 2 topa koji je 3. maja stigao iz Kotora u Kolužun. Iz Budve im je pošao u susret jedan bataljon. Ove jedinice su 4. maja nastavile nastupanje od Dobrih Voda i Kneževića ka crnogorskoj granici. Ustanici su odstupili ka crnogorskoj granici gde su ih razoružale crnogorske granične jedinice. Tom prilikom je razoružano 179 ustanika i upućeno u Kolašin.

Tek što su prestale borbe u Poborima, u Krivošijama su ponovo oživele. Usled toga je Trupna komanda organizovala krstarenje delova 16. i 22. pešadijskog puka sa 4 topa, izmedu Dragalja, Orjena i Bijele gore, koja su završena bez uspeha.

Trupna komanda je 20. maja preduzela zadnji napad protiv ustanika. U ovom napadu su učestvovale jedinice 44. divizije koje su zatvarale pravac između Bijele Gore i Orjena. Ostale jedinice su podeljene u dve kolone, koje su imale da nastupaju ka jedinicama 44. divizije. Prva kolona pod komandom pukovnika Rajmana, u sastavu dva lovačka bataljona i dva topa, krenula je 20. maja iz Dragalja. Druga kolona pod komandom majora Čizola, u sastavu od jednog bataljona 14. peša-

[11] DAC MUD, telegram M. Vrbice B. Martinoviću, br. 784.

dijskog puka i dva brdska topa, krenula je istog dana iz Crkvica. Ustanici nisu sačekali ove austrougarske kolone već su noću 20/21. maja prešli u Crnu Goru, gde su razoružani i internirani.

U Crnu Goru je prešlo oko 3000 Bokelja, od kojih je najviše bilo Krivošijana. Crnogorske vlasti su im uskoro dozvolile da potraže svoje porodice i da se nastane u Cucama, Grahovu, Rudinama i Nikšiću, gde su mnogi ostali do kraja života.

VII ODNOS SRBIJE, CRNE GORE I RUSIJE PREMA USTANKU

Radi ugušenja ustanka Austro-Ugarska je preduzimala veoma opsežne vojne, političke i ekonomske mere. U prvom planu su bile vojne mere, jer je trebalo obezbediti jake vojne efektive radi trošenja i uništenja ustaničkih jedinica, koje su brojno bile male, ali s obzirom na njihovu izdržljivost i taktiku, veoma vitalne i teško savladive. Gomilanje novih austrougarskih jedinica i popuna već postojećih formacija bio je stalni proces koji je polovinom marta 1882. dostigao vrhunac. Tada je na okupiranoj teritoriji bilo oko 70 000 austrougarskih vojnika, sa 90 artiljerijskih oruda.

Glavna komanda u Sarajevu i Trupna komanda u Dubrovniku raspolagale su dobro naoružanim i opremljenim jedinicama, koje su i organizaciono bile prilagođene zemljištu na kome su dejstvovale. Divizije su podeljene na 2—4 brigade, koje su osposobljene za dejstva na samostalnim pravcima.

S obzirom na tako jake snage, Glavna i Trupna komanda su bile u stanju da od kraja februara neprekidno izvode ofanzivna i napadna dejstva. Međutim, ustanici su morali da menjaju taktiku i da se u potpunosti odreknu odsudne odbrane i izvođenja dejstava većih razmera. Austrougarske jedinice su uspostavile kordon prema Crnoj Gori i Sandžaku, posele veća mesta i važni-

ja prigranična naselja. Pored toga, preostajalo je dovoljno snaga za pokretna dejstva i njihovo pothranjivanje svežim snagama.

Među spoljnopolitičkim merama važno mesto je zauzimao pritisak na Srbiju i Crnu Goru. Austro-Ugarska je, koristeći svoj povoljan međunarodni položaj i unutrašnje teškoće u Srbiji i Crnoj Gori, preko njihovih vlada koristila sve mogućnosti da spreči moralnu i materijalnu pomoć srpskog i crnogorskog naroda, koji su osećali velike simpatije prema ustanicima.

Knez Milan je imao veliki broj svojih protivnika u Srbiji. On se nadao da će se osloncem na Austro-Ugarsku održati na vlasti. Austro-Ugarska je sa svoje strane vešto koristila njegov nestabilan položaj i ponudila mu da svojom obaveštajnom mrežom kontroliše delatnost protivnika njegovog režima, u stvari delatnost antiaustrougarskog pokreta, koji se manifestovao, između ostalog i u protivljenju okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske.

Knez Milan je posle Berlinskog kongresa sve više orijentisao svoju spoljnu politiku prema Austro-Ugarskoj, koja je išla ka tome, da najpre ekonomski, a zatim i politički podredi Srbiju. Politiku kneza Milana najreljefnije pokazuje tajna konvencija koju je juna 1881. godine sklopio s Austro-Ugarskom. U drugoj tački konvencije obavezao se da Srbija »Neće nikako trpeti politička, verska i druga spletkarenja koja bi išla protiv austrougarske monarhije, podrazumevajući tu i Bosnu, Hercegovinu i novopazarski Sandžak«[1]. Na taj način, knez Milan je napustio tradicionalnu politiku srpskog naroda, koji je pokazivao ogromne simpatije prema borbi naroda Bosne i Hercegovine. Zato su mesne vlasti strogo vodile računa o sprečavanju svake akcije pomoći ustanicima.

Međutim, narod Srbije neprekidno je gajio simpatije prema svojoj braći u Boki i Hercegovini, a što se iz dana u dan sve više povećavalo. Srpski seljaci su

[1] V. Ćubrilović i V. Ćorović, Srbija od 1858—1900, Beograd, str. 121.

rado pričali o otporu koji daju seljaci pod vođstvom Stojana Kovačevića, o hajdučkim četama u Bjelašnici, Zelengori, Treskavici, o organizovanom otporu protiv austrougarske okupacije u Mostaru itd. I u Vojvodini je bilo slično. Novosadska »Zastava« je otvoreno pisala o nepodnošljivom životu pod austrougarskom okupacijom:

Čoveku mora pamet stati, kad svojim očima u Bosni silne nepravde — gonjenja mirnih građana, učitelja itd. gleda. Je li to uspeh »kulturtregerske« misije na istoku.

Kada se u svoje vreme još u početku okupacije — ravnomernost narodnosti, verozakona osobito naglašavala, kada se je s neke strane o sreći (?) jednog ugnjetenog naroda radilo, onda se sve činilo i obećavalo, da bi čovek i nehotice mogao pomisliti da je Bosna »novoizabrana« zemlja za najstarije narode u svetu. Ali posle nekoliko meseci gorka iskušenja i nove patnje svelo je sve nadanje na nulu. Sada se tek vidi, da je sve to sušta prazna obmana bila[2].

Za Ustanak u Boki i Hercegovini naročito je bila zagrejana srpska omladina. U školama i raznim društvima, u privatnim i javnim razgovorima, živo se komentarisalo o oružanom dejstvu ustanika, iako su vlasti imale zadatak da to sprečavaju i preduzimaju oštre mere. Beogradski listovi, kao »Borba«, »Samouprava«, »Narodno oslobođenje« i »Srpska nezavisnost« otvoreno i vrlo oštro su pisali protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i zalagali se za prikupljanje priloga u korist ustanika.

Posle raznih mera režima protiv otvorenih akcija u korist hercegovačkih ustanika počeli su u Srbiji da se u dubokoj tajnosti formiraju odbori koji su imali zadatak da prikupljaju novčane priloge za ustanike, da nabavljaju oružje i municiju, i da organizuju pojedine grupe dobrovoljaca za odlazak u ustaničke čete. Odbori su formirani u Beogradu i nekim većim mestima Srbije. Oni su izdavali razne proklamacije koje su upućivali u ustanički kraj[3].

---

[2] »Zastava« broj 2, 1879. god. Novi Sad.

[3] U Bečkom ratnom arhivu (Insurrection, broj 178/8) nađen je ovaj proglas tajnog odbora za oslobođenje Bosne i Hercegovine:

Odbor u Beogradu je imao čitavu mrežu poverenika, koji su uspostavili jedan kanal preko Obrenovca, Valjeva, Užica i sve do Javora i Golije. U Obrenovcu je bio poverenik, Hercegovac, Rista Paranos u čijoj su kafani dobrovoljci dobijali hranu dok su bili kod njega, kao i hranu za put i nešto novca. Isti je zadatak imao i Kosta Živković u Valjevu. Odatle su dobrovoljci išli u Užice, gde su dobijali puške, municiju i sanitetski materijal. Puške im je davao Vidoje Nevesinjac, kafedžija, kod koga su odsedali, a sanitetski materijal apotekar Sekulić. Obadvojica su bili članovi Užičkog odbora za pomaganje ustanika u Hercegovini i Boki.

»BRAĆO BOŠNJACI I HERCEGOVCI!

Pošljednji su trenuci za naš opstanak nastali. Skora budućnost će nam donijeti strašan grob, koji nam naša nazovi »OSLOBODITELJKA«, Austro-Ugarska, evo već 4 god. sprema. Sa sviju smo strana opkoljeni strahom i užasom, koji nas je dotle ponizio i utukao, da je vrlo malo razlike između nas i bezslovjesnih životinja! Tama, koja nas je — evo 4 god. — pokrila, uništi nam našu moralnu i materijalnu moć toliko, da smo već gotovo zaboravili šta smo i gdje smo!

Pored neprestanog rada sa našom djecom, mi smo gladni, bosi i goli; bezodmoran naš rad je ništa, za podmirenje onoga, što se od nas traži; neprekidne dacije i globe trećina i nepravedna desetina opasa nas likom i ostavi pod vedrim nebom. Pa sve je ovo ništa, nego još moramo našijem rođenijem očima gledati, kako nam braća, roditelji i sinovi naši gotovo svaki dan padaju žrtva od ruku našijeh »OSLOBODITELJSKIH DŽELATA«. — Je li ovo pravda i sloboda? Možemo li, draga braćo, i dalje ovaj čemerni život snositi? Možemo li, velimo, još ove tirane i izjelice gledati, da pred našijem očima paradiraju u najvećem sjaju i izobilju, a da našu kožu deru? Ne, nikako ne!

VEĆ ŠTO PRIJE SMRT NAMA ILI NJIMA!...

Naše kukanje, naše molbe, naša sirotinja, naša nagost — sve je to našijem tiranima radost i veselje; mi kao da smo zato stvoreni, da njima robujemo, a oni da uživaju! To je očita nepravda i ropska potčinjenost, koja nas propasti vodi. Da bi se što prije naših tirana i izjelica spasli, dolepotpisani »TAJNI ODBOR« ovim obznanuje svima Bošnjacima i Hercegovcima, da je najenergičnije počeo raditi za blagostanje i slobodu sviju Bošnjaka i Hercegovaca.

Cilj je tajnog odbora da izvojuje ovo:

Slične zadatke je obavljao i odbor u Nišu, čiji su članovi bili: Jevrem Radivojević, trgovac, Pera Božović, opštinski kmet i Atila apotekar. Božović je organizovao nabavku pasoša za one koji su hteli da idu kod ustanika u Hercegovinu. Kao opštinski kmet izdavao je dobrovoljcima sirotinjska uverenja, na osnovu kojih su u načelstvu dobili besplatne pasoše: Petar i Svetozar Jovanović, Toma Radivojević, Ljubisav Kuzmanović, Pavle Rašić, Jevgenije Miladinović i Luka Radonjić.

---

1. Da se Austro-Ugarska istera iz Bosne i Hercegovine (ovde ako nam Evropske velesile ne pomognu, našom smrću ćemo želju našu ostvariti);

2. Da pošlje nje Bošljaci i Hercegovci u bratskom saglasju sami izaberu sebi drugu vladu, kakvu hoće;

3. Da se svakom seljaku u Bosni i Hercegovini dade besplatno zemlje onoliko, koliko mu bude dovoljno da može svoju porodicu komotno izdržavati;

4. Da se svakom Bošnjaku i Hercegovcu potpuno dozvoli da vjeruje, kako hoće, i da mu se običaj nedira; i

5. Da se svakom dadu sretstva, da se može vaspitavati i učiti.

Eto ovo je cilj »TAJNOG ODBORA« koji će za ostvarenje istog i na smrt poći. Ko hoće dakle s nama, rado ćemo ga primiti, a svi koji hoće, mogu se u svojoj okolini tajno dogovarati i raditi onako, kako im budemo mi ovijem putem javljali. Oni pak, koji su već organizovani, neka i dalje rade onako, kako smo prije riješili i neka nam češće javljaju, kako ko po njihovijem okolinama postupa.

Još jedan put napominjemo, da se po sve tajno radi i da se nastojava, da svi članovi o našem programu budu dobro obavješćeni i da nigdje ne popušćaju, osobito sada kad Austrija oće da nam naše sinove u vojnike uzme, kako bi posle lakše mogla, da nas sa svijem sebi prisvoji. — Austrija nema te sile, da može CEO NAROD primorati. — SAMO SLOGA MEĐU SVIMA BOŠNJACIMA I HERCEGOVCIMA pa ćemo se sigurno naših TIRANA I IZJELICA za kratko vrijeme spasti. — A U TOME ĆE NAS I PRIJATELJSKE VELESILE POTPOMOĆI.

Tiranija naših — nazovi »OSLOBODITELJA«, koja s dana na dan sve gora i nesnosnija biva, jasno nam dokazuje, da ćemo MORATI SVOJA PRAVA ORUŽIJEM IZVOJEVATI I BRANITI. Kako će pak i kad će to biti, u svoje vrijeme javiće i svakog će s nužnijem sretstvima snabdijeti

NA SRIJED BOSNE

TAJNI ODBOR
ZA OSLOBOĐENJE BOŠNJAKA I HERCEGOVACA

Božović se povezao i sa nekim graničarima koji su učestvovali u prethodnom bosansko-hercegovačkom ustanku »pa ih ponudi da idu u Bosnu i Hercegovinu i ovi pristanu«[4].

Hercegovačko-bokeljski ustanici su zadobili ne samo ljubav naroda u Srbiji, nego i velikog dela organa vlasti i vojske. Preko granice Srbije su prelazili, često uz znanje graničara mnogi dobrovoljci, koji su sa sobom prenosili oružje. Iz Rusije, su došli, pošto su dali ostavku kao oficiri, Jovan Lipovac i Stevan Ivanović. Njima se u Bugarskoj pridružilo oko 50 Srba, Crnogoraca i Hercegovaca, koji su prešli u Srbiju.

Ministar Garašanin je u aprilu 1882. obavešten od načelnika sreza timočkog o pokretu ovih dobrovoljaca i u vezi sa tim izdao je naredbu da vlasti »strogo motre« na takve i da ih odmah uhapse. Dobrovoljci su stigli u grupama do Užica. Kad je Garašanin o tome obavešten, obratio se ministarstvu vojske, da pomoću vojnih jedinica uhapsi dobrovoljce. Komandant užičkog garnizona je prema naređenju ministra vojske, 4. maja objavio mobilizaciju narodne vojske u jednom delu užičkog okruga.

Odziv je bio vrlo slab, upravo nikakav. Do sutradan u podne nije bilo nikog na zbornom mestu. Stoga je ponovo narod u Užicu preko doboša pozvat da se iskupi. Međutim i na drugi poziv vlasti narod se slabo odazivao. Iz požeškog i ariljskog sreza nije niko došao, a u Užicu, na drugi poziv došlo je samo dvadesetak Užičana, bez odela i pouzdana oružja, pogotovu nikakvih vojnika[5].

Dobrovoljci su u međuvremenu već prešli srpsko-tursku granicu, podeljeni u dve grupe, pod vođstvom Jovana Lipovca i Stevana Ivanovića. Obe grupe su naišle na turske jedinice, koje su postavile zasede između Novog Pazara, Priboja, Banje i Lima. Lipovac je odlučio da se vrati u Srbiju, jer je uvideo da ne može preći, a Ivanović je nastavio dalje. Njegova grupa se

---

[4] Dr Dragutin Stranjaković, Držanje zvanične Srbije za vreme ustanka u Hercegovini i Boki, Beograd 1940, 29.

[5] Isto, 20.

pored Novog Pazara, pa preko Vučjaka spustila kod Lima. Turski vojnici su ih gonili prema tragovima na snegu, ali su ovi ipak uspeli da pređu Lim. Kod Brodareva su prešli na Kamenu goru, a zatim pored Kolašina u Crnu Goru, gde su uhapšeni i zatvoreni u Podgorici. Slično je bilo i sa Lipovcem kada se vratio u Srbiju. Međutim, ustanak je već bio ugušen.

Hapšenje dobrovoljaca u Srbiji izazvalo je veliko negodovanje u narodu. Vlada kralja Milana uvidevši opasnost koja preti od naroda koji je počeo i javno da protestvuje, preduzela je hitne mere. Ministar Garašanin je 10. maja 1882. izdao uputstvo okružnim načelnicima da ga prouče i prenesu nižim činovnicima, koji su imali da obrazlože i ubede narod u iluzornost pokušaja pomoći ustanicima u Bosni i Hercegovini. I pored toga pojedinci su uspevali da se iz Srbije prebace u Hercegovinu. Njihova osnovna težnja bila je da pomognu tamošnji ustanak i da se proširi i na Bosnu. O karakteru propagande za ustanak govori i ovaj nedatirani proglas »tajnog odbora«:

Dragi brate Srbine!

Pošto smo nasigurno propali, ako i dalje Austrija ostane da nad nama upravlja, najenergičnije smo se zauzeli raditi na to, da se Austrija iz naše drage otadžbine istera.

A da bismo pak naš cilj lakše postigli, riješili smo, da tebe, — znajući te kao dobrog Srbina — izaberemo, da ti naše naloge za tvoju okolinu — vršiš.

Ove plakate, što tebi šaljemo, poslali smo svima bosansko-ercegovačkim opštinama, kako bi svuda u Bosni i Hercegovini jednog dana po varošima razbacane osvanule, a to da bude prvog marta 1882. god.; Zato dakle i ti u tvojoj varoši ove plakate prvog marta 1882. god. makar na kakav način razbacaj tako, kako će one, ne samo građanima, nego i tamošnjim vlastima do ruke doći.

A ako ovu naredbu ne izvršiš ili ako ovo ti vlastima izdaš, onda ćeš se smatrati kao izdajnik i kao prijatelj našeg tirana — Austrije — i kao takvog znaj, da će te vrlo rđave pošljedice postići od

»tajnog odbora«
za oslobođenje Bošnjaka i Hercegovaca[6]

---

[6] RAB. FA, Insurrection, br. 172—7.

Ipak, narod Srbije teško je mogao pružiti neposrednu pomoć, jer je Srbiju od Hercegovine delio Sandžak u kome su bile turske i austrougarske jedinice, koje su krstarile, postavljale zasede i preduzimale napade protiv grupa ili četa upućenih iz Srbije.

Međutim, sa Crnom Gorom je bilo drukčije. Ogromne simpatije naroda Crne Gore prema ustanku mogle su se bolje realizovati, jer je zajednička granica sa Hercegovinom bila podesnija za neposredni kontakt sa ustanicima, za pružanje pomoći u municiji, oružju, sklanjanju porodica ustanika itd.

Narod Crne Gore, a naročito stanovništvo iz pograničnih krajeva, pružali su raznovrsnu pomoć ustanicima. Često se dešavalo da su ranjeni ustanici prelazili crnogorsku granicu gde su se lečili i ponovo vraćali. Granični meštani su kupovali puške i davali ih ustanicima. Najveći broj ustaničkih porodica sklonjen je u Crnu Goru, kao i njihova pokretna imovina. Protiv takve otvorene pomoći naročito je radio knjaz Nikola. Njemu je više odgovaralo davanje pomoći ustanicima tajnim kanalima, jer se plašio austrougarskih agenata da će prikupiti optužujući materijal i okriviti ga za povredu neutralne politike prema Austro-Ugarskoj, koju je Andraši još avgusta 1878. godine nazvao »lojalna predusretljivost«.

Jednu od najvažnijih uloga u odnosu na ustanak imao je »zapovednik vojnog kordona« Lazar Sočica, proslavljeni pivski vojvoda iz ustanka 1875—1878. godine. On se nalazio u Goranskom koje se graničilo sa Hercegovinom što je iskoristio za učvršćenje veza sa ustanicima.

Lazar Sočica je pružio ustanicima pored moralne i materijalnu pomoć. Hamza Čaušević je lično dolazio sa jednom grupom ustanika kod Sočice i od njega dobio prvu pušku, koju je kasnije u borbi zamenio austrougarskom. U Cetinjskom državnom arhivu je sačuvana verbalna nota pukovnika Temela, koju je uputio ministru inostranih poslova Stanku Radonjiću, iznoseći u njoj delatnost Lazara Sočice u odnosu na agitaciju i doturanje oružja i municije ustanicima u Hercegovini.

Dne 3 januara sakupila se je u Ulogu jedna količina glavara i odaslala jednog poslanika vojvodi Lazaru Sočici u Goransko našto bijaše agitacija jasnija (obširnija), te najprije pobjegoše u planinu 150—200 Nevesinjaca, Gačana i Zagorana... okolo 8. februara primili su ustanici u Zagorju iz Pive 6 tovara municije. Jedan deo plijena tj. 5 tovara oriza, kafe i cukra, bijaše poslato Lazaru Sočici koji je kao uzdarje istima 5 konja sa municijom natrag poslao.

Okolo polovice februara vodio je Salko Forta osobno svoju familiju u Pivu na zaštitu, te primiše i tom prilikom od vojvode Lazara, nekoliko tovara municije koji je prenio u Ulog.

Oko 20 februara dobili su kod Kalinovika Salko Forta i Pero Tunguz: 17 tovara pušaka i 12 tovara municije iz Pive.

Od konca februara nadalje dobili su gorepomenuti u više puta ukupno 20—60 tovara municije iz Pive, isto tako dobio je Mrdak Luburić za bilećke ustaše 4 tovara municije iz Banjana, preko Vučjeg Dola.

U prvih dana marta, primio je Stojan Kovačević blizu Tjentišta do 20 tovara municije, priposlate mu po vojvodi Lazaru Sočici[7].

Austro-Ugarska je u nekoliko nota optuživala Lazara Sočicu da rukovodi organizovanjem borbe ustanika, a da sa njim učestvuju jezerski kapetan Živko Šibalija, šaranski kapetan Mitar Knežević, bivši grahovski kapetan Jovan Kovačević i grahovski barjaktar Savo Milović. Crnogorska vlada je, da bi dokazala svoju neutralnost, prividno smenila Lazara Sočicu sa dužnosti i obrazovala »islednu komisiju« koja je u drugoj polovini marta 1882. godine vršila isleđivanje nad gore pomenutim ličnostima.

Komisija rukovođena onom istom lojalnošću, kojom visoka naša vlada prati događaje na granici knjaževine, pristupila je najozbiljnije i najstrožije k djelu ispitivanja optuženih.. Prema tome pročitane su optužbe g. vojvodi Lazar Sočici, po kojoj se vlasti austriske žale na njega da je agitacijama svojim uzbunio Nevesinjce i Gačane na ustanak i da je općenjem s ustanicima pothranjivao u njima duh buntovnički. Na ovu tačku optužbe g. vojvoda Lazar odgovorio je da on kao vojnik i kao zapovjednik vojenog korduna, naprotiv, izvršavao je i izvršuje strogo zapovjesti svoje vlade, bdeći nad stražama da se po želji vladinoj spriječi svako »općenje« i prelazak iz Hercego-

[7] DAC MUD, nota pukovnika Temela Stevanu Radonjiću od 14. III 1882.

vine u Crnu Goru i obratno, i to tako strogo i savjesno kao što su zapovijest vlade stroge i ozbiljne. Dalje veli da nije ništa činio, niti se može dokazati, što bi moglo i u dlaku povrijediti vladine zapovijesti, već ih je kao vojnik bezuslovno izvršivao[8].

Isto tako kao što je Sočica odbio sve optužbe »isledne komisije«, uradili su i ostali optuženi. Isledna komisija dolazi do zaključka da su »optužbe proste sumnje nepotkrijepljene vjerodostojnim svjedočanstvima«, a kao zadnju meru koja bi mogla eventualno pružiti mogućnosti da se povuče optužba za oružje i municiju, predlaže »da se pregledaju državni magacini i sadržina njihova sravni s protokolima ministarstva vojnog«[9]. Rad »isledne komisije« se odvijao u duhu zahteva kneza Nikole. On je nju koristio kao sredstvo da ubedi Austro-Ugarsku u svoju apsolutnu neutralnost i negativan stav prema ustanku.

I vojvoda Šako Petrović je bio stalno u vezi sa Lazarom Sočicom i davao mu sugestije da se pomoć ustanicima odvija što konspirativnije. Šako Petrović mnogo zamera Sočici, u pismu od 1. marta 1882. godine, što nije »u torbicama« prebacivao ustanicima municiju, nego konjskim tovarima. To pismo glasi:

Vojvoda Lazare, kapetan Spiro vratio se i dostavio njegovom visočanstvu o svemu za izdavanje džebane. Ti si kriv dobro, čim se tolika vardanja od konja i ljudi bila učinjela, a naređeno ti je da se to u torbicama i najtajniji način učini. Sada ti opet naređuje, iako si prije učinio, onako da dodaš pomalo džebane. Ali ako učiniš išta nalik na prvo, ako to ne bi u najvećoj tajnosti, od tebe se učinje grdno i naopako. Ovog puta ne daj Bože da što fališ, da je prosto što će od tebe biti, a neprosto što ćeš učinjeti štetu ustanicima[10].

Nisu se ispunile nade ustanika ni u pogledu očekivane podrške od strane Rusije. Zvanični stav ruske vlade nije izlazio van okvira dobrih odnosa sa Austro-Ugarskom, mada je na carsku vladu vršen jak pritisak plemićko-buržoaskih i slovenofilskih krugova da se odrekne politike prijateljstva sa Austro-Ugarskom i da po-

[8] DAC MUD, fasc. 1882.
[9] Isto.
[10] Isto.

mogne ustanike ne samo materijalno, već i na međunarodnom planu.

Simpatije prema hercegovačko-bokeljskim ustanicima preovladale su i u nekim vojnim krugovima, koji su se takođe sa svoje strane vrlo aktivno zalagali za pomoć ustanicima. Među njima se naročito isticao popularni ruski vojskovođa general Skobeljev, koji je zbog zasluga u rusko-turskom ratu slavljen kao nacionalni heroj. General Skobeljev je na samom početku ustanka u Hercegovini održao govor u Moskvi u kome je otvoreno stao na stranu ustanika i osudio austrougarsku politiku prema Bosni i Hercegovini i Boki Kotorskoj. Zatim je održao još ratoborniji govor polovinom februara 1882. godine, u Parizu, u kome je izrazio spremnost da u slučaju potrebe dođe na bojno polje i da se rame uz rame bori sa Slovenima protiv Austro-Ugarske.

General Skobeljev se uporno zalagao za koncepciju uspostavljanja evropske ravnoteže, smatrajući da je poremećena od strane Nemačke i Austro-Ugarske. Po njegovom mišljenju, Nemačka je na račun Francuske, a Autsro-Ugarska na račun Slovena na Balkanu ojačala svoje pozicije, te usled toga treba tesnom saradnjom Francuza i Slovena zaustaviti dalje širenje Nemaca.

Vatreni govori generala Skobeljeva postali su predmet diskusije svih evropskih sila. Nemačka je strahovala od zbliženja Francuske i Rusije, pa je tom prilikom odlučno reagovala ukazujući na mogućnost da bi takav stav Rusije i Francuske izazvao protiv njih zajedničku akciju Engleske, Nemačke, Austro-Ugarske i Italije. U Engleskoj se smatralo da takvo istupanje generala Skobeljeva može da indicira nameru ruske vlade da u nekom vidu pomaže ustanike. Prilikom debate u parlamentu ipak se došlo do zaključka da ruska vlada neće preduzimati mere za aktivno pomaganje ustanika.

Austro-Ugarska je vrlo odmereno reagovala, jer nije želela da izaziva zvaničnu Rusiju i time još više kompli-kuje svoj položaj. Ona se pozivala na Trojecarski sporazum (između Nemačke, Austro-Ugarske i Rusije) i te-

žila je da obezbedi neutralnost ruske vlade, bar za vreme dok ne uspe da vojnički uguši ustanak.

Austro-Ugarska se plašila preovladavanja uticaja slovenofilskih krugova na rusku vladu i preko svojih diplomatskih kanala u Petrogradu stalno je ukazivala na njihovu aktivnost u duhu koncepcija generala Skobeljeva. Prema tome, oštrica austrougarske diplomatije uperena je protiv slovenofilskih krugova koji su intenzivno radili na organizovanju dobrovoljaca i sakupljanju oružja i novca za hercegovačke i bokeljske ustanike. Njihova dobrotvorna društva birala su za članove pojedine istaknute ustaničke starešine[11].

Uprkos velikih simpatija, širokih narodnih slojeva za hercegovačke i bokeljske ustanike, kao i nezadovoljstva naroda protivu ruske vlade i cara Aleksandra III, nije došlo do promene zvanične politike ruske vlade prema ustanku. Unutrašnje teškoće ekonomskog karaktera i političkog karaktera u Rusiji i priprema za krunisanje Aleksandra III, kao i reorganizacija ruske vojske koja je bila u toku, a čiji se kraj teško mogao sagledati, imale su uticaja na rusku vladu i rusku vrhovnu komandu da vode politiku izbegavanja ratnog konflikta. To se takođe podudaralo sa stavom Girsa[12]. On je vrlo predusretljivo i vešto izlazio u susret zahtevima austrougarskog poslanika u Petrogradu, da se izoluje svaka aktivnost u Rusiji na pomaganju ustanika, kao i da se vrši pritisak na Srbiju i Crnu Goru radi sprečavanja njihove pomoći ustanicima. Zaista, u Rusiji su preduzete izvesne mere, i kako je Girs ubeđivao austrougarskog predstavnika, pod pretnjom smrtne kazne je zabranjeno slanje dobrovoljaca i oružja ustanicima. Ruski diplomatski predstavnici u Srbiji i Crnoj Gori vršili su pritisak i ukazivali da Rusija neće biti spremna da ih ovoga puta pomogne u slučaju zapleta sa Austro-Ugarskom, što se sve negativno odrazilo na sam ustanak.

---

[11] Stojan Kovačević je izabran za počasnog člana ruskog dobrotvornog društva u Odesi i Petrogradu.

[12] Vodeća ličnost ruske spoljne politike, koji je inače po poreklu bio Nemac.

Hercegovački ustanici su od samog početka ustanka aktivno radili na pridobijanju Turske na svoju stranu. Među ustanicima, naročito među njihovim muslimanskim delom, vladalo je ubeđenje da turski sultan neće olako preći preko činjenice što je Zakon o vojnoj obavezi u Bosni i Hercegovini povredio njegovo suvereno pravo nad Bosnom i Hercegovinom, koje je bilo priznato međunarodnopravnim aktom kao što je bio Berlinski ugovor, i da će na toj liniji doći do suprotstavljanja austrougarskoj politici i pridobijanja Turske da im pruži pomoć. Ustanici su slali svoje predstavnike kod Riza-bega, turskog poslanika na Cetinju, kod Derviš-paše u Skoplju, pa čak i u Carigrad. Dok je Riza-beg obećavao pomoć i davao podstreka ustanicima, u Skoplju, a pogotovo u Carigradu, dobili su neodređen i protivrečan odgovor, što je praktično značilo nepomaganje ustanka. Zvaničan stav Turske je to potvrdio, jer je sultan sprovodio, u stvari, protivustaničku politiku što je bilo u skladu sa kursom zbliženja sa Austro-Ugarskom i Nemačkom, na što se Turska i oslanjala u borbi za očuvanje Tunisa i drugih delova severne Afrike. Takva politika ogledala se i u pojačanoj aktivnosti turskih trupa u Novopazarskom Sandžaku prema ustanicima i saradnji turskih i austrougarskih jedinica.

Tako teška međunarodna situacija u odnosu na ustanak predstavljala je jedan od najvažnijih elemenata koji su doveli ustanički pokret u težak položaj.

Austrougarske jedinice su danonoćno preduzimale dejstva protiv ustanika, a oni ostavši bez pomoći, nisu uviđali mogućnost nastavka borbe, već su njih oko 4000 do jeseni 1882. godine prešli u Skadar i Sandžak, a mnogi su dobijali zemljište u okolini Nikšića i Grahova i tamo ostali do kraja života.

VIII VOJNA ORGANIZACIJA I TAKTIKA USTANIKA

POPUNA I ORGANIZACIJA USTANIČKIH JEDINICA

Hercegovački ustanici su se borili pod teškim uslovima. Prvenstveno materijalno-tehnički uslovi bili su ispod svakog minimuma. Već od prvog dana ustanka pitanje naoružanja i snabdevanja predstavljalo je, u svim krajevima zahvaćenim ustankom, najakutniji problem. Finansijskih sredstava za nabavku oružja i namirnica nije bilo, sem što su pojedinci prodajući svoja pokretna sredstva individualno nabavljali uglavnom municiju, a o drugim borbenim potrebama nije moglo biti reči. Nekoliko tovara municije nabavljeno je preko Lazara Sočice u Pivi, besplatno ili uz zamenu za namirnice iz zaplenjene austrougarske komore.

Brojno stanje ustanika u fazi najvećeg razvoja ustanka, kretalo se oko 5000 ljudi, prema 70 000 dobro naoružanih austrougarskih vojnika, što je očigledno bila velika nesrazmernost. Pored toga, ustanici su imali političkih protivnika u domaćem stanovništvu, naročito u onom delu zavedenog katoličkog stanovništva koje je potpalo pod uticaj proaustrijski raspoloženog katoličkog klera. Novcem, obećanjima i pritiskom, austrougarske vlasti su uspele da ostvare svoj uticaj i na pojedine istaknute i uticajne ljude, srednjeg i boljeg imovnog

stanja, što se u nekim srezovima vrlo negativno odrazilo na razvoj ustanka.

Međunarodni položaj Austro-Ugarske, bio je povoljan. Njenu politiku potpomagala je Nemačka, a Engleska i Rusija bile su u dobrim odnosima sa Austro-Ugarskom (Rusija je počela da se više interesuje za ustanak kada je već bilo kasno). Turska je vodila kompromisnu politiku zbog zabrinutosti nad sudbinom njenih afričkih kolonija, koje su ugrožavale Francuska i druge imperijalističke zemlje.

U takvom spletu objektivnih i subjektivnih teškoća vrlo je teško bilo naći celishodan način ratovanja. Čak dizanje ustanka u takvim uslovima izgledalo je iluzorno i prema oceni nekih uglednih ljudi, koji su se istakli u poslednjem Bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1878. godine protiv Turske, borba protiv jake Austro-Ugarske bila je unapred osuđena na neuspeh.

I pored svih teškoća ustanici su izvodili skoro sve do pred kraj ustanka većinom uspešna borbena dejstva, koja mogu poučno poslužiti, kako u pogledu načina korišćenja zemljišta, tako i u pogledu pronalaženja odgovarajuće taktike i načina izvođenja pojedinih borbenih dejstava.

Osnovne jedinice ustaničke vojske u Hercegovini, 1882. godine bile su čete. U krajevima u kojima je narod masovno ustao, kao u nevesinjskom i bilećkom srezu, one su kompletno popunjavane iz pojedinih većih sela ili iz nekoliko zaselaka koji su sačinjavali prirodnu geografsku ili administrativnu celinu. Iz svoje sredine birali su starešine, a za borce su uzimali sve muškarce koji su imali pušku ili makakvo hladno oružje. Ovaj teritorijalni princip popune primenjivao se i u onim srezovima koji nisu masovno ustali, već samo pojedinci iz pojedinih sela. Od pojedinaca ili grupa ustanika iz različitih sela jednog sreza formirana je četa čiji je borački i starešinski sastav poticao iz istog sreza. Međutim, događaji su nametnuli primenu i eksteritorijalnog principa popune. To se odnosilo prvenstveno na onaj deo ustanika koji je poticao iz udaljenih

mesta od slobodne ustaničke teritorije. Oni su naročito u početku ustanka, dok nije stvorena čvršća slobodna teritorija u Hercegovini, bili orijentisani na crnogorsku granicu, gde su smatrali da će naći ne samo utočište već i podršku da se naoružaju i organizuju u borbene jedinice. Pojedine grupe iz Mostara i drugih mesta nekoliko dana i noći provodile su putujući ka crnogorskoj granici i pojedinim istaknutim starešinama, izlažući se pri tome raznim opasnostima od zaseda i uhoda austrougarskih vlasti. Oni koji su uspeli da dođu do crnogorske granice najvećim delom su stupali u četu Stojana Kovačevića, koja je još pre ustanka bila čuvena kao hajdučka četa. Isto tako u četi Salka Forte bilo je ustanika ne samo iz nevesinjskog, već i iz mostarskog sreza.

U Salka Forte ima 80 druga Nevesinjaca i Mostaraca... Neki Hodžić iz Mostara sa 30—40 druga iz raznih kotara otišao je niz Drinu[1].

Što se više razvijao ustanak, eksteritorijalni princip popune sve je više dolazio do izražaja. To se naročito odnosilo na neoslobođene krajeve odakle su odrasli muškarci stupali u ustaničke jedinice koje su dolazile kao oslobodioci. Ali i verski i bratstvenički momenti imali su svoj uticaj. Ustanici koji su stupali u jedinice van svoje teritorije ipak su jednim delom zajednički uključivani po bratstvima i verskoj pripadnosti. Međutim, i pored tadašnjih socijalno-ekonomskih prilika i verske zaostalosti, verski momenat je po mnogim pitanjima bio brzo prevaziđen. Priličan broj četa u nevesinjskom, fočanskom i gatačkom srezu imale su u svom sastavu istovremeno muslimane i Srbe, i kao takve ostale do kraja ustanka.

U ustaničke jedinice priman je svaki muškarac koji je bio sposoban da svoje oružje upotrebi u borbi protiv austrougarske vojske. Iskorišćene su sve vrste raspoloživog hladnog i vatrenog oružja i sredstava, kao: kose, vile, sekire, jatagani, kremenjače, ostrugače itd. Ova ša-

[1] RAB FA, Insurrection, zapisnik Sulejman-bega Ježića od 27. II 1882, br. 109/7.

rolikost u naoružanju postepeno je uklanjana u toku ustanka, snabdevanjem zaplenjenim puškama i municijom. Ali nije bilo dovoljno vatrenog oružja, pa je i kasnije hladno oružje ostalo kao jedan od važnih elemenata ustaničkog naoružanja.

Svaka ustanička četa imala je svog komandira, koji se zvao starešina čete, a najčešće i zamenika. Ukoliko je četa sastavljena od Srba i muslimana, komandir je bio Srbin a zamenik musliman, ili obrnuto, što je zavisilo više od autoriteta dotičnog starešine, nego od broja pripadnika pojedinih konfesija.

Čete su najčešće podeljene na tri dela sa kojima je komandovao po jedan »desetar«. Kao što nije bilo fiksirano brojno stanje čete, tako isto i u okviru odeljenja moglo je biti više ustanika, pri čemu se vodilo računa da u odeljenju bude jedna trećina od brojnog stanja čete. U muslimanskim jedinicama birane su odgovarajuće starešine, koje su se nazivale bimbaše, buljubaše itd.

U toku januara i početkom februara, kada se povećao broj ustanika, pojedine čete su brojile po 1000 i više ustanika. Komandovati sa tolikim brojem ljudi bilo je vrlo teško, pa su takve čete prerastale u mešovite grupe, odnosno od njih je formirano više četa, a najistaknutiji komandir čete je preuzimao komandu nad svim četama. On je i dalje neposredno komandovao svojom četom, a preko ostalih komandira četa prenosio je naređenja i usklađivao dejstva cele grupe.

Najveći uspeh u organizaciji komandovanja postignut je početkom februara kada je na Zagorju određen za komandanta ustaničkih jedinica Ibrahim-beg Čengić, zvani Kutalija. On je uživao veliko poverenje i ugled kod muslimana, čiji je broj u ustaničkim jedinicama bio relativno najveći.

Međutim, funkcija komandanta ustaničkih jedinica kakvu je dobio Kutalija nije bila istaknuta kao kod austrougarskih trupa. On je sva važnija naređenja i odluke donosio u prisustvu i uz saglasnost komandira ustaničkih četa. Na zajedničkom savetovanju Kutalija

je imao najvažniju reč, i to je predstavljalo korak dalje za usavršavanje komandovanja, ali predlozi iskusnih i smelih ustaničkih komandira imali su u celini odlučujuću reč. Kutalija je imao pravo da donosi odluke i kada nisu svi komandiri bili prisutni, tj. prisustvo »starešina četa« nije bio obavezan uslov za izdavanje pojedinih naređenja. Kutalija se, kad god je mogao, savetovao sa Salkom Fortom, Perom Tunguzom, Omerom Šačićem, Mujagom Bandićem, Stojanom Kovačevićem, Vukom Ignjatovićem i dr.

Kutalija je trebalo da od svih komandira četa prima i sređuje izveštaje, na osnovu kojih je cenio situaciju na bojištima i izdavao naređenja. Borbena naređenja potčinjenim jedinicama imala su neke elemente koje sadrže borbene zapovesti savremene vojske. Tako su u njima najpre davani, iako ne dovoljno iscrpno, podaci o neprijatelju, njegovim gubicima, dejstvu i sopstvenim gubicima. Drugi deo naređenja sadržavao je pravce dejstva ustaničkih jedinica, imenovanje desnog i levog suseda.

Njihova stilizacija nije ličila na zapovesti kakve su, recimo, izdavali austrougarski komandanti, a koje su bile duge i ispunjene strogo naredbodavačkim tonom. Ustaničke naredbe su bile u vidu pozdravnih pisama, delom savetodavnog a delom naredbodavačkog karaktera i kratke i bez zvučnih fraza. Nedatirana naredba Kutalije, koju je poslao serdaru Vasu Buhi i komandiru Ibrahim-agi Tanoviću, glasi:

Gospodinu serdaru Vasu pozdrav, Ibragi Tanoviću selam!

Dobili smo pismo od Use Vreve i Stojana Kovačevića iz Foče. U Foči su vodili borbe, imaju tri mrtva i četiri ranjena, a neprijatelj 150 ljudi gubitaka. Danas čitav dan čuju se topovi.

Dovedi svoje trupe u red što bolje možeš, obavijesti i Kadiju da i on drži svoju trupu u pripravnosti.

Pomoć od sto ljudi u Foči.

Ibrahim beg Ćengić
Salih aga Forta[2].

---

[2] Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka iz 1882. Godišnjak istorijskog društva (ID) BiH, 1951. 285.

U fazi splašnjavanja ustanka pojedine čete su brojno opale i ponovo su njihovi komandiri imali glavnu reč. S obzirom na malu jačinu četa[3] i njihovu međusobnu udaljenost, teško je bilo uspostaviti zajedničku komandu, mada se pokušavalo uticati sa raznih strana. Tako je Mašo Vrbica pokušao još aprila 1882. godine da sprovede svoju koncepciju, odnosno da sve ustaničke snage podeli na čete od 20—50 ustanika, koje bi dejstvovale pojedinačno ili skupno, ali na bazi zajedničkog plana koji bi donosila centralna komanda.

Da im rečeš da učine jedno deset ili najviše 15 četa od po pedeset vojnika, i da ih rasture svuda po Hercegovini pri tvrđijem planinama, okle se mogu spuštati na glavne puteve i udariti na pomanja soldatska odeljenja, kako bi svuda puteve zatvorili i kako bi svuda austrisku vojsku razvlačili i rastegli, da pogine pretražijući i ćerajući, a da nikad ne može izagnati, jer četa od 50 ljudi lako i brzo prijeđe iz jedne planine u drugu, lako se umetne, lako se sakrije, lako uteče, lako se može izdržavati. Na 50 ljudi danas za hranu četiri — pet brava dosta je, i više bi jada i muke zadali 1000 ustanika austrinskoj vojsci, kad bi se razdijelili više rečenih 1000 ljudi na dvadeset četa i rasturili se na dvadeset strana, nego 10 000, jer deset hiljada vojske ne može izisti s narednom austrinskom vojskom da se frontalno otvoreno bije. Ovo im živo preporući i reci da tako učine i od 10 do 20 četa po 50 vojnika rasture po svoj Hercegovini da nad svakom četom metnu dobra, pametna i ustalačna starešinu, da označe đe će koja četa, da nad svijem tijema četama metnu jednog glavnog starešinu, kojemu će se četne starešine obraćati za savjet, da označe na koje će

---

[3] Početkom juna 1882. godine brojno stanje četa bilo je: četa Stojana Kovačevića 15 ustanika, Muja Kurtovića 50 ustanika, Rista Grahovca 20 ustanika, Barjaktara Stojana Kovačevića 20 ustanika, Boža Mučibabića 20 ustanika, Tripka Grubačića 25 ustanika, Boška Ćeklića 20 ustanika, Salka Forte i vojvode Radovića 200 ustanika, Salka Pobrića 130 ustanika, Vasa Buve, Đoke Radovića i Jovice Zirojevića 160 ustanika, Lazara Badnjarevića 200 ustanika, Luke Eleza 25 ustanika, Ahmeta Dedovića 30 ustanika, Anta Kljakića 25 ustanika, Vuka Ignjatovića 30 ustanika, Toma Gašovića 68 ustanika, Bošnja Vukajlovića 75 ustanika, Živka Gutića i Omera Šeste 125 ustanika, Milutina Kovačevića 20 ustanika, Kadije Mrežice 150 ustanika, Ferst efendije 140 ustanika, Alila Gogalije 120 ustanika, Zaim Zirojevića 30 ustanika, Rama Đema 40 ustanika i Jusufa Osmankovića 150 ustanika.

mjesto glavni starešina s njegovom četom od 50 druga stajati. Glavni starešina paziće i uhoditi na svaku stranu austrisku vojsku i tain, pa kad mu se đe svidi, on može poslati od svojih vojnika, kod obližnjih ustanika, da mu dođu pet ili deset četa. Ovo će on činiti u slučajevima đe mu treba jaka snaga, pa čim svrši, odmah svak na svoje mjesto[4].

Za izvođenje diverzantskih akcija Vrbica predlaže ustanicima još manje čete:

Da sastave deset četa u svaku po deset momaka, pa da ih rasture između svijeh varoši po Hercegovini, pa da žice od telegrafa kidaju i direke sijeku, da s tim stave u zabunu austrinsku vojsku da za sebe ne zna i da za ustanike ne zna[5].

No, i pored svega nije došlo do formiranja centralne komande, već je ostalo na tome da pojedine istaknutije ustaničke starešine objedinjavaju dejstva na području jednog ili dva sreza, kao što je na primer Stojan Kovačević za gatački i bilećki kraj.

Pri kraju ustanka, kad su pojedine čete počele prelaziti u Crnu Goru i ovaj stepen komandovanja je ukinut, a ostale su izolovane čete, koje su prema svome nahođenju radile i dejstvovale.

VIDOVI I OBLICI USTANIČKIH DEJSTAVA

Ustanici su u svim fazama ustanka najčešće organizovali i izvodili napadna dejstva. Oni su i u najkritičnijim situacijama, kada su morali da se brane i odstupaju pred daleko nadmoćnijim austrougarskim snagama, umeli da pronađu mogućnosti primene raznih oblika napada. Pri tome su najčešće primenjivali: napade na izolovane objekte posednute manjim snagama; napade na austrougarske kolone u pokretu ili dok se nisu dovoljno učvrstile na nekom objektu; zasede; prepade; sitnije napade — »čarkanje«, radi uznemiravanja i iscrpljivanja većih posada; napade na gradove sa jačim garnizonskim snagama i na pojedine rečne objekte.

---

[4] DAC MUD, telegram Maša Vrbice Bošku Martinoviću
[5] Isto.

Napadi na pojedine izolovane objekte posednute manjim snagama naročito su došli do izražaja u početku ustanka. Tada se u Hercegovini nalazilo nekoliko kasarni i karaula, posednutih uglavnom sa žandarmerijskim, a ređe sa pandurskim i vojničkim posadama. Usmeriti napade na njih bilo je višestruko korisno. Takvi napadi obećavali su početne uspehe što je sa moralnog stanovišta bilo veoma značajno za ustaničke jedinice, a i pozitivno se odražavalo na raspoloženje u narodu i pristizanje novih ustanika. Kroz takve napade mnogi ustanici su sticali prva borbena iskustva i prekaljivanja, i to u borbi protiv pripadnika najomrznutije okupatorske formacije, kao što je bio žandarmerijski korpus. Protiv njih se najlakše i mogla mobilisati latentna snaga hercegovačkog naroda. Tu mržnju hercegovačkog naroda pokazuje i činjenica što su dosta često zarobljene žandarme, ukoliko se ne bi pridružili ustanicima, odmah ubijali.

Napade na izolovane objekte, odnosno žandarmerijske kasarne, najčešće su izvodile pojedine ustaničke grupe sastavljene od više četa. Ovo grupisanje nadmoćnih snaga ka izabranom objektu napada bilo je nužno, jer su se austrougarske posade branile iz utvrđenih zgrada, kojima je teško bilo prići bez većih žrtava. Jačina vatre iz slabog ustaničkog naoružanja mogla se jedino obezbediti većim brojem učesnika u napadu.

Zahvaljujući takvoj brojnoj i vatrenoj nadmoćnosti, ustanici su redovno postizali uspeh. Nijedanput im se nije desilo da su u takvim oblicima napada neuspešno okončali dejstva. Čak su mnoge kasarne zauzete i bez borbe, jer su austrougarske komande u mnogim slučajevima uvidele iluzornost svoje odbrane.

Napadi na kasarne obično su počinjali uveče, odmah posle pada mraka. Ustanička grupa se prethodne noći prebacila u šume ili obližnje dominantne tačke van puteva, odakle je mogla u toku dana da se upozna sa pravcima i objektom napada. Odmah po padu mraka ustanici su po četama brzo prilazili objektu i jednovremeno sa više pravaca napadali. Najčešće se dešavalo da u toku iste noći ovladaju objektom. Bilo je slučajeva

da su austrougarske posade u toku noći bile sklone da pregovaraju o uslovima predaje kako bi dobile u vremenu i sačekale dan ili pomoć iz garnizona. Ali ustanici su i u tim slučajevima produžavali okruženje i najdalje sledeće noći rešavali borbu u svoju korist.

Posle niza uspeha u napadima na manje objekte, u toku januara 1882. ustanici su već početkom februara počeli sa napadima na veće objekte, kao na primer na Foču i Trnovo.

Prilikom napada na jače utvrđena i dobro branjena mesta ustanici bi koncentrisali što više svojih snaga. Dok su napade na manje objekte izvodile obično pojedine mešovite grupe, napade na veće gradove izvodilo je više takvih grupa. U najviše slučajeva bile su po tri grupe. Svaka je dobijala poseban pravac, dosta udaljen od susedne grupe. Određivanjem pravaca za svaku grupu postizalo se povećanje manevarskog prostora, što je omogućavalo da ustaničke grupe imaju širi prostor za svoje nastupanje. S obzirom da nisu imali teškog naoružanja i eksplozivnih sredstava, morali su da izbegavaju jače utvrđene objekte, a posebno one koji su stalnog tipa, jer bi pri njihovom zauzimanju pretrpeli velike gubitke.

Ustanici su u gradovima imali veliki broj pristalica, pa su ih koristili da preko njih dobijaju podatke ili kao dopunu svojih borbenih jedinica. Tako su prilikom napada na Foču računali da će njihov spoljni napad biti potpomognut dejstvom snaga iz grada, koje su imale da istovremeno napadnu i olakšaju osvajanje Foče. Međutim, sadejstvo nije u potpunosti uspelo, jer nije obezbeđena sigurna veza između spoljnjih i unutrašnjih snaga. Ni sam početak pobune u Foči nije odabran u pogodnom momentu. Ona je izbila kada ustanici nisu savladali ni prvu liniju spoljne odbrane Foče. Austrougarska komanda je raspolagala sa jakim snagama, te je imala dovoljno vremena i fizičkih mogućnosti da pobunu uguši.

Nijedan napad ustanika na gradove nije završen osvajanjem tih mesta. Osnovni razlog tih neuspeha bio

je u tome što su ustanici izvodili takve napade protiv veoma jakih garnizona te i pored najveće koncentracije svojih jedinica nisu mogli postići premoć u snagama, tim pre što su austrougarske jedinice mnogo koristile poljsku fortifikaciju i objekte stalnog tipa.

Posle napada na Trnovo ustanici su uvideli da još nisu u stanju da uspešno izvode napade na veća mesta. Tako su odustali od napada na Gacko i Avtovac, iako je to bio jedan od zadataka koji je još od početka ustanka za njih bio primamljiv, a na kome je naročito insistirao Stojan Kovačević.

Neuspešni napadi ustanika na veća mesta negativno su se odrazili na moral ustaničkih jedinica, kao i na sam narod. To se naročito odnosi na neuspešan napad na Trnovo, posle čega su ustanici morali da odstupe preko Treskavice ka Kalinoviku i da napuste okolinu Trnova, gde su bili povoljni uslovi za proširenje ustanka u tamošnjim selima. Ustaničke grupe sa Zagorja imale su plan da dignu na ustanak sela na padinama Treskavice i u pravcu Sarajeva. Napad na Trnovo bio je preuranjen, jer da su izmanevrisali Trnovo, uspešnije bi obavili svoj osnovni zadatak: dobijanje novih boraca i proširenje slobodne teritorije u pravcu Sarajeva.

Od svih oblika borbe ustanici su najčešće primenjivali zasede. Zemljište je pružalo pogodne uslove za postavljanje zaseda na bilo kojem pravcu, što su ustanici znalački koristili. Njihova dejstva karakteriše ova kratka ocena austrougarskog Generalštaba:

> Ustanici neprekidno napadaju iz zaseda, rukovode se iznenađenjem, da kao munja ispred protivnika iščeznu i opet se pojave kad se ovaj uopšte ne nada[1].

Zasede su ustanici primenjivali u svim fazama ustanka. Taj oblik borbe se pokazao kao moguć skoro u svim situacijama, bez obzira na odnos snaga i namere protivnika.

Zasede su mogle da organizuju sve ustaničke jedinice, bez obzira na jačinu i dislokaciju, bilo da se radi

---

[1] Der Aufstand in der Hercegovina, 174.

o ustaničkoj desetini, četi ili grupi. Ipak, zasede su najčešće organizovale jače ustaničke jedinice, jer je njihov zadatak bio da unište protivnika. Skoro u svim slučajevima kada su austrougarske kolone upadale u ustaničke zasede, ustanici su ih najpre obasipali vatrom, a zatim kada bi uspeli da im nanesu gubitke i razbiju njihov poredak prelazili bi u opšti napad pre nego bi se austrougarski vojnici pribrali i organizovano počeli da se brane.

Zasede protiv manjih austrougarskih jedinica su se pokazale vrlo efikasne i obično su se završavale potpunim uništenjem tih jedinica. Zbog toga su austrougarske komande kasnije zabranjivale samostalno kretanje manjih izolovanih jedinica, pa su pri nastupanju van garnizona formirali jače kolone, od bataljona do brigade i veće. Ali ustanici su primenjivali zasede i protiv takvih jedinica. Najpre bi otvarali jaku vatru sa zasednih položaja i nanosili gubitke austrougarskim jedinicama upalim u zasedu, pa bi zatim prema situaciji prelazili u napad ili odstupali radi postavljanja zaseda na nekom drugom mestu.

Austrougarske jedinice su se teško snalazile na hercegovačkom zemljištu, pa su ponekad koristile i meštane za vodiče. Međutim, ti su meštani kao vodiči u dogovoru ili i bez prethodnog dogovora sa ustanicima navodili austrougarske jedinice na ustaničke zasede, a zatim bežali.

Uviđajući uspešnost ustaničkih zaseda i same austrougarske jedinice su počele da ih primenjuju. U tim slučajevima potkupljivali bi pojedine meštane u njihovu službu, koji su dobijali zadatak da se vešto nametnu za vodiče ustaničkim jedinicama i da ove navedu na austrougarske zasede. Zahvaljujući opreznosti i snalažljivosti ustanika, nije došlo do većih gubitaka od austrougarskih zaseda. Radi ilustracije navodimo ovaj primer:

Ja vam stavljam pred oči toga gnusnoga Kruševičanina, koji je 25 brata svojih Hercegovaca i Krivošijana izdajnički navodio među austriske soldate na Vrban da ih mušketaju i taj

gnusni Kruševićanin možda ne bi ni 50 fiorina za 25 brackijeh glava dobio nagrade od njegove vlade, koja se zna svakojakijem i najnižim sredstvima poslužiti, samo da postigne svoj cilj[7].

Ustanici su naišli na austrougarsku zasedu ali su se povukli bez gubitaka.

Ranije je govoreno o naređenju general-majora Vinterhaltera, koji je uviđajući neefikasnost raznih oblika borbi koje su njegove jedinice primenjivale u Krivošijama, naredio da se najzad pokuša i sa organizovanjem zaseda.

Mnogobrojna naređenja i uputstva austrougarskih komandi potčinjenim jedinicama — da se kreću oprezno i u jačem sastavu, da se ne udaljavaju od garnizona i svojih kolona ili mesta bivakovanja, — nisu mogla da onemoguće primenu zaseda od strane ustanika. I pored svih mera dešavalo se da se manje austrougarske jedinice zbog svojih svakodnevnih potreba, kao i radi izviđanja, snabdevanja sa vodom, hranom, zbog pljačke itd., zaborave i udalje od glavnine što su ustanici koristili na svoj način.

Napade na kasarne i manje objekte ustanici su najčešće počinjali odmah posle pada mraka, a na veće objekte većinom odmah posle svitanja. Prvi slučaj, napad po padu mraka primenjivali su imajući u vidu da treba u toku noći završiti osvajanje manjeg objekta, a noć ih je prilično štitila od većih gubitaka. Napad na veće objekte započinjali su danju, jer su imali u vidu veliku dubinu i nemogućnost da se u toku jedne noći likvidira neki jače branjeni garnizon.

Ustanički napadi su se uglavnom zasnivali na iznenađenju i manevru pokretom koji se završavao udarom na najslabiju tačku austrougarskih jedinica, bilo da su se nalazile u marševskom poretku, bivakovanju, ili na tek posednutim odbrambenim položajima. Pošto su i austrougarske komande preduzimale razne mere radi onemogućavanja efikasnosti ustaničke taktike bilo je dosta teško pratiti raspored i otkrivati pogodne objekte za napad. I u slučajevima kada su raspolagali sa poda-

[7] DAC MUD, telegram Maša Vrbice Bošku Martinoviću br. 514 od 7. I 1882.

cima o slabim stranama u rasporedu austrougarskih jedinica, nije se moglo ništa postići ako se to odmah nije koristilo pošto se situacija često menjala pa su ustanici morali brzo odlučivati i brzo organizovati napade na pravcima, često vrlo udaljenim od njihovog momentalnog smeštaja. Njihov manevar se kretao u granicama mogućnosti pešačkog pokreta, ali oni su bili majstori u korišćenju prirodnih puteva i zato im je savladivanje zemljišta redovno polazilo za rukom. Na polaznom položaju obično se nisu zadržavali, već su produžavali napad nastojeći da brzo reše borbu. Ukoliko bi osetili u toku napada da su austrougarske snage konsolidovale odbranu, najčešće se nisu dalje upuštali u borbu, već su se skrivenim pravcima povlačili i na nekom drugom pravcu tražili objekte za napad.

Usled elastičnog dejstva, ustaničke jedinice su bile u stanju da izvode napade i onda kad su se austrougarske snage koncentrisale i prelazile u opštu ofanzivu. Ukoliko se radilo o skupnom dejstvu više ustaničkih grupa ili četa protiv austrougarskih kolona, onda se najčešće jedna grupa ili četa nalazila u borbenom dodiru sa protivnikom, a ostale grupe ili čete prebacivale su se na njegov bok i pozadinu. Zbog toga austrougarske jedinice nikad nisu bile sigurne, pa ni posle osvajanja i »čišćenja« nekog rejona, ako nisu ostavile na njemu stalne posade, da taj isti rejon neće ustanici ponovo posesti i koristiti kao oslonac za dejstva iz pozadine.

Ustanici su izbegavali frontalni napad i kad god je situacija dozvoljavala udarali su na bok i pozadinu. To je i austrougarski generalštab uočio:

> Način borbe ustanika karakteriše se težnjom, da protivnika iznenadno napadaju. Oni se uvek nose idejom da napadaju, da tuku iz zasede ili da izvrše protivnapad kojega umeju vešto da izaberu. Otvoren frontalni napad retko primenjuju, ali zato češće napadaju bokove i pozadinu[5].

U sklopu ustaničke taktike odbrana je bila važan vid borbe. To se prvenstveno odnosi na odbranu pokret-

[5] Der Aufstand in der Hercegovina, 17.

nog karaktera, koja je najčešće bila zastupljena, kao i na odsudnu odbranu koja je bila izuzetna praksa u načinu njihovog ratovanja. U početnoj fazi ustanka odsudna odbrana je mnogo više dolazila do izražaja nego kasnije. Osnovni razlog takve ustaničke prakse je u tome što su vodili računa o proceni jačine, stanja i namera austrougarskih jedinica. U početku ustanka austrougarske jedinice nisu bile dovoljno popunjene i nisu mogle da prikupe jače grupe radi zahvatanja ustaničkih snaga.

Tek pri kraju januara 1882. austrougarske jedinice su bile u stanju da preduzmu prvu ekspediciju na oslobođenu teritoriju između Foče, Trnova, Konjica, Mostara, Nevesinja i Gackog, ali ustanici su procenili da pristigli kontingenti još uvek nisu dovoljni da slome njihovu odbranu. Na osnovu takve procene oni su doneli odluku da na pravcima prema Mostaru, Nevesinju, Trnovu, Konjicu i Kalinoviku organizuju odbranu, a prema Foči da preduzmu napadna dejstva većih razmera. Jedna takva uspešna odbrana jeste odbrana Glavatičeva, 27. januara. Ustanici su tom prilikom iskoristili kao prirodnu prepreku reku Neretvu, koja u zimskim uslovima nije gazna a mogla se preći samo preko mosta u Glavatičevu. Zbog toga su postavili najjače snage za neposrednu odbranu mosta i uporno ga branili sa položaja posednutih manjim snagama na levoj, a većim na desnoj obali Neretve. Na ostalim delovima, uzvodno i nizvodno od Glavatičeva, imali su manje grupe koje su za svaku eventualnost postavljali na suprotnoj — levoj obali Neretve radi onemogućavanja demonstrativnih ili lažnih prelaza. Ove grupe nisu preduzimale nikave mere radi organizovanja odbrambenih položaja na desnoj obali Neretve, jer su imale zadatak da napadno dejstvuju protiv pomoćnih austrougarskih snaga i da im ne dozvole izbijanje na levu obalu Neretve i bočno nastupanje ka ustaničkim jedinicama koje su branile Glavatičevo. Prema tome, odbrana Glavatičeva, koja je najpribližnija osnovnim karakteristikama uporne odbrane nije ni zamišljena, a kako je razvoj dejstava po-

kazao, nije ni izvedena bez primesa ostalih vidova borbe, kao prepadi i napadi, makar što su se ovi poslednji primenjivali na sporednom pravcu.

Ustanici su pravilno ocenili da će austrougarske jače snage nastupati na pravcu Nevesinje—Glavatičevo, jer je taj pravac mogao da primi najjače snage, a njime je vodio dobar put, pa su prema tome grupisali svoje snage tako da je najjača grupa od 250 ustanika branila Glavatičevo. Isto tako su pravilno ocenili da će austrougarska komanda pri izboru pojedinačnih objekata, na prvom mestu, imati u vidu mostovni prelaz, pa su ispred mosta polukružno postavili grupu od 50 ustanika, koja je imala zadatak da u sadejstvu sa glavninom raspoređenom na desnoj obali, ne dozvoli približavanje mostu.

Ovakav oblik borbe i raspored ustaničkih snaga bio je zasnovan na realnoj proceni situacije, u kojoj su odlučujuću ulogu imali sledeći elementi:

— stvor zemljišta ispred Glavatičeva nudio je vrlo povoljne uslove za postavljanje grupe ustanika radi neposredne odbrane Glavatičeva i zaštite mostovnog prelaza, bez obzira što je glavnina bila na desnoj obali Neretve, čime su rečnim tokom njihove odbrambene snage bile razdvojene;

— odnos snaga po broju i tehnici išao je u korist austrougarske kolone, ali ne toliko da je pretio uništenju ustaničkih jedinica koje su bile iza jakih prirodnih zaklona i imale veliki borbeni moral;

— ustanak je bio u fazi početnog razvoja i trebalo je omogućiti potrebno vreme da se oslobođena teritorija, severno od Neretve, iskoristi za organizaciono učvršćenje već formiranih jedinica i omoguće pripremne radnje za nove ofanzivne zadatke u pravcu Foče i Sarajeva. Tu su imali mnogo svojih pristalica i pogodne objekte za napade, kao na primer na austrougarske posade koje su štitile skele na Drini ili držale dominantne tačke u okolini Foče i Trnova;

— i, najzad, mogućnosti austrougarskih jedinica nisu dozvoljavale poduhvate većeg stila, mada je Glav-

na komanda u Sarajevu u to vreme postavila zadatak — razbijanje ustanika i obezbeđenje kontrole puta Foča—Kalinovik—Konjic. Pokazalo se da su ustanici dobro ocenili mogućnosti austrougarskih jedinica.

Iako su ustaničke čete mogle da samostalno rešavaju mnoge zadatke i da samostalno izvode pojedine borbe, ipak se njima pojedinačno nije poveravalo izvođenje odbrane u slučajevima kada se radilo o odbrani većih naselja i važnijih pravaca. U slučajevima kada je trebalo odsudnije braniti neki pravac ili objekat određivana je grupa od 500—1500 ustanika. Mešovita grupa ustanika takve jačine smatrana je, u prvoj fazi ustanka, sposobnom da zaustavi nastupanje austrougarskih kolona na bilo kojem pravcu u Hercegovini, a pogotovo na pravcima Glavatičevo—Ulog, Trnovo—Kalinovik, Konjic—Ulog i Morinje—Ulog, gde je zemljište umnogome olakšavalo uslove odbrane.

Određivanje jačih ustaničkih grupa za odbranu posebnih pravaca, koji nisu imali taktičke veze sa susednim pravcima, bilo je u skladu sa ocenom zemljišta i jačine austrougarskih snaga. Ustanici su sa velikom tačnošću pratili narastanje snaga u pojedinim garnizonima u Hercegovini.

Prema raspoloživim podacima u toku januara, ustanici su računali na mogućnost preduzimanja pojedinih ofanzivnih dejstava od strane austrougarskih jedinica u pravcu oslobođene teritorije. Oni su takođe računali da će Trupna i Glavna komanda, ako se odluče na ofanzivna dejstva na bilo kojem pravcu, prethodno obezbediti razvijanje jakih kolona. Protiv takvih kolona koje su upućivane na važnije pravce iluzorno bi bilo postavljati samostalne čete, sem da dejstvuju kao borbeni delovi pojedinih grupa i da izvršavaju zadatke iz opšteg sklopa plana odbrane pojedine mešovite grupe.

Najčešći borbeni raspored mešovitih grupa bio je sa tri čete napred, jednom slabijom četom pozadi i jednom jačom četom ostavljenom u pozadini neprijateljskog rasporeda. Ustaničke čete, raspoređene u prvoj liniji, posedale su najjače objekte u rejonu odbrane grupe. One

su imale zadatak da ne dozvole da austrougarske jedinice prodru i ovladaju tim objektima, čime se izražavala ideja glavnog otpora na prvoj liniji. Naročito je dolazilo do izražaja korišćenje velikih blokova stena i topografskih ivica. Tako su najbolje mogli da izbegnu dejstvo austrougarske artiljerije i da se pojave na vatrenom položaju pre juriša pešadije.

Najstariji starešina mešovite grupe nalazio se na najvažnijem objektu prve linije, jer ustanici nisu raspolagali tehničkim sredstvima veze. Njegov lični i neposredni uticaj pozitivno se odražavao na moral ustanika. Sa komandantom grupe (po zvanju je mogao biti komandir, oficir, vojvoda, bimbaša itd.) stalno se nalazio njegov zamenik, sem kada je uoči ili u toku same borbe trebalo da pođe kod neke niže jedinice da prenese i objasni neki dopunski zadatak važnijeg karaktera.

U drugoj liniji četa je obično štitila bokove i pozadinu prve linije, zbog čega je njen početni raspored skoro redovno bio blizu najvažnijih puteva koji su bočno ili obilazno izvodili na rejon odbrane grupe. Inače, ova četa nije bila namenjena za izvođenje protivnapada na austrougarske jedinice, ukoliko bi ove uspele da zauzmu neki objekat u rejonu odbrane grupe. Ukoliko je i dolazilo do protivnapada u toku odbrane, oni su izvođeni pre nego bi austrougarske jedinice izbile na greben. Protivnapade su izvodili veći delovi ustaničkih jedinica prve linije, najčešće u momentu kada bi se austrougarske jedinice izmorile savlađivanjem padina i iscrpljene približile neposredno ivici grebena, ili kada bi bile odbijene i u toku njihovog odstupanja ka polaznim položajima. U tom momentu bi se ustanici obarali, odozgo, na redove austrougarskih jedinica i nanosili im gubitke vatrom ili još češće handžarom i nožem.

Važnu ulogu imala je četa koja je ostavljana duboko u pozadini nastupajućih austrougarskih snaga. Ona je dejstvovala bez taktičke i vatrene veze sa jedinicama koje organizuju odbranu. U ovu četu su uključivani dobri poznavaoci zemljišta i iskusni ustanici, kao i snalažljive i samoinicijativne starešine. Zadaci im nisu

striktno određivani, već su davani orijentirno. Ovi ustanici su imali da sami prate nastupanje austro-ugarskih kolona i razvoj borbi i da odlučuju o konkretnim akcijama, a na osnovu opštih zadataka u kojima su određivani rejon dejstva i važniji pravci nastupanja, a u slučaju neuspeha, pravci povlaćenja i rejon prikupljanja.

Analiza ustaničkih borbi pokazuje da se mešovita ustanička grupa — odnosno skupno dejstvo više ustaničkih četa — pokazala kao jedino sposobna »formacija« za vođenje odsudne odbrane. Ali i njena dejstva u takvom obliku borbe nisu kruto primenjivana. Ustanička grupa je bila sposobna da izvodi odsudnu odbranu sve do kraja februara, odnosno do momenta kada su Trupna i Glavna komanda dobile veoma jake brigade i divizije. Od tada ustaničke grupe još ređe primenjuju odsudnu odbranu, sa krutim frontovima, a sve više dolaze do izražaja zaštitničke borbe sa svim svojim specifičnostima za taj period ustaničkog ratovanja.

Ustanici su mnogo češće primenjivali elastičnu odbranu, naročito u drugom periodu ustanka, kada su ocenili da neće biti u stanju da čvrsto drže slobodnu teritoriju na Zagorju. Mada su imali velikih teškoća zbog organizacije prebacivanja porodica i prakse austro-ugarskih jedinica da pale sela, oni su dovedeni pred takvu dilemu: ili da prepuste slobodnu teritoriju, a sačuvaju svoje borbene jedinice, ili da frontalnom odbranom izlože svoje snage uništenju nadmoćnih austrougarskih snaga i time ipak ne spreče gubitak Zagorja.

Izvođenje ovakve odbrane poveravano je ustaničkim grupama ili četama u okviru grupe ili na posebnim pravcima.

Dešavalo se da na pojedinom rejonu odbranu organizuje grupa koja je u prvoj fazi ustanka na tom rejonu vodila odsudnu, a kasnije u delimično izmenjenim uslovima neku vrstu zaštitničkih borbi. U takvim slučajevima su mnogi elementi, kao jačina ustaničkih snaga, zemljište, pravac dejstava itd., ostajali skoro nepro-

menjeni, a više su se menjali drugi elementi, kao jačina i namera austrougarskih snaga, što je moralo da prouzrokuje izmenu u načinu ostvarenja ustaničke taktike. Kada je osetno porasla premoć austrougarskih snaga, ustanici nisu imali mogućnosti da srazmerno povećaju broj svojih jedinica. Oni su tražili rešenje u vođenju zaštitničkih borbi, kojima su stvarali vreme za pregrupisavanje svojih snaga i sklanjanje zbegova po šumama i planinama.

Prema razvoju događaja ustanici su se morali pomiriti sa činjenicom da gubitak prostora dolazi u drugi plan, a da se osobine hercegovačkog krša iskoriste kao oslonac za nanošenje gubitaka austrougarskim snagama i čuvanje vlastitih snaga za napadne akcije. Dobijanje u vremenu, odnosno privremeno zadržavanje na pojedinim položajima, već od kraja februara postaje dominantan faktor u sklopu vođenja odbrane, kao zapaženog vida ustaničkih borbenih dejstava.

Pokazalo se da su ustanici i pored nesrazmere u odnosu snaga i koncentričnog nastupanja austrougarskih grupa — mogli da brane pravac Foča—Kalinovik i Trnovo—Kalinovik oko tri dana, a pravac Glavatičevo—Ulog čitavu sedmicu dana. Pri ovome treba napomenuti da ustanici nisu izvodili dejstva samo odbrambenog karaktera, već su istovremeno na drugim pravcima izvodili opsežnije napade i odvajali pojedine delove za dejstvo u pozadini austrougarskih snaga. Tek u sklopu borbi na svim rejonima mogu se jasnije shvatiti elementi ustaničke odbrane kakva je bila u to vreme.

Ustanička grupa je uspevala da u toku čitavog dana zadržava neprijatelja odbranom dva uzastopna položaja, jer su položaji bili topografski vrlo jaki, a napadi pojedinih četa na bokove i pozadinu austrougarskih kolona vrlo efikasni. Kad bi se našli iza neke velike rečne prepreke ili na izrazito jakom terenskom objektu, pogodnom i za zaklanjanje od artiljerije, uspevali bi da ceo dan vode borbu držanjem samo tog jednog položaja.

Prebacivanje, pregrupisavanje i organizovanje novih položaja izvodilo se isključivo noću. Skoro se ne može naći nijedan primer da su ustanici napuštali rejon odbrane u toku dana. Najčešće je odbrana vođena do mraka, a jedna noć uvek je bila dovoljna da se ustanici prebace na drugi rejon i da tamo organizuju odbrambena ili napadna dejstva, zavisno od zadatka usklađenog sa razvojem događaja.

Organizovanje položaja prilikom izvođenja elastične odbrane razlikovalo se od odsudne, što su jače snage bile pretežno na drugoj liniji, a slabije snage (obično jedna četa) su rasporedivane na prvoj liniji. Ove snage su prihvatale borbu i povlačile se iza druge linije kao rezerva ili još češće ostajale u pozadini austrougarskih snaga i sadejstvovale su zasedama koje su postavljane između prve i druge linije.

Kada se manja pažnja pridavala prvoj liniji, četa koja je organizovala njenu odbranu nije morala biti brojno velika, mada je mogla da ima zadatak da prinudi prethodničke i jače delove austrougarskih jedinica da se razviju za borbu. Ali se vodilo računa da se ta četa ne izloži velikim gubicima kako bi bila sposobna za izvođenje predviđenih dejstava. Organizacija njenih položaja karakterisala se velikim međuprostorima i jačim posedanjem pojedinih objekata u dubini pogodnih za manevar i povlačenje ka drugoj liniji ili u pravcu boka i pozadine austrougarskih jedinica. Veće šume su bile pogodne za prikrivanje i neopaženo ostajanje u pozadini austrougarskih snaga.

Velike međuprostore su austrougarske jedinice koristile za prodor na tom delu odbrane. Međutim, koristeći manevarsku sposobnost i brzu pokretljivost, ustanici su bočno udarali na uklinjene austrougarske snage, nanoseći im gubitke pre nego bi se tamo nagomilale njihove jače snage.

Položaji za odbranu su se protezali dalje od grada, zbog toga što su se time produžavale linije snabdevanja i više razvlačile austrougarske kolone, čime su

se stvarali povoljniji uslovi za pronalaženje slabijih tačaka u njihovom borbenom i marševskom poretku. To je nagonilo Trupnu komandu da svojim jedinicama izričito skreće pažnju i naređenjima reguliše gustinu rasporeda pri kretanju i nastupanju.

Austrougarske jedinice su većinom palile kuće i uništavale sve na pravcu svog nastupanja. Ali to nije moglo navesti ustaničke starešine da postave odbrambene položaje isključivo ispred naselja i time se izlože počesnom uništenju čime se u kranjem slučaju ne bi sprečilo prodiranje jakih austrougarskih kolona. Takvu praksu austrougarskih jedinica ustanici su iskoristili da razvoj događaja kanališu u svoju korist. Oni su ukazivanjem na varvarske postupke austrougarskih jedinica razvijali mržnju prema neprijatelju i dizali moralnu čvrstinu i odlučnost ne samo naoružanih ustanika već i naroda. Da su u tom pogledu imali uspeha najubedljiviji je dokaz što su čitave porodice iz velikog broja mesta odstupale zajedno sa ustanicima, a austrougarske jedinice prilikom svog nastupanja najčešće su izveštavale da uopšte ne nailaze ni na jednog stanovnika. Tada su deca, žene, starci, bolesni i ranjeni, provodili dane i noći, prebacujući se usred najteže zime preko Zelengore, Volujaka, Babe, Prenja, pl. Crvanj itd. i to bez najosnovnijih sredstava za život. U tim uslovima u ustaničke čete stupali su kao borci i dečaci ispod 14 godina. Ipak, i u takvoj na izgled bezizlaznoj situaciji ustanici su našli mogućnosti da obezbede pokretljivost zbegova i usklade ih sa svojom taktikom.

Ustanici su branili samo ona naselja koja su se nalazila iza pogodnih položaja za odbranu ili se sama protezala preko takvog zemljišta. Međutim, činjenica da se mnoga hercegovačka sela i zaseoci nalaze u vrtačama i nižem zemljištu od okoline, što znači da nisu imali skoro nikakav taktički značaj, navela je ustanike na ideju da ne organizuju njihovu neposrednu odbranu. To se odnosilo i na veća i značajnija mesta, a kao primer može da posluži i način organizovanja odbrane Uloga, kao centra ustaničke slobodne teritorije.

POKRETLJIVOST USTANIČKIH JEDINICA

U sklopu mera za povećanje menevarske sposobnosti ustaničkih jedinica centralno pitanje predstavljalo je usavršavanje pokretljivosti desetina, četa i mešovitih grupa. Od toga je zavisilo: izvođenje iznenadnih napada; stvaranje zabune kod austrougarskih komandi u pogledu utvrđivanja, dislokacije i jačine ustaničkih jedinica; koncentrisanje premoćnih ustaničkih snaga makar i na male objekte, jer ustanici nisu imali artiljerijskih oruđa i sredstava za rušenje; uspešna zaštita zbegova; brzo prebacivanje u pozadinu austrougarskih jedinica; blagovremeno postavljanje zaseda i stizanje na pogodna mesta kuda su prolazili austrougarski transporti, itd. Težak karstni teren i duboki snežni pokrivač posebno su stvarali teškoće u tom pogledu.

Ustanici nisu imali nikakvih transportnih sredstava, pa ni zaprežnih za poboljšanje pokretljivosti.

Rešenje pokretljivosti oni su našli jedino u okviru svojih fizičkih mogućnosti, a posebno u izdržljivosti i lakoći kretanja po krševitim predelima, bez obzira na nagibe i ispresecanost terena. Njihovu fizičku izdržljivost i veštinu savlađivanja zemljišnih prepreka uočio je i austrougarski generalštab:

> Lakim elastičnim korakom, u svojim mekim opancima ustanici preskaču sa jednog kamena na drugi, brzo pucaju od žbuna do žbuna, desno, levo, napred, nazad — prava brdska konjica. Nasuprot njima teško opterećeni vojnik isti prostor savlađuje za mnogo duže vremena. On je neposredno u bojaznosti da ne slomi noge, i sa mnogo muke pod teškim teretom prolazi strmim padinama, ispresecanim i grubim zemljištem[9].

Pokreti i prebacivanja na velika odstojanja izvodili su se svakodnevno, što je uslovilo da to postane normalna praksa i navika ustanika. Kao uzor samopregora, istrajnosti i brzine služile su starešine i pojedine čete, kao što je Stojana Kovačevića, koju su nazivali »leteća četa«.

Ustanici su nosili samo najnužnije potrebe. Pored puške i fišeklija, imali su u suknenoj torbi komad hle-

---

[9] Isto.

ba i mesa, što ih je minimalno opterećivalo. Time su imali veliku prednost u odnosu na austrougarskog vojnika koji je bio opterećen teškom ličnom opremom i naoružanjem, kao i opljačkanim predmetima od mesnog stanovništva.

Ustanici su sve do početka aprila 1882. koristili tovarna grla, jer su držali dobar deo slobodne teritorije sa putevima pogodnim za upotrebu tovarne stoke. Međutim, kada su austrougarske jedinice ovladale tim putevima, ustanici su izvršili reorganizaciju i reducirali tovarna grla. Tada su prešli na čisto gerilske akcije, jer je pokretljivost preko besputnog terena jedino na taj način mogla biti obezbeđena.

U celini, ustanička pokretljivost nije prelazila okvire taktičke pokretljivosti, ali zaista mnogi primeri ubedljivo dokazuju koliko su bili u stanju da pronađu razne varijante radi uspešnog rešenja, makar ti okviri bili uski i oslonjeni na vrlo oskudna sredstva, i uz to pod uslovima velike premoći protivnika.

Ustaničke čete su često napuštale svoje srezove i, prevaljujući duge puteve prelazile u druge, sem u konjičkom srezu i nekim drugim krajevima gde su se više držale svoga zavičaja.

Radi ilustracije navodimo podatke o četi Stojana Kovačevića, jednoj od najboljih ustaničkih jedinica. Jezgro čete bilo je formirano još pre ustanka, čiji je broj varirao od 15 do 20 boraca. To su bili, u stvari, pojedinci koji su se pod pritiskom austrougarskih vlasti odmetnuli u planine i izvodili akcije na komunikacijama i manjim uporištima. Do ustanka Stojanova četa bila je poznata kao hajdučka četa. Međutim, ona nije imala ništa zajedničkog sa običnom hajdučijom, već je predstavljala simbol težnji nepokorenog naroda koji je čeznuo za slobodom i na svakom koraku bio spreman da u pogodnom obliku pruži moralnu ili materijalnu podršku u akcijama protiv austrougarskih vlasti. Zahvaljujući tome ona se održala sve do samog početka ustanka i pored brojnih potera i terorističkih mera prema stanovništvu od strane austrougarskih žandarmerijskih i vojnih jedinica.

Pregalaštvo i odlučnost Stojanovih boraca imali su odraza ne samo na događaje u Hercegovini, već i u Boki Kotorskoj. Stojanova četa nije znala za veštačke granice i novembra 1881. godine prebacila se u Boku Kotorsku. Njena je pojava uticala da se još više učvrsti odluka Krivošijana da se oružjem odupru Austro-Ugarskoj, koja je nameravala da regrutuje bokeljske mladiće za svoju vojnu službu.

Usled situacije u Krivošijama i pojave Stojanove čete ubrzane su pripreme na stvaranju vojnog kordona između Hercegovine i Boke Kotorske. Međutim, pokrete Stojanove čete nisu sprečile ni takve mere. Decembra 1881. četa je napustila Krivošije i prešla u Hercegovinu. Tamo ustanak još nije izbio, a u četu su hitali novi borci, tako da je ubrzo narasla do 200 boraca. U njoj su se našli Srbi i muslimani, ne samo iz gatačkog sreza, već i iz drugih krajeva. Stojanova četa je postala simbol jedinstva, bez obzira na versku pripadnost i poreklo. Stojanov zamenik bio je Murat Madija, a i ostale starešine bile su delom Srbi, a delom muslimani.

Četa se nalazila u gatačkom srezu gotovo čitav januar 1882. godine. Bilo je velikih izgleda da do kraja vrlo uspešno izvrši mobilizatorsku ulogu, i da u svoje redove prikupi veći deo za oružje sposobnih Gačana. U skladu sa tim planirani su napadi na Gacko i Avtovac, kao najvažnija austrougarska uporišta u tom kraju. Međutim, Stojanova četa je imala mnogo težu bitku na političkom polju.

Ustanku u gatačkom srezu najveći je udar naneo vojvoda pop Bogdan Zimonjić, koji je stekao veliku popularnost zbog istaknute uloge u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1878. godine. Perfidni metodi austrougarskih vlasti, koje su mnogo uložile truda da ga pridobiju za sebe, zasipajući ga novcem, odlikovanjem i lepim obećanjima, na kraju su urodili plodom. Ipak, u početku ustanka vojvoda pop Bogdan Zimonjić nije otvoreno radio protiv ustanika, već je zauzeo rezervisan stav. No, takav njegov stav prema ustanku još teže se odrazio nego da je otvoreno istupao.

S obzirom na njegov veliki ugled mnogi su se poveli za njim i zauzeli stav iščekivanja. Na istoj liniji nalazio se i serdar Nikola Grgur, koji se još oštrije suprotstavio akcijama Stojana Kovačevića.

I pored toliko jake domaće opozicije u gatačkom srezu je formirana i četa pod komandom Mulalić Bećira i Hamida Krvavca jačine 210 ustanika, i to 150 muslimana i 60 Srba. Prema tome, iz gatačkog sreza u ustaničke redove je stupio priličan broj ljudi. Kroz tu političku borbu izvršena je diferencijacija snaga. Pristalice ustanka su odlučno prihvatile borbu protiv austrougarske okupatorske vlasti.

Stojanova širina političkih pogleda i visoki borbeni duh brzo su se odrazili na nove borce. Oni su bili spremni da vode borbu na bilo kojoj tački u Hercegovini, pa i van njenih granica. Time je popularnost Stojanove čete još više porasla, ne samo u okviru Hercegovine već i van njenih granica.

Koncepcija nevezivanje za određenu teritoriju i manevar na širem prostoru odgovarali su potrebama daljeg razvoja ustanka, naročito u onim predelima gde je narod pritajeno čekao da se na poziv neke autoritativne snage digne na oružje. U takvoj fazi ustanka četa Stojana Kovačevića, baš zato što je bila oslobođena lokalističkih shvatanja i beskompromisno povela borbu protiv austrougarskih snaga, mogla je da odigra veliku vojnu i moralno-političku a posebno mobilizatorsku ulogu.

Krajem januara 1882. Stojan Kovačević je planirao nove i veoma krupne vojne i političke akcije u gornjem Podrinju. Podstaknut pismom crnogorske vlade da se udalji od granica Crne Gore i time olakša njene odnose sa Austro-Ugarskom koja je inače sumnjala u njenu neutralnost i stalno je optuživala da potpomaže ustanak, on je 31. januara, preduzeo marš u pravcu Tjentišta gde je napao žandarmerijsku stanicu i sutradan je zauzeo. Stojan je već tada imao sa sobom 600 ustanika i odmah zatim nastavio sa čišćenjem rejona na levoj obali Drine i zauzeo skele u gornjem toku Drine. Ustanak je brzo planuo i na desnoj obali Drine, gde

su formirane čete pod komandom Tošića, Jova Karovića i Bešira Kaljače. Stavljanjem ovih četa pod njegovu komandu, Stojan je raspolagao sa jakom borbenom grupom.

Glavna komanda u Sarajevu brzo je reagovala na događaje u fočanskom kraju i tamo nagomilala veoma jake jedinice. Posle uspelih vojnih i političkih akcija u Gornjem Podrinju, Stojan Kovačević je izvršio napad i na samu Foču, a posle nekoliko dana prebacio se u rejon Gackog radi pripreme napada na Gacko i Avtovac. Međutim, situacija u gatačkom srezu promenila se utoliko što je tamo stigla nova brdska brigada pod komandom general-majora Sekulića i što su vojvoda pop Bogdan Zimonjić i serdar Nikola Grgur već otvoreno sarađivali sa komandom brigade u Avtovcu. Kako se vidi iz jednog pisma graničnog kapetana Joka Hadžića, Stojan je domaće saradnike izjednačavao sa okupatorom.

Stojan kaže da ne dadu ništa raditi ovi ljudi: Pop Bogdan Zimonjić, Nikola Grgur, pop Periša Dražnjević i Mumalija Zvizdić... imam braću Ercegovce, Turke i Rišćane i sve mi je to naredno — božju vi vjeru zadajem imam cijelu namjeru da udarim na Metohiju i Avtovac — od toga me niko ne može odvratiti jer da vi kažem komi smeta od domaćijeh, ako ne bi ostupili od namjera do sad učinjenih da ću šnjima postupiti kao s Austrijancima[10].

Posle dolaska u gatački srez Stojanova četa je napadala manja uporišta i izvodila diverzantske akcije na komunikacijama na pograničnoj prostoriji, imajući baze u planinama — Babi, Viduši, i Somini. Kolika je bila popularnost Stojana Kovačevića vidi se i iz pisma Maša Vrbice od 20. juna 1882.

Pošto je Stojan Kovačević usled ovog ustanka izišao na glas gotovo u vas poznati svijet i pošto se u svijet misli, da ustanak nije pao dok se Stojan u Hercegovini nalazi i da neće panut dok god on tamo bude, velika je šteta za ustanak da se Stojan primi i obezoruža na crnogorsku granicu i to bi bilo za Austrijance veliko veselje, a njihovo veselje doista politici

[10] DAC MUD, telegram Joka Hadžića knjazu Nikoli od 25. I 1882.

ove zemlje ne može biti milo ni korisno. Dakle, ako se nije proglasilo za Stojanov dolazak i ako se to drži tajno, kao što mi javljate i ako se neće znat da je dolazio u našu granicu, vratite ga natrag, neka se tisne u Bosnu kod Radovića i Forte ili koga znate, samo da se njegovo ime tamo čuje. Za ovo se dogovorite s vojvodom i uredite kako najbolje znate"[11].

INŽINJERIJSKO UREĐENJE OSLOBOĐENE TERITORIJE

Pošto nisu raspolagali savršenijim oružjem, sredstvima i opremom ustanici nisu formirali nikakve specijalne jedinice. Međutim, oni su na svojstven način rešavali neka inžinjerijska pitanja, kao što su izrada fortifikacijskih objekata, rušenje puteva, snabdevanje, veze i izveštavanja.

Fortifikacijske objekte stalnog tipa ustanici su ređe primenjivali, ali ono što su izgrađivali izazvalo je divljenje i priznanje samih austrougarskih stručnjaka. Za takve radove ustanici su koristili mesne zidarske majstore, koji su bili dobri poznavaoci osobina mesnog materijala i njegove racionalne primene. Takvi su izuzimani iz pojedinih četa i koncentrisani na potrebne objekte gde su radili u dogovoru sa pojedinim starešinama koji su bili ovlašćeni da ukazuju na taktičku namenu objekata i na potrebne elemente radi što boljeg iskorišćavanja sopstvenog oružja, a da se umanji efekat protivničke vatre.

U pogledu lokacije pojedinih utvrđenja očigledno je da su ustanici imali određeni plan. Najjače je bila utvrđena šira okolina Uloga, kao glavnog središta ustaničke oslobođene teritorije.

Ulog i njegova šira okolina bili su u rukama ustanika, neprekidno od 11. januara do 27. februara. Za tako kratko vreme nisu mogli sve tačke fortifikacijski urediti, pa su se orijentisali na uređenje važnijih pravaca i objekata. Periferskim delovima oslobođene teritorije pridavali su manji značaj i slabije su ih fortifikacijski uređivali, dok se u dubini oslobođene teritorije broj

---

[11] DAC MUD, Mašo Vrbica komandiru popu Đoku Pejoviću br. 945.

jačih vatrenih objekata povećavao, naročito u pojedinim tesnacima kuda su izvodili glavni putevi. Takva zamisao inžinjerijskog uređenja bila je u skladu sa taktikom ustanika da periferne položaje oslobođene teritorije posedaju sa manjim snagama, koje su imale da elastičnom odbranom izdrže prve nalete jačih austrougarskih jedinica i da se povlače ka unutrašnjosti ili da ostaju u pozadini napadača. Tek posle dubljeg prodiranja i trošenja austrougarskih jedinica, kroz borbu i savlađivanje teškog karsnog terena, ustanici su davali jači otpor i preduzimali protivnapade.

Sve jače zgrade u Ulogu pretvorene su u vatrene objekte, a posebno u selu Obrnja gde je organizovana politička vlast za šire područje Uloga. Međutim, mnogo veća pažnja je pridavana dominantnim visovima u okolini Uloga koji su bili uređeni uglavnom po sistemu nadzemnih kamenih objekata u vidu kula i šančeva. Izgled tih objekata vidi se iz izveštaja komandanta austrougarske kolone koja je 27. februara zauzela Ulog:

> I izgrađivali su na svim kotama koje su dominirale Uloškom dolinom, postavljajući kamene kule, kamene zaklone i barikade od kamena koji su bez daljeg većim delom sačinjeni od velikih kamenih litica.
>
> Kule su se sastojale od kamenih blokova visine 1 metar i pola metra debljine i isti su imali sa svoje zadnje strane otvore širine 1 metar.
>
> Takve vrste bila su neprijateljska uporišta i ovim se objasnilo da je u toku ustanka ovaj njihov otpor trajao na pojedino mesto oko 8 časova žestoke borbe[12].

Ustanici su primenjivali sistem »kula« i »šančeva« i na pojedinim pravcima, prvenstveno na pravcu Glavatičevo—Ulog i Nevesinje—Ulog, gde je uređeno nekoliko uzastopnih položaja za odbranu. Takvi objekti su izgrađivani obično na mestima gde su se sticali više pravaca ili u pojedinim klancima kao, na primer, na Crvenom klancu gde se prolaznost zemljišta ograničavala jedino na taj pravac.

---

[12] Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 212 (prevod nemačkog citata).

Radi usporavanja pokreta i iscrpljivanja austrougarskih kolona ustanici su temeljito rušili pojedine deonice važnijih puteva. Na pogodnim mestima rušili su blokove stena i nabacivali veća stabla drveća što je naročito otežavalo prolaz austrougarskoj artiljeriji. Često su sasecali debela stabla, ali ne do kraja kako bi mogli da ih survaju tek kad prođe pešadija i naidu artiljerijske jedinice koje su se dugo zadržavale oko uklanjanja tih prepreka. Na sličan način su upotrebljavali blokove stena koje su prethodno pripremili i u pogodnom momentu survavali na puteve u uskim klancima. Ovakav način zaprečavanja izvodio se za vrlo kratko vreme i sa materijalom kojeg je bilo u izobilju, a što je bilo efikasno na mnogim mestima, s obzirom na karakter zemljišta.

Za prelaze preko reka pravili su skele. Najčešće su uzimali meštane koji su poznavali osobine reke i majstore koji su bili vični takvim poslovima. To potvrđuju razna dokumenta od kojih navodimo:

Ibrahim-beg Čengić i sad je na desnoj strani Drine i poveo je sa sobom nekoliko majstora, ako mogne iđe na Drini od Foče do Čajniča da načini pluti i da se preveze na lijevu stranu, pa da ide Glasincu[13].

NAČIN OBAVEŠTAVANJA

Bokeljsko-hercegovački ustanici nisu imali posebnih izviđačkih organa i jedinica. Oni nisu imali materijalnih mogućnosti da obezbede ni najosnovnija tehnička sredstva koja su se tada upotrebljavala u evropskim vojskama. No, uprkos tome ustanici su veoma uspešno pribavljali podatke o pokretima austrougarskih jedinica, njihovoj nameri, jačini i naoružanju. Time se može i objasniti da u toku ustanka njihove jedinice nisu doživele čak ni taktičko, a kamo li iznenađenje većih razmera. Taktika ustanika da izbegavaju odlučujuće sudare sa daleko nadmoćnijim austrougarskim sna-

[13] DAC MUD, telegram Lazara Sočice Mašu Vrbici br. 623 od 31. III 1882.

gama, da koriste međuprostore, da se pojavljuju tamo gde je protivnik razređen i oslabljen, da se ubacuju u njegovu pozadinu itd., umnogome je zavisila od blagovremenog prikupljanja podataka o protivniku. Zato su ustanici bili prinuđeni da se dovijaju na razne načine kako bi uspeli da dobiju najosnovnije podatke o neprijatelju.

Ustanici su uočili odmah na početku ustanka slabo snalaženje austrougarskih komandi i jedinica na hercegovačkom zemljištu, mada je njihov starešinski kadar raspolagao sa topografskim kartama na kojima su ucrtani prirodni i veštački objekti, pa čak i konjske i pešačke staze. Nasuprot tome, ustanici su bili dobri poznavaoci svog zavičajnog zemljišta i na bazi takvih preimućstava došli su do zaključka da svaka četa ima mogućnosti da u okviru svojih snaga organizuje osmatranje, zasede i upadanje u protivničku pozadinu. Za izvršenje takvih izviđačkih zadataka nisu imali stalnih i posebnih formacija, već su prema rasporedu pojedinih četa određivali pojedina odeljenja od najboljih poznavalaca zemljišta.

Osnovne izviđačke zadatke ustanici su izvršavali osmatranjem. Na dominantne visove isturali su najčešće po 2—3 ustanika, koji su kontrolisali važnije pravce i pratili kretanje austrougarskih jedinica. Naročito su obraćali pažnju na bolje puteve koje je protivnik uglavnom i koristio. Sporedne pravce su izvidali najčešće patrolama ili slabijim osmatračkim delovima. Na ispresecano zemljište upućivane su patrole, koje su uglavnom služile kao dopunska mera osmatranja.

Za osmatranje i patroliranje određivani su najizdržljiviji ustanici, koji su imali oštriju moć zapažanja i sposobnost da pribrano i znalački ocenjuju ono što primete kod protivnika.

Drugi činilac koji su ustanici iskoristili bio je u tome što je narod pretežno bio na njihovoj strani, kako stanovništvo sela tako i gradova.

Među njima postoji — pisao je feldmaršal-lajtnant baron Jovanović u svom izveštaju Ministarstvu rata u Beču — jedin-

stvena povezanost koja se može zapaziti i tamo gde mnogi od njih, kao u Mostaru, na izgled mirno obavljaju svoje poslove. Njihove su simpatije većinom uz ustanike i geneza ustanka nije im sigurno nepoznata tačka[14].

Oslanjajući se na takvo raspoloženje i simpatije stanovništva ustanici su imali široko razgranatu obaveštajnu mrežu preko koje su dobijali podatke o austrougarskim snagama. Seljaci, pastiri i građani dostavljali su ustaničkim komandama i najsitnije detalje iako u tom pogledu nije bilo neke posebne organizacije koja se bavila isključivo obaveštajnim zadacima. I onaj mali broj stanovnika, većinom starci i deca, koji je za vreme austrougarskih ekspedicija ostajao u selima, ili u obližnjim šumama i pećinama, često je poslužio ustanicima da preko njih dobijaju obaveštenja o jačini i pokretima austrougarskih jedinica. To je uslovilo da su ustanici uspešno pratili rad i dejstva austrougarskih jedinica na frontu i u njegovoj dubljoj pozadini.

Ustanicima nije bio nepoznat ni metod prikupljanja podataka preko zarobljenika. Međutim, taj metod je bio mnogo sporedniji nego što je osmatranje. Jedan od razloga je u tome što su austrougarske komande naređivale da se njihove jedinice skupno kreću i u što jačem sastavu i svako pojedinačno i izolovano kretanje najstrože je zabranjeno. Dok im nisu pristigle sveže snage iz ostalih delova Austro-Ugarske retko su se pojavljivali van svojih garnizona, a kasnije su formirane jake kolone koje su se kretale sa krajnjim oprezom, da bi se noću gusto prikupile i skupno bivakovale. I pored svih mera predostrožnosti koje je protivnik primenjivao, ustanici su u nekoliko navrata svojom iznenadnom pojavom i prepadima uspeli da zarobe austrougarske vojnike, koje su umeli da iskoriste kao živi jezik.

Ustanici su dosta često koristili metod prikupljanja podataka preko nekompromitovanih pojedinaca, koje su upućivali da se prihvate kakvog posla u vezi sa

[14] Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka iz 1882. Godišnjak ID BiH 1951, 270.

transportovanjem materijala i drugim potrebama austrougarske vojske, te da na osnovu razgovora i lične opservacije prenose svoja zapažanja i zaključke o austrougarskim snagama.

SNABDEVANJE USTANIKA

Ustanak se odvijao u vrlo teškim privrednim i materijalnim uslovima. Nesnošljivi agrarni odnosi i vrlo niski stepen proizvodnih snaga u okviru poljoprivrede posebno su se odrazili na organizaciju snabdevanja ustanika. Na oružje su ustali pretežno siromašni kmetovi i seljaci koji su ekonomski već bili iscrpljeni kroz ispunjavanje raznih poreskih i drugih obaveza prema feudalnim gospodarima i austrougarskoj državi. Oni su u mirnom periodu jedva egzistirali, a stupanjem u ustaničke jedinice još više se zaoštrio problem ishrane ustanika i njihovih porodica. Problem ishrane donekle je ublažen činjenicom što su u ustaničke redove stupili jednim delom i age, begovi i neki bogati posednici, koji su delimično pomagali ustanike, odvajajući od svojih materijalnih dobara. Ustanici su dobijali i nešto novca od tajnih odbora i simpatizera sa strane, ali sve je to bilo malo.

U celini uzevši mesni materijalni izvori i dobrovoljno davanje materijalnih i finansijskih sredstava bili su ispod materijalno-tehničkih potreba ustaničkog rata, koji se vodio u teškim uslovima zime i protiv mnogo bolje opremljenih austrougarskih jedinica. Usled toga su ustanici morali da pribegnu i drugim merama, kao upadanje u neprijateljski raspoložena sela gde su rekvirirali pokretnu imovinu, naročito bogatijih ljudi. Isto tako su se orijentisali na austrougarske komore, mada su se ove skoro redovno kretale pod zaštitom posebno izdvojenih jedinica.

Pored tih skromnih mogućnosti, ustanici su se snabdevali i namirnicama koje su dobijali od kuća. Namirnice su prenosile žene koje su kod svojih kuća pripremale hleb i druge artikle, i prevaljivale desetine kilo-

metara da bi pripremljenu hranu uručile bratu, mužu ili drugom srodniku. Žene su pripremale hranu ili u zbegovima ili u kućama svojih prijatelja, odnosno u selima koja momentalno nisu ugrožena od austrougarske vojske. Rezerve namirnica skrivane su po pećinama i skrovištima blizu sela. Žene su dolazile skrivenim putevima, iz zbega ili nekog drugog udaljenog sela, do tog skrovišta i uzimale izvesnu količinu hrane i pripremale je za članove izbegle porodice, a delom za ustanike na frontu.

Ustanicima koji su bili blizu crnogorske granice žene su donosile hleb i druge namirnice čak iz Crne Gore. Mašo Vrbica skreće pažnju Bošku Martinoviću da je Austro-Ugarska posumnjala da se na teritoriji Crne Gore priprema hleb za ustanike i ukazuje da se ubede njihovi predstavnici da se Crna Gora drži neutralnosti.

Dobro bi bilo da pozoveš Pusja i Petra, pa da im kažeš da politika iziskuje da crnogorska straža jednu od njihovih žena koja bude leb nosila ustanicima zaustavi i da nju i leb pošalju na Cetinje, da bi smo proglasili kako dobro čuva naša straža i kako je ufatila njihovu ženu koja je njima leb nosila i kako je na Cetinje poslata s tim lebom. Na ovaj bi način odbio sumnju od Crne Gore i uvjerio Austriju da Crna Gora potpuno drži svoju neutralnost. Kaži im da im ne bi ovo žao bilo da je samo jedna varka za Austriju[15].

Ustanici su pokušali da stvore baze za materijalna sredstva, ali one su ostale samo u začetku. Glavni razlog je u tome što nisu imali dovoljno materijalnih sredstava i što je trebalo više vremena za uređenje skladišta. Ipak, ono što su ustanici postigli u pogledu stvaranja pozadinskih baza može da ukaže na značaj koji su pridavali pitanju snabdevanja i racionalnog korišćenja materijalnih sredstava.

Zamišljeno je da se glavna pozadinska baza organizuje u Ulogu i okolnim selima. Zaplenjena ili kupljena hrana i municija smeštena je kod najpoverljivijih ljudi zapravo u njihovim kućnim skrovištima ili u pe-

[15] DAC MUD, telegram Maša Vrbice Bošku Martinoviću br. 548 od 27. IV 1882.

činama. S obzirom da se Ulog nalazio u centru mreže puteva oslobođene teritorije iz njegove baze bilo je podesno doturati na front životne i borbene potrebe.

Ustanici su koristili mesna sredstva koja su davali meštani. Pored toga rasporedivali su manje ili veće grupe po kućama gde su uzimali pojedine ili više obroka, što je zavisilo od volje dotične porodice ili od vremena zadržavanja u tim mestima. Bilo je i slučajeva da su ustanici određivali koliko će koja porodica dati životnih namirnica, kao i da su rekviziciju koristili kao sredstvo pritiska za mobilisanje pojedinaca u ustaničke redove. Ali osnovno obeležje i njihova najčešća praksa bila je oslanjanje na dobrovoljnost i izbegavanje opterećenja onih porodica koje su se nalazile u rejonu ustaničkog razmeštaja. Ustanici su mnogo češće konačili i pripremali hranu van kuća i naselja, bez obzira na dubok sneg i hladnoću.

Korišćenje trofeja bila je stalna praksa i često jedini način snabdevanja. Ustanici su redovno imali na umu kako da dođu do komore austrougarskih jedinica ili magazina u stalnim objektima. U prvom redu imali su u vidu municiju i oružje jer su u tome mnogo oskudevali. Čak su zaplenjene namirnice koristili za prodaju i dolaženje do novčanih sredstava da bi mogli kupiti municiju ili puške. Na koji su način ustanici koristili trofej može da posluži kao primer postupak sa zaplenjenim materijalom u Kifinom klancu.

Znali su već u ovo doba da će prolaziti 240 tovara carskog živeža za Tašliđu, te naumili zaplieniti iste i u tu svrhu zauzeli Kifijski klanac po prilici 40 druga pod upravom Tunguza i Šačića. Da im ne smeta Vaso Buva, koji još sjeđaše na Pljurinama s pandurima, dali su i njemu jednu isu plijena i zaplijenili ove tovare na subotu 14. januara. Od plijena dobili su isu i vojvoda Radović i Boško Guzina. Otpremili su po 4—5 tovara pirinča i kave u Pivu Lazaru Sočici, brašna od ovijeh tovara gonili su Pivljani s Pašinijeh voda, a Jovan Okuka zet Ćućilov iz Borja, koji za ovu robu im doćeraše odanle 3—4 tovara džebane. Istu džebanu rasprodavahu ustanicima Tunguza i Šačića[16].

---

[16] RAB FA, Insurrection, zapisnik Sulejman-bega br. 109-7 od 27. II 1882.

S obzirom na minimalna materijalno-tehnička sredstva koja su dolazila u obzir za prenošenje, ustanici nisu imali velikih teškoća pri organizaciji transportovanja. Pa ipak prenošenje je zadavalo brige u pogledu savlađivanja teškog terena i dubokog snega, te je trebalo primenom odgovarajućih transporta i to regulisati.

Ustanici su primenjivali dva vida transportovanja:

— Nosački transport koji je bio najčešći u toku čitavog ustanka. Pri tome su najvažniju ulogu odigrale žene, a korišćeni su i ustanici koji nisu imali ličnog naoružanja.

— Tovarni transport koji se sve više razvijao u toku ustanka i dostigao kulminaciju u februaru i martu 1882. godine. Tek u aprilu, kad su ustaničke jedinice izvršile reorganizaciju i smanjenje četa, tovarni transport je reduciran.

Ustanici nisu imali posebnih organa za snabdevanje. Komandiri četa su imali najvažniju ulogu u pogledu regulisanja načina snabdevanja borbenim sredstvima i namirnicama. Ukoliko je trebalo koristiti mesna sredstva oni su se neposredno dogovarali sa starešinama dotičnih sela, a podela trofejnih sredstava vršila se na sastancima čete kojima je rukovodio komandir čete.

Snabdevanje ustanika preko ustaničkih vlasti nije dolazilo do izražaja sem u Uloškom kraju, gde je jedino ista bila formirana. Iz iskaza Sulejman-bega vidi se da je jedan od zadataka »uloškog medžlisa« bio da potpomaže ustaničko snabdevanje:

> Ovome je medžlisu najglavniji posao bio što kazni onoga koji neće da ustane zaplijenivši mu stoku[17].

U sklopu teškoća materijalnih priprema borbenih dejstava, na prvo mesto dolazilo je snabdevanje municijom. Već od samog početka ustanici su mnogo oskudevali u municiji. To se vidi iz ovog pisma Boška Guzine Šaku Petroviću:

---

[17] Isto.

Mi danas, ovi jadni kukavci branimo se sa sovama drvenijem i nećemo i njima puštati dok teče i djevojaka. Mi Ercegovci da imamo puške i višcke mi bi se pobili i ne bi života žalili"[18].

Problem snabdevanja municijom komplikovao se i zbog različitih vrsta pušaka koje su ustanici imali. Pošto nisu imali mogućnosti da ih kupe, a o vlastitoj proizvodnji nije bilo ni govora, skoro jedini način ka ujednačavanju naoružanja bio je otimanje od austrougarskih jedinica. Ustanici su bili vrlo štedljivi u trošenju municije, što im je omogućavalo da ipak za najvažnije borbe obezbede najminimalnije potrebe.

Ustanici nisu imali mogućnosti da svojim ranjenicima pruže stručnu lekarsku pomoć. Svoje ranjenike su lečili narodnim lekovima. Nisu praktikovali ni korišćenje posebnih kućnih prostorija, već su ranjenike smeštali, uglavnom u teško pristupačne pećine ili od puta udaljene kolibe. Dobar deo ranjenika prebacivan je preko granice, u Crnu Goru, gde su ih lečili njihovi srodnici ili prijatelji.

Pored nedovoljne sposobnosti ustaničkog vodstva da objedini društvene snage nezadovoljne austrougarskom okupacijom na širem području Bosne i Hercegovine, kao i neshvatanja mnogih političkih pitanja na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu, na kraju, vredno je istaći neke faktore vojnog karaktera koji su imali uticaj na ustaničke jedinice da prestanu sa oružanim otporom i odstupe preko granice u Crnu Goru i Tursku.

Ustanici, od aprila 1882. godine, ne uspevaju da celishodno reše problem prostora kao strategijskog faktora. Hercegovački ustanici su početkom aprila reorganizovali jedinice i odstranili bolesne, stare i nepokretne, upravo sve što je sputavalo pokretljivost, a zadržali sposobne borce sa puškama i municijom. Takve jedinice bile su u stanju da savladaju teške terene i da se provlače kroz austrougarske snage, koje su kontrolisale ne samo bližu okolinu svojih garnizona, već i važnije puteve, raskrsnice i veća naselja. Očekivalo se da će se

[18] LAC MUD, fasc. 1882, pismo B. Guzine Š. Petroviću.

ustanici pod rukovodstvom Stojana Kovačevića, Salka Forte, Pera Tunguza i vojvode Radovića, posle predaha u dolini Sutjeske raščlaniti u manje jedinice i prebaciti u rejon Glasinca. Interesantno je da su ustanici sa područja između Tare i Čehotine, pod rukovodstvom Ibrahim-bega Čengića, takođe imali nameru da se prebace preko Drine u pravcu Glasinca. Na ovakvu zamisao uticala je i crnogorska vlada, koja je nastojala da što više udalji ustaničke akcije od crnogorske granice. Međutim, ustanici nisu žurili da napuste dolinu Sutjeske, već su sačekali da ih napadnu austrougarske snage iz okolnih garnizona. Tada su ustanici izgubili i taj uski rejon na kome su bili razmešteni i zbog neblagovremenog prebacivanja u pravcu Glasinca ili nekog drugog pogodnog manevarskog prostora našli su se u kritičnoj situaciji. Njihov položaj je bio utoliko teži što su se kretali uglavnom u rejonima koji su bili efikasno kontrolisani od austrougarskih jedinica. Ustanici su bili pritešnjeni i kako je pisao Salko Forta:

> Ema je sasvijem za ustanike trudno pošto snijeg pada svaki dan u planine, pa im Austrinci trag ćeraju po snijegu kao zvijeri i nigdje ostaviti dva dana da počinu[19].

Uprkos svih teškoća dvadeset i sedam ustaničkih četa, koje su brojale od po 20 do 200 boraca, izvele su niz akcija u toku maja, tj. kada je došlo do sukoba sa austrougarskim jedinicama kod Čelebića (Oraše) 2. maja, kod Konjica (Čulovići) 3. maja, istočno od Sarajeva (Mokro) 4. maja, kod Čelebića (Mirići) 5. maja, kod Korita (Planik) 7. maja, u Krivošijama (Jajevi i) 6. maja, na Golom Vrhu i Jankovom Vrhu 8. maja, na Vučjem Zubu 9. maja, kod Grkovca 10. maja, kod Vukovića 11. i 13. maja, istočno od Nevesinja (Plužine) 16. maja, kod Borja (Kapeš) 20. maja, u Krivošijama (Pazuva) 21. maja, kod Han Zimlja 23. maja i na pl. Porim 30. maja. Međutim, navedene ustaničke čete, koje su se nalazile između Tare, Bjelašnice i Konjica, nisu se mogle dugo održati ni na tom prostoru. Iz dana u

[19] Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, 215.

dan gubile su prostor za izvođenje akcija. Konačno su pri kraju maja izgubili i Krivošije što je nanelo još jedan udarac ustanku.

Istovremeno su prestali sa aktivnim dejstvima i pasivizirali se skoro na svim tačkama. Prepuštanje inicijative austrougarskim jedinicama za svega tri meseca (mart, april, maj) porazno se odrazilo na konačan ishod ustanka. Nekadašnji ofanzivni duh koji je karakterisao ustanička dejstva pretvorio se postepeno u težnju da se pasivno drže bliže crnogorskoj granici, odakle mogu da se najbrže prebace preko granice, ukoliko dođe do opasnosti fizičkog uništenja. Nisu uspeli saveti vojvode Lazara Sočice i drugih da se ustanici raspodele u čete od 20 do 50 boraca i da se razviju na što širem prostoru, odakle bi mogli da prate pokrete austrougarskih jedinica i u određenom momentu, na povoljnim mestima, da ih napadaju i uništavaju. Takođe je bila pozitivna sugestija upućena Krivošijanima da se frontalno ne suprotstavljaju austrougarskim jedinicama, već da u Krivošijama ostave nekoliko starijih i manje pokretljivih ustanika radi diverzije i sitnijih akcija, a drugi da se prebace u Hercegovinu i da izvode napadna dejstva. Privučeni brigom za svoje porodice, Krivošijani su umesto u Hercegovinu, prešli pri kraju maja, u Crnu Goru.

KOMANDOVANJE

Sistem i način komandovanja je vrlo malo ili nimalo evoluirao, mada je situacija iziskivala usavršavanje komandovanja. Od samog početka ustanka nije bilo jedne centralne komande koja bi objedinjavala dejstva ustaničkih četa i sprovodila određenu koncepciju ratovodstva. Stojan Kovačević, Salko Forta i Pero Tunguz imali su presudan uticaj na svoja područja i dogovarali su se za izvođenje važnijih akcija, ali to je bilo nedovoljno pogotovo od polovine februara kada su austrougarskim jedinicama stigla pojačanja i kada je trebalo planirati dejstva na širem prostoru i realizovati

ih u teškim uslovima. U situaciji stvarnog preimućstva austrougarskih jedinica došla je do izražaja neizgrađenost ustaničkog komandovanja. Ustaničke čete su već od aprila prepuštene samostalnom snalaženju i kretale se dosta izolovano. U takvoj situaciji pooštrio se lokalizam i podvojenost tako da je između nekih četa došlo do međusobne netrpeljivosti. Na taj način počelo je nagrizanje jedinstvenosti što je imalo teških posledica za dalji tok ustanka.

Ustaničko rukovodstvo nije bilo u stanju da reši ni pitanje popune postojećih četa a pogotovu mobilizacije novih snaga. Ustaničke čete stalno su opadale. Tako je npr. četa Boška Čeklića imala u februaru 200 ustanika, a početkom juna 20 ustanika, četa Muja Kurtovića u februaru 200 ustanika a u junu 50 ustanika itd.

Ocenjujući da nema nikakvog izgleda da će se njihovo stanje izmeniti, odnosno poboljšati uslovi vođenja borbe, počele su da prelaze preko crnogorske granice, juna 1882. god. pojedine istaknute starešine, kao Pero Tunguz, Đuza Radović i dr. Najduže se održala četa Salka Forte koja je prešla u Crnu Goru novembra 1882. godine.

Iako ustanak nije trajao ni pola godine, njegov je značaj bio veliki. Austro-Ugarska porobljivačka politika dobila je prvi snažan udarac posle berlinskog trijumfa. Veliki optimizam njene vlade počeo je da nešto opada, jer je u borbi naroda Boke i Hercegovine videla simptom, koji joj je nagoveštavao da neće lako uspeti da parališe misao zbliženja naših naroda i da im nametne nerealnu koncepciju: okupljanje južnoslovenskih naroda pod zaštitom Austro-Ugarske.

Ustanak je svom oštrinom istakao da nacionalno i političko obespravljenje i ekonomska eksploatacija naroda Boke i Hercegovine, nisu predstavljali zamajac prosperiteta Austro-Ugarske monarhije i uslov njenog unutarnjeg jačanja, već naprotiv, bili su jedan od glavnih uzroka slabljenja i rušenja. Austro-Ugarska se poslužila najokrutnijim sredstvima da uguši ustanak.

Ali protivurečnosti između strane vlasti i naroda još više su se pooštrile. Ona nije uspela da otkloni protivurečnosti koje su se krile u njoj samoj s jedne strane kao apsolutističke monarhije, a s druge strane kao porobljivača naroda.

Ustanicima je bila strana ideja austro-ugarske državnosti, jer su u njoj videli — kako su sami govorili — »večnog neprijatelja narodnih prava i narodnog imena«. Pored toga, primenjivanje austrougarskog zakona o vojnoj obavezi, shvatili su kao nacionalnu sramotu. Zato neustrašiva borba i žrtve ustanika predstavljaju deo borbe za nacionalno oslobođenje koja je konačan i pobedonosan oblik dobila tek u revoluciji naših naroda.

IZVORI I LITERATURA

1) Ratni arhiv Beč, Feldakten, Insurrection in Süd-Bosnien und der Hercegovina.

2) Ratni arhiv Beč, Feldakten, Insurrection in Süd-Dalmatien.

3) Arhiv Istorijskog instituta Srpske akademije nauka u Beogradu.

4) Državni arhiv Herceg-Novi, Fond risanske i hercegnovske opštine.

5) Državni arhiv Cetinje, Ministarstvo unutrašnjih dela.

6) Arhiv državnog muzeja Cetinje.

7) Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1878—1880, Beč, 1880.

8) Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien, Wien 1883 (Preveo Nov. Kovačević-Graovski, Cetinje 1909).

9) Hamdija Kapidžić, Prilog istoriji Hercegovačkog ustanka 1882. godine, Godišnjak ID BiH, Sarajevo 1950.

10) Hamdija Kapidžić, Prilozi istoriji ustanka iz 1882. godine, Godišnjak ID BiH, Sarajevo 1951.

11) Dr Hamdija Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882. godine, Sarajevo 1958.

12) Veselin Masleša, Mlada Bosna, Beograd 1945.

13) Vaso Pelagić, Izabrani spisi, Sarajevo 1952.

14) Vladislav Skarić, Ustanak 1882, Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom, Srpski narod u XIX veku knjiga XV, Beograd.

15) Dr Dragutin Stranjaković, Držanje zvanične Srbije za vreme ustanka u Hercegovini i Boki 1882, Beograd 1940.

16) Ljubomir Kosijer, Bosna i Hercegovina, Cirih 1925.

17) Dr Vaso Čubrilović, Bosanski ustanak 1875—1878, Beograd 1930.

18) V. Čubrilović i V. Ćorović, Srbija od 1885. do 1900. Beograd.
19) Danilo Tunguz-Perović, Ustanak hercegovačko-bokeljski 1882. Sarajevo 1924.
20) Dr Radovan Tunguz-Perović, Nešto iz ustaničkog doba, GZM. Sarajevo 1924.
21) Hamdija Kapidžić, Jedan dokumenat iz 1880. godine, Godišnjak ID BiH. Sarajevo 1950.
22) Hamdija Kapidžić, Crna Gora prema Hercegovačkom ustanku 1882. godine, Godišnjak ID BiH, Sarajevo 1954.
23) Hamdija Kapidžić, Pandurski »puč« u Nevesinju 1879. godine, Godišnjak ID BiH, Sarajevo 1955.
24) Dr Vladan Đorđević, Crna Gora i Austrija 1814—1894. Beograd 1924.
25) Novosadski list »Zastava« 1878, 1879, 1880, 1881, 1882.
26) »Srpske novine«, Beograd 1881, 1882.
27) »Borba«, Beograd 1882.
28) D. Vuksan, Krivošijska i Hercegovačka buna 1881—1882, Zapisi, Cetinje 1937.
29) Dr Hansa Śneler, Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine (prevod), Beograd 1893.
30) Tomaš Masarik, Govor u austrijskoj delegaciji o Kalajevom režimu u Bosni, Osijek.
31) Vojislav Bogićević, Seljački pokret u Bosanskoj Krajini i Posavini 1910. Godišnjak ID BiH 1950.
32) Vojni službeni list, Beograd 1881, 1882.
33) Ratnik, Vojni časopis, Beograd 1882.
34) Geschichte der Bocche die Kattaro, Agram 1887.

PREGLED SKICA

1. Oslbođena teritorija početkom ustanka 56
2 Borbe oko Glavatičeva pri kraju januara 1882. godine 67
3. Borbe u rejonu Krbljina pri kraju januara 1882. god. 73
4. Napad ustanika na Foču 87
5. Napad ustanika na Trnovo 93
6. Borbena dejstva u toku druge austrougarske ekspedicije 128
7. Borbe na padinama Bjelašnice i Crvanj planine . . . 131
8. Borbe u gornjem toku Neretve i Sutjeske 136
9. Borbe u slivu gornje Drine 141
10. Borbe u rejonu Orahovca i Ledenica 163
11. Borbe u Krivošijama 168

REGISTAR

LIČNIH IMENA, GEOGRAFSKIH POJMOVA I JEDINICA

Afrika, 183
Albijanić Gligor, 55
Aleksandar I, 143, 144
Aleksandar III, 182
Andraši, 11, 12, 24, 178
Anđelić Jefto, 37
Anđelić Vidak, 55
Arensdorf (poručnik) 112
Arlov (pukovnik), 122, 123, 130, 133, 134
Armija: II autsrougarska armija, 14, 15, 18
Arslanagin Most, 44
Austrija, 10, 12, 20, 21, 26, 27, 32, 40, 143, 177, 216
Austro-Ugarska, 10—14, 18, 20, 21, 24, 26, 28, 30—32, 40, 53, 80, 98, 144, 145, 146, 155—158, 171, 172, 174, 175, 178—185, 207, 208, 214, 216, 222
Avtovac, 80, 97, 100, 105, 107, 124, 125, 133, 193, 207, 209

Baba, 29, 104, 134, 204, 209
Babić Đorđe, 44
Babić Stevan, 69
Bačko polje, 130
Bahtijevica, 111
Bajramović Salko, 38
Bajramović Zulfa, 39
Bakić (planina), 89, 140, 142
Bakić Risto, 94
Balasko (major), 112, 114
Balkan, 32
Balkansko poluostrvo, 10
Bandić Mujaga, 92, 94, 188
Banićević Filip, 38, 39
Banja Luka, 17, 43, 44, 96, 101, 102
Bastasi, 75, 82, 85, 86, 140

Bataljoni:

— austrougarski:
— 6. bataljon poljskih lovaca, 44
— 13 .bataljon poljskih lovaca, 96
— 14. bataljon poljskih lovaca, 96
— 15. bataljon poljskih lovaca, 43
— 18. bataljon poljskih lovaca, 42, 44, 96
— 20. bataljon poljskih lovaca, 44
— 22. bataljon poljskih lovaca, 43
— 26. bataljon poljskih lovaca, 44, 58, 65, 66, 130

Baterije:

austrougarske:
— 1/5 baterija gradske artiljerije, 157
— 2/5. baterija gradske artiljerije, 157

— 3/5. baterija gradske artiljerije, 157
— 4/5. baterija gradske artiljerije, 157
— 5/5. baterija gradske artiljerije, 157
— 1/XI brdska baterija, 44
— 2/XI brdska baterija, 44
— 3/XI brdska baterija, 44
— 4/XI brdska baterija, 44
— 1/XII brdska baterija, 44
— 2/XII brdska baterija, 42, 44
— 3/XII brdska baterija, 44
— 4/XII brdska baterija, 44
— 5/XII brdska baterija, 44
Beč, 11, 14—18, 32, 34, 45, 47, 54, 61, 95, 102, 124, 148, 213
Benko (sreski načelnik), 37
Beograd, 11, 12, 103, 173, 174
Berkovići, 52
Berlinski kongres, 11, 14, 145, 172
Besarabija, 10
Bihać, 17, 43, 44, 96
Bijela gora, 165, 166, 169
Bijeljina, 44, 97
Bijenja, 105
Bileća, 20, 21, 30, 31, 37, 38, 44, 52, 57, 59, 79, 98, 99, 138
Biograd, 52
Bistrica, 68—71, 76, 82, 89, 119, 122, 123, 137
Biteljica, 39
Bjelašnica, 31, 104, 127, 129, 131, 173, 220
Bjelemić, 108, 115—117, 128
Blace, 128
Blagaj, 44
Blažuj, 96
Bobovo, 89
Bogojevići, 46, 138
Boka Kotorska, 10, 31, 37, 46, 61, 62, 95, 98, 143—150, 155, 157—159, 167, 172—174, 207, 222
Boljanović, 42, 122
Borač, 31, 48, 50, 64, 110, 139
Borba (list), 173
Borje, 42, 43, 63, 69, 74, 105, 118, 120, 127, 220
Bosanski Brod, 43
Bosanski vilajet, 9, 12
Bosna, 9—19, 24—27, 32—36, 45, 46, 54, 60—62, 74, 86, 92, 94, 95, 97, 101—103, 144, 172, 173, 175—177, 181, 183, 210, 218
Božović Pera, 175
Braćan, 163
Bradina, 94
Brajići, 167
Bratac, 135
Braumiler Todor, 44
Brčko, 44, 97

Brigade:

austrougarske:
— 1. brdska bragada, 44, 97, 107
— 2. brdska brigada, 44, 46, 97, 104, 118, 124
— 3. brdska brigada, 44, 97
— 4. brdska brigada, 97
— 5. brdska brigada, 97, 104, 135
— 6. brdska brigada, 98
— 7. brdska brigada, 96
— 8. brdska brigada, 96
— 9. brdska brigada, 97
— 1. pešadijska brigada, 42, 96
— 2. pešadijska brigada, 43, 96, 110—121, 128, 129, 133
— 25. pešadijska brigada, 43
— 26. pešadijska brigada, 43, 96

— 39. pešadijska brigada, 44, 97
— 93. pešadijska brigada, 98
— 98. pešadijska brigada,
Brod, 75, 82, 84, 85, 87, 89, 97, 118, 119, 121, 139
Brodarevo, 117
Bubanj, 118, 119
Budanj, 119, 120, 123
Budimpešta, 10
Budisavljević Emanuel, 147—149
Budva, 157, 169
Bugarska, 176
Bugojno, 96
Buha Vaso, 90, 94, 132, 134, 188, 217
Buna, 44

Carigrad, 10, 183
Cazin, 102
Cembauer (pukovnik), 133
Cetinje, 31, 36, 39, 54, 183, 216
Crkvice, 155, 161, 163—167, 170
Crna Gora, 9—12, 20, 39, 42, 54, 76, 79, 80, 83, 97, 121, 124, 134, 139, 143, 144, 155, 156, 170—172, 177, 178, 180, 182, 183, 190, 208, 216, 219, 221, 222
Crna reka, 89, 134, 135; 137
Crni Potok, 135
Crni vrh, 84, 86, 121
Crvanj (planina), 127, 130, 131, 134, 204
Crveni klanac, 123—125, 211
Cvejić Aleksandar (general-major), 44, 65—67, 125, 126, 130, 134
Cvilin, 85
Cuce, 170

Čajniče, 42, 82, 84, 96, 102, 121, 138, 139, 142, 212
Čaušević Hamza, 76, 132, 178
Čehotina, 76, 78, 81, 82, 84, 86, 89, 104, 121, 139, 140
Čelebići, 75, 82, 85, 89, 139, 140, 142, 220
Čelin, 122
Čemerno, 57, 75, 79, 80, 133, 134, 135, 139
Čengić Hajdar-beg, 90—92
Čengić Ibrahim-beg Kutalija 90, 94, 101, 107, 187, 188, 212, 220
Čengić Kadri-beg, 107, 122
Čengić Veraš-beg, 92
Čengić Zulfa, 31
Čestoborje, 66, 67

Čete:

austrougarske:
— 4. inžinjerijska četa, 43
— 5. inžinjerijska četa, 44
— 6. inžinjerijska četa, 44
— 9. inžinjerijska četa, 43, 44
— 12. inžinjerijska četa, 44

ustaničke:
— četa Badnjarevića Lazara, 189
— četa Buhe Vasa, 132, 189
— četa Čengića Kadri-bega, 107—122
— četa Čeklića Boška, 124, 189, 222
— četa Forte Salka, 57, 94, 130, 186, 189
— četa Gašovića Tome, 189
— četa Gogalije Alila, 189
— četa Grahovca Rista, 189
— četa Grubačića Tripka, 189
— četa Gutića Živka, 189
— četa Hotovca Smail-age, 122
— četa Eleza Luke, 189
— četa Ignjatovića Vuka, 189
— četa Kadovića Jovana, 85, 209

— četa Kaljače Bećira, 85, 209
— četa Kljajića Anta, 189
— četa Kovačevića Milutina, 189
— četa Kovačevića Stojana, 53, 57, 75, 79, 80, 88, 156, 157, 186, 189, 205, 209
— četa Krvavca Hamida, 208
— četa Kurtovića Muja, 124, 189, 222
— četa Mulalića Bećira, 208
— četa Mučibabića Boža, 189
— četa Mrežice Kadije, 189
— četa Medića Ahmeda, 189
— četa Osmanovića Jusufa, 189
— četa Pobrića Salka, 189
— četa Radovića Đoke, 189
— četa Radovića vojvode, 189
— četa Šačića Omera, 50, 57, 124
— četa Tošića, 85, 207
— četa Tunguza Pera, 57, 58, 128, 130
— četa Vukalovića Boška, 189
— četa Zirojevića Zaima, 189
Čevo, 92
Čitluk, 105
Čizol (major), 169
Čulovići, 220

Ćeklić Boško, 124, 222
Ćirić Đorđe, 33

Ćurevo, 135, 137
Dabar, 20, 55
Dabović Ramo, 31
Dalen (feldmaršal-lajtnant), 42, 45, 47, 60—63, 68, 90, 96, 98, 100, 103
Dalmacija, 10, 60, 62, 98, 144—148, 151, 157
Daljanović, 122
Dangubić Luka, 55
Daničići, 89
Danilovgrad, 54
David (general-major), 96, 129, 130
Davidovići, 38
Derventa, 43, 102
Derviš-paša, 183
Devo (general-major), 96

Divizije:

austrougarske:
— 1. pešadijska divizija, 42, 73
— 12. pešadijska divizija, 43
— 18. pešadijska divizija, 43, 63, 67, 97
— 44. pešadijska divizija, 97, 163—165
— 47. pešadijska divizija, 98, 159, 160, 163—165, 167
Doboj, 43
Dobre vode, 169
Dobro Polje, 63, 69—71, 122, 127
Dobrota, 143
Domanovići, 144
Domaševo, 52, 66, 68, 106
Donje Ledenice, 153
Donja Tuzla, 97, 102
Dragačevo, 140
Dragalj, 154—156, 159, 161, 163—166, 169
Dragaljsko polje, 163
Dražnjević Periša, 209
Drina, 76, 78, 80—86, 89, 104, 118, 119, 121, 135, 137—140, 185, 198, 208, 212, 220
Dubočane, 128

Đakonović Šunjo, 167
Đogo Simo, 55
Đurđeva Gomila, 57
Đurković Andro, 147—149, 152

Džepi, 127—129

Eder Karlo, 44
Engleska, 10, 181, 185
Erhercog Albreht (krstarica), 160

Eskadroni:

austrougarski:
— 2. eskadron husarske konjice, 43 44
— 3. eskadron husarske konjice, 43, 44, 81
— 5. eskadron husarske konjice, 43, 84
— 13. eskadron poljskog trena, 43
— 16. eskadron brdskog trena, 44
— 17. eskadron brdskog trena, 43
— 18. eskadron brdskog trena, 43, 44
— 18. eskadron poljskog trena, 44
— 30. eskadron brdskog trena, 43
— 48. eskadron poljskog trena, 43
Evropa, 32

Fabricije (pukovnik), 108, 109
Fatnica, 38
Fazana (korveta), 160
Filipović (general), 17, 18
Filipović Omer-beg, 94
Foča, 17, 41, 42, 57—59, 63, 68, 69—75, 78—90, 94, 96, 98, 100, 105, 107, 117—123, 127, 132—135, 137—140, 188, 192, 197—199, 202, 211
Fojnica, 50, 57, 104, 124, 134
Forster (major), 65—67
Forta Salko, 52, 57, 94, 106, 116, 126, 129, 130, 132, 134, 135, 178, 186, 188, 212, 220—222
Francuska, 10, 181, 185
Franja Josif I, 15, 21, 46, 145, 146, 150, 152
Frendl, 58, 83

Gacko, 17, 22, 30, 31, 40, 44, 52, 57, 59, 68, 70, 80, 81, 89, 94, 98, 99, 104, 124, 127, 132, 134, 138 193, 197—199, 207, 209
Gajsalići, 105
Garašanin Milutin (ministar srpske vlade), 176, 177
Gatačko polje, 104
Gatalo Ignjat, 31, 33
Girs, 182
Glasinac, 89, 96, 135, 212, 220
Glavatičevo, 50, 52, 57, 63—67, 105—113, 115, 127, 130, 197, 199, 202, 211
Glavna komanda, 15, 46, 47, 61—64, 68, 70, 96, 97, 100, 129, 130, 132, 133, 138, 139, 157, 191, 199, 201, 209
Gledston (engleski državnik), 32
Golijanin Jovan, 55
Golija, 174
Golik, 169
Goli vrh, 161, 164, 220
Goransko, 178, 179
Goražde, 42, 82—84, 90, 96, 138—140
Gorica, 21, 44
Gornje Slivlje, 124
Gornje Zimlje, 65
Gotije (fran. general), 143
Govedarica Joksim, 55
Grab, 28, 57, 79, 80, 134, 137
Grabovica, 105
Gračanica, 44, 132
Gradina, 84
Grahovac Risto, 189
Grahovo, 21, 155, 170, 183
Grandić, 29
Greben, 164
Grgur Nikola (serdar), 80, 208, 209
Grkovac, 161, 163, 165, 166, 220
Grmeč, 97
Gunetin, 111
Guzina Boško, 55, 217, 218

Hace (pukovnik), 68—74, 78, 85
Hadžić, 116, 209
Hajs (kapetan), 71
Han Bahtijevica, 111
Han Zimlje, 107—109, 220
Hansko Polje, 110, 111
Has (pukovnik), 108—117, 126, 127
Hatelj, 57
Herceg-Novi, 158, 159, 163
Hercegovina, 9—17, 19, 24—27, 29, 32—36, 39—42, 45—48, 54, 55, 60—62, 64—94, 95, 98, 101—104, 144, 156—160, 163, 164, 166, 172, 173, 175, 176—179, 181, 183, 185, 186, 189, 191, 199, 207—209, 219, 221, 222
Hočevo, 142
Hofman Nikola, 42
Hrvati, 173

Ignjatije (mitropolit), 31
Ignjatović Vuk, 90, 91, 94, 188
Italija, 143, 181
Ivanišević Đorđe, 33
Ivanišević Risto, 31
Ivanišević Stevan, 176
Izgori, 28

Jablanica, 44
Jabuka, 42
Jahorina, 104, 139
Jajce, 43
Janjina, 115
Jankov vrh, 163, 220
Janjica, 115
Jasika, 115
Javor, 174
Jeleč, 75, 80, 110
Jezero, 130
Jovanović (general), 21, 60—65, 98—100, 107, 124, 137, 160, 213

Kable, 166
Kadović Jovan, 81, 85
Kalinovik, 29, 50, 52, 57—59, 63, 65, 68—70, 74, 175, 80, 85, 90, 100, 105—107, 118—120, 122, 123, 127, 128, 130, 132—134, 137, 179, 193, 197, 199, 202
Kaljača Bešir, 81, 85, 209
Kamena gora, 177
Kameno, 158, 163, 164
Kapeš, 220
Karović Jovo, 209
Kastel-Lastva, 157
Kašić, 108
Kifino Selo, 105, 107, 125, 132
Kiseljak, 43
Kladanj, 44, 97
Ključ, 43, 96
Knežević Mitar, 179
Knežević Risto, 31
Knežlaz, 145, 159, 161, 163, 164
Knežpolje, 145
Kneževići, 169
Kobilja glava, 30
Kobiljdo, 90, 92
Kolašin, 89, 169, 177
Konjic, 17, 44, 63—65, 68, 79, 90, 94, 96, 98, 100, 106—108, 110, 116, 127, 130, 132, 134, 197, 199, 220
Konjsko, 46
Kordi (major), 140
Korito, 220
Kostajnica, 43
Kotor, 98, 143, 144, 146—151, 154, 157, 159, 161, 169
Kovačević Jovan, 209
Kovačević Nikola, 55
Kovačević Stojan, 21, 22, 29, 30, 32, 36, 37, 53, 57, 75, 76, 79, 80—82, 85, 88—92, 94, 156, 173, 179, 186, 188—190, 193, 205—209, 220, 221
Kozara, 97, 101
Krbljine, 63, 68—71, 73, 74, 78, 79, 92, 118, 120, 122
Krivošije, 31, 37, 53, 60, 154, 156, 158, 165, 167, 168, 169, 191, 207, 220, 221
Kruščica, 48, 86

Kućište, 161
Kukolj (general), 42, 142
Kula, 140
Kurtović Mujo, 124, 189, 222
Kuzmanović Ljubisav, 175

Lakat, 66, 105
Laudon (fregata), 160
Langer (pukovnik), 110, 142
Lebršnik, 104, 142
Ledenice, 154, 155, 158, 159, 161, 162
Ledić, 91, 92, 130
Ledin (general-major), 43, 96, 118—120, 123, 128, 132, 133, 140, 142
Lelija, 127, 133, 139
Lipovac Jovan, 176, 177
Lipovac Tomo, 149
Livno, 43, 96
Lombardija, 10
Luburić Mrdak, 38, 39, 55, 179
Luka, 66, 106, 108, 134

Ljepava Jovo, 31, 33
Ljubinje, 17, 89
Ljubuški, 17
Ljudevit Devo, 43

Mačija planina, 165
Mačija Stopa, 163
Maglaj, 43
Maglić, 135, 139
Maine, 167
Mala Azija, 10
Markov Do, 166
Martinović Boško, 39, 42, 53—55, 155, 169, 216
Masovica, 85
Mazoče, 75, 82, 140
Medvej (potpukovnik), 135
Meštrovica, 142
Metohija, 28, 209
Miladinović Jevrem, 175
Milan (srpski knez), 172, 177
Milano, 11
Milić Todor, 32
Milović Savo, 179
Milošević Luka, 55
Milošević Nikola, 38, 39, 55
Miljevina, 70, 138
Miljeva ravan, 123
Miljevska reka, 72
Mirići, 220
Mirilović, 52
Miter Adolf, 43
Mitrovica, 11, 12
Mokro, 43, 220
Morinje, 125, 163, 199
Morinjska provalija, 134
Moskva, 181
Mosorovići, 122
Mostar, 17, 28, 31, 33, 40, 43, 44, 49, 52, 63, 65, 68, 79, 83, 90, 97, 98, 100, 105—110, 118, 130, 132, 134, 138, 173, 186, 197, 214
Mrav Jovo, 33, 40
Mrežice, 70, 72, 89, 107, 122
Mučibabić Božo 189
Muftić Alija, 48
Mulajić Bećir, 40, 53, 208
Mulo, 157

Napodi, 163, 164
Napoleon Bonaparta, 143
Nautilis (topovnjača), 160, 161
Nemačka, 10, 58, 59, 63—66, 68, 79, 90, 181, 183, 185
Nemeti Josif, 42
Neretva, 41, 47, 52, 59, 66, 68, 98, 105, 106, 108, 110—117, 126, 130, 132—134, 136, 197, 198
Nevesinjac Vidoje, 174
Nevesinje, 17, 31, 37, 44, 48—52, 57, 97—100, 103—109, 117, 118, 124, 125, 127, 132, 133—135, 197, 198, 211, 220
Nevesinjsko polje, 103—105
Nikola (crnogorski knez), 20, 21, 54, 178, 180
Nikolići, 37
Nikšić, 170, 183
Niš, 175
Novi, 43, 113
Novi Pazar, 176, 177
Novopazarski Sandžak, 89, 97, 121, 139, 140, 172, 183

Obadić (general-major), 84, 86—88, 96, 121, 133
Obalj, 105
Obrenovac, 174
Obrnje, 105, 126, 211
Odžić Muhamed, 140
Oglečevski potok, 138
Ograđenice, 89
Okuka Jovan, 217
Olovo, 97
Orahovac, 46, 138, 158, 159, 161—163, 166
Orašac, 113, 220
Orjen, 164, 166, 169
Osanica, 89, 138

Paliž, 142
Paprać, 44
Paranos Rista, 174
Pariz, 181
Pašić Han, 44
Paunci, 75, 82
Pavićević Filip, 55
Pazuva, 220
Pejović Ćetko, 36, 37, 39
Pelagić Vaso, 26, 32
Pelikan (pukovnik), 97
Pelinska Rudina, 169
Perina gora, 163
Petar I (vladika), 143, 144
Petraši (sreski načelnik), 38
Petranović (vladika), 155
Petrograd, 182
Petrović Šako, 180, 218
Plana, 57
Planik, 220
Planinica, 105, 106
Pliješ, 89
Pločno, 109
Plužine, 124—126, 220
Pljevlja, 43, 84, 96, 140
Pobori, 167, 169
Počitelj, 17
Podgorica, 117
Podrinje, 25, 79, 81, 82
Polimlje, 42, 84
Poljice, 44, 70, 118—120, 123, 160, 161
Popara Kojo, 38
Popovac Tomo, 30
Prača, 43, 89, 90, 138
Prenj, 110, 130, 204
Presjedovac, 48
Priboj, 176
Pridvorci, 105
Prijedor, 43, 96, 102
Prijepolje, 42, 96
Prijevorac, 62
Prnjavor, 102
Pruska, 10

Pukovi:
austrougarski:
— 1. pešadijski puk, 43, 65, 68, 84, 91, 96, 118, 133
— 3. pešadijski puk, 47, 65, 67 114, 118
— 4. pešadijski puk, 157
— 9. pešadijski puk, 43, 65, 97
— 11. pešadijski puk, 44
— 12. pešadijski puk, 43, 96
— 14. pešadijski puk, 105, 169
— 16. pešadijski puk, 44. 46
— 22. pešadijski puk, 157
— 25. pešadijski puk, 84, 96
— 43. pešadijski puk, 165, 169
— 46. pešadijski puk, 96
— 51. pešadijski puk, 96, 128, 129
— 60. pešadijski puk, 72
— 62. pešadijski puk, 70, 91, 96
— 64. pešadijski puk, 44
— 65. pešadijski puk, 44, 97
— 66. pešadijski puk, 43, 96, 129
— 69. pešadijski puk, 97
— 71. pešadijski puk, 44, 108, 113, 114, 118
— 175. pešadijski puk, 43, 68, 69, 84—86, 96, 118,

119, 133
— 77. pešadijski puk, 42, 58, 70, 73, 84, 86, 96, 142
— 78. pešadijski puk, 43
— 80. pešadijski puk, 43, 96

Račić (planina), 114
Radanović Risto, 53
Radecki (general), 10
Radivojević Jevrem, 175
Radojevići, 70
Radonjić Luka, 175
Radanović Stanko, 178
Radov Obren, 55
Radovanović Ilija, 38
Radovanović Simo, 38
Radović Đoko, 55, 135
Radović Đuza, 222
Radović Milutin, 55
Radović Pero, 55
Radović Todor, 38, 39
Radulović Leontije, 31
Rajman, 142, 169
Rakitnica, 106, 120, 128—130, 132
Rašić Pavle, 175
Ribare, 104
Risan, 151, 152, 154, 155, 157—160, 163
Ristić Jovan, 11
Riš Todor, 43, 96
Riza-beg, 183
Rodić (namesnik Dalmacije), 145, 146, 151, 152
Rogatica, 43, 96, 101, 102
Rogoj, 69—71, 78, 79, 92, 122
Romanija, 76, 101
Rudina, 104, 170
Rudo, 89, 104
Rudolf (nadvojvoda), 148
Ruište, 109
Rukavina (baron), 165
Rumunija, 10
Rusija, 10, 143, 171, 176, 180, 182, 185

Samardžić Jovo, 90, 92, 94, 107
Samardžić Pero, 153
Samardžić Pusjo, 153
Sandžak, 81, 83, 139, 171, 178, 183
Sansego (topovnjača), 160, 161
San-Stefan (selo kod Istambula, poznato po Sanstefanskom ugovoru od 3. III 1878), 10
Sarajevo, 13, 15, 19, 34, 42—45, 47, 52, 54, 58, 63—65, 68—70, 72, 83, 84, 88—92, 94, 96, 97, 100, 102, 106, 118, 122, 127, 128, 130, 132, 133, 138, 139, 171, 193, 198, 199, 220
Sardinija, 10
Sauer Lav (general-lajtnant), 43, 63
Sekulić (general-major), 105, 124—126, 133, 134, 174
Sitnica, 43
Skadar, 183
Sklavije, 52
Skobeljev (ruski general), 181
Slato, 134
Slatina, 89
Snježnica, 103
Sočica Lazar, 134, 140, 179, 180, 184, 217, 221
Softić Mujo, 90
Solsberi (lord), 11
Somina, 209
Sopoti, 116
Spajić Aćim, 53
Spitel, 135
Spolak (pukovnik), 130
Stolac, 20, 31, 44, 97, 99, 105, 125
Srbi, 26, 34, 36, 37, 39—41, 52, 55, 83, 207, 208
Srbija, 9—12, 36, 76, 171—173, 176—178, 182
Srđevići, 29, 31
Srebrnica, 44, 97
Sredozemlje, 10
Stevanović Kiko, 39
Strekanica, 164
Strmica, 67
Suho polje, 142

Susjesno, 72, 78, 79, 84, 85, 87, 89, 118, 120
Sutjeska, 28, 75, 76, 79—81, 85, 104, 124, 126, 127, 129, 130, 132, 133—137, 139, 142, 220
Sutomore, 157
Sutorina, 46, 157
Sv. Nikola, 160

Šačić Omer, 50, 57, 94, 124, 188, 217
Šivolje, 63, 105
Šmelcer (pukovnik), 97
Šmit Oto, 42
Šola Jovo, 31
Šulemberg (pukovnik), 130
Švajdler Viljem, 42
Švicer Ludvig (pukovnik), 42

Tabori (sreski načelnik), 82
Tanović Ibraga, 90—92, 94, 107, 188
Tara, 104, 121, 137, 139, 140, 220
Tarčin, 96, 128, 129
Temel (pukovnik), 54, 178
Tešanj, 97, 102
Tihi Karlo (kapetan), 69
Tilzit, 143
Tjentište, 75, 79, 80, 81, 133, 135, 137, 179, 208
Tlovino Brdo, 84
Točak, 163
Tomašević Savo, 53
Tošić, 81, 85, 209
Travnik, 17, 43, 44, 96
Trebinje, 17, 21, 22, 31, 44, 46, 57, 60, 94, 98, 99, 163
Trebišnjica, 103
Treskavica, 90—92, 104, 173, 193
Trnovica, 52
Trnovo, 58, 59, 63, 68, 70—72, 75, 83, 85, 88—92, 94, 98, 105, 117, 118, 122, 123, 127, 134, 138, 192, 193, 197—199, 202
Trst, 47
Trupna komanda, 61—65, 68, 98, 101, 107, 133, 137, 163—166, 169, 171, 199, 201, 204
Trusina, 52, 103
Tunguz Pero, 21, 22, 51, 52, 57—59, 64, 106, 116, 124, 126, 129, 130, 134, 135, 179, 187, 217, 220—222
Tunis, 183
Turci, 91
Turntaksis (ratna lađa), 160
Turovi, 90, 91
Turska, 9, 10, 12, 20, 24, 29, 32, 45, 121, 140, 183, 185, 219
Tuzla, 13, 44

Ubalac, 161, 166
Ubli, 154, 159, 163—165
Ubijevići, 140
Ulog, 48—52, 57, 59, 63, 64, 68, 90, 105—107, 116, 117, 123, 135, 199, 202, 210, 211, 216
Umoljani, 129
Una, 97
Unukovići, 71
Unjerina, 159
Ustikolina, 72—75, 82, 85
Užice, 174, 176

Vajgel Avgust (pukovnik), 42
Vakuf, 96
Valjevo, 174
Varoš, 69—71, 112
Vatković, 57
Velenići, 142
Veležj, 103, 109
Vejigil (kapetan), 113
Velja greda, 163
Velje Selo, 166
Veljj vis, 163
Verner (kapetan), 65
Vinterhalter (general-major), 159, 167, 195
Viduša, 209
Visočica, 104, 127
Visoko, 96
Višegrad, 43, 96

Vjetranik, 89, 104
Vlasenica, 44, 77, 102
Vojnović Đorđe, 147
Vojvodina, 173
Volujak, 132, 139, 204
Vratlo, 69, 119, 134, 164, 165
Vrbanje, 159, 163, 164
Vrbas, 97, 101
Vrbica Maśo, 31, 36, 39, 53, 140, 153, 162, 189, 190, 209, 216
Vreva Huso, 81, 90, 188
Vršanik, 166
Vučevo, 134
Vučjak, 177
Vučji Do, 179
Vučji Zub, 158, 220
Vujović Nikola, 38, 39, 55
Vujović Panto, 38
Vukalović Tripko, 53
Vukotić Đuza, 54
Vuković (sreski načelnik), 55, 220

Zaborani, 64—66,
Zadar, 98, 144, 147, 157
Zagorje, 60, 63, 68, 74, 78—82, 85, 88, 90, 92, 94—97, 99, 121, 127, 179, 187, 193, 201
Zajednička vlada, 11, 14—17, 19
Zalomska reka, 104
Zasad, 44
Zasek, 21
»Zastava« (list), 12, 28, 103, 173
Zagvozdak, 163
Zec Đorđe, 31
Zelengora, 89, 127, 132, 137, 139, 173, 204
Zenica, 43, 96
Zimlje, 50, 65, 66, 105—108, 111
Zimonjić Bogdan, 80, 207, 209
Zimonjić Stevan, 36, 153
Zovi Do, 52
Zupci, 53
Zvečevo, 153, 159, 161, 163
Zvizdić Mumalija, 209
Zvornik, 17, 44, 97

Ždrijelo, 163
Žepče, 97
Živković Kosta, 174
Žlijeb, 158, 159

SADRŽAJ

Strana

PREDGOVOR 5

I. STANJE OD OKUPACIJE BOSNE I HERCEGOVINE DO IZBIJANJA USTANKA 1882. GODINE

Kratak osvrt na austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine 9
Ekonomske prilike u Hercegovini za vreme okupacije 22
Objavljivanje Zakona o vojnoj obavezi 34
Raspored i jačina austrougarskih jedinica uoči ustanka 42

II. POČETAK I RAZVOJ USTANKA U HERCEGOVINI

Oslobođenje Uloga 48
Širenje ustanka 52
Oslobođenje Kalinovika 57

III. PRVA AUSTROUGARSKA EKSPEDICIJA NA ZAGORJE

Formiranje Trupne komande 60
Borba oko Glavatičeva 64
Borbe u rejonu Krbljina i Rogoja 68

IV. NAPADNA DEJSTVA USTANIKA U ŠIREM REJONU FOČE I TRNOVA

Dejstva ustanika u dolini Sutjeske i na Podrinju . 75
Napad ustanika na Foču 83
Napad ustanika na Trnovo 88

V. DRUGA AUSTROUGARSKA EKSPEDICIJA NA ZAGORJE

Dislokacija i sastav austrougarskih snaga 95
Raspored ustaničkih snaga 103

Strana

Borbe na pravcu Glavatičevo — Ulog 107
Borbe na pravcu Foča — Kalinovik 118
Borbe na pravcu Trnovo — Kalinovik 122
Borba na Crvenom klancu 123
Borbe na padinama Bjelašnice i Crvanj planine . . 127
Borbe u gornjem toku Neretve i Sutjeske 132
Borbe u slivu gornje Drine 139

VI. USTANAK U KRIVOŠIJAMA

Pokušaj primene vojnog zakona u Boki Kotorskoj . 143
Borbe u rejonu Orahovca i Ledenica 158
Borbe u Krivošijama i drugim krajevima Boke Kotorske 163

VII. ODNOS SRBIJE, CRNE GORE I RUSIJE PREMA USTANKU 171

VIII. VOJNA ORGANIZACIJA I TAKTIKA USTANIKA

Popuna i organizacija ustaničkih jedinica 184
Vidovi i oblici ustaničkih dejstava 190
Pokretljivost ustaničkih jedinica 205
Inžinjerijsko uređenje oslobođene teritorije . . . 210
Način obaveštavanja 213
Snabdevanje ustanika 215
Komandovanje 221

IZVORI I LITERATURA 225
PREGLED SKICA 227

NIKOLA STIJEPOVIĆ

HERCEGOVAČKO-BOKELJSKI USTANAK 1882

*

Redaktor
Milo Đurđevac

*

Lektor
Veljko Aleksić

*

Tehnički urednik
Andro Strugar

*

Korektori
Vera Radulović
Dana Glumac

*

Štampanje završeno februara 1963

Tiraž: 3000 primeraka

Štampa: Štamparsko preduzeće »*K u l t u r a*« - Trebinje